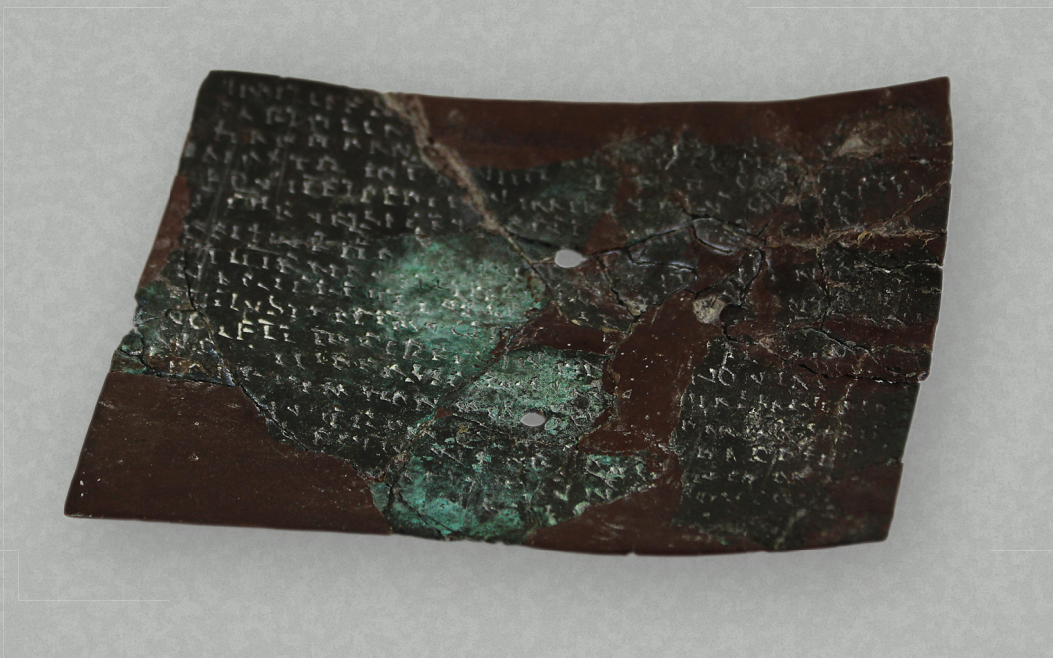

PONTAS

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 2.

Ókortörténeti és régészeti kutatások

2019

PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

2.

2019

PONTAS

A PTE BTK TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

2.

2019

Ókortörténeti és régészeti kutatások

Pécs, 2019

PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

Online elérhetőség: <https://journals.lib.pte.hu/index.php/pontes>

Az évkönyv DOI-azonosítója: 10.15170/PONTES

A 2. szám DOI-azonosítója: 10.15170/PONTES.2019.02.01

Megjelenik a PTE BTK Történettudományi Intézet

(H-7624 Pécs, Rókus u. 2.) kiadásában.

Felelős kiadó: Prof. Dr. Sashalmi Endre Intézetigazgató

Szerkesztőség: H-7624 Pécs, Rókus utca 2.

E-mail: pontes.pte.btk.tti@gmail.com

Tanácsadó testület:

Bagi Dániel, Fischer Ferenc, Font Márta, Gőzsy Zoltán, Grüll Tibor, Gyarmati György, Harsányi Iván †, Khavanova, Olga, Nagy Levente, Ormos Mária †, Pál Judit, Sashalmi Endre, Spannenberger Norbert, Swanson, John C., Sroka, Stanisław, Tóth Ágnes, Vaday Andrea, Visy Zsolt, Vitári Zsolt, Vonyó József

Szerkesztőbizottság:

Barabás Gábor, Csibi Norbert, Fazekas Ferenc, Gyimesi Réka

A kötetben felhasznált képek szerzői jogi felelőssége a szerzőket terheli.

A címlaptervet Erőss Zsolt készítette Pupp Edina képének (PVM) felhasználásával

A PONTES-logo Gergely Zsuzsanna munkája

Nyomdai előkészítés: Erőss Zsolt

Nyomdai munkák: Kontraszt Plusz Kft. (www.kontraszt.hu)

ISSN 2631-0015

Tartalom

TANULMÁNYOK

CSABAI ZOLTÁN

Babilóniai kölcsönök szökőhónapokban 11

LINDNER GYULA

Lukianos és a rómaiak. Identitásépítés a második szofisztika
időszakában 31

GRÜLL TIBOR

Zsidó foglalkozások a Római Birodalomban 51

NAGY LEVENTE

A balácai halomsír kronológiai problémái 73

NEMÉNYI RÉKA

Világítóeszközök a 4–7. századi keresztény liturgiában 89

SOÓS ESZTER

Békés együttélés vagy erőszakos hódítás? Adatok a kontinuitás
kérdéséhez a hun korban az északkelet-kárpát-medencei települések
alapján 123

ÁSATÁSI BESZÁMOLÓK

SZABÓ ANTAL

Lussonium római kori temetőjének 2018. évi kutatása 161

HANCZ ERIKA

A Szigetvár, Turbék-Alsóhegyen előkerült türbeváros feltárása
(2015–2019) 167

RECENZIÓK

CSIBI NORBERT

Három fogalom – nyolc tanulmány. *Évszázadok forrásokban*.
Keresztényüldözés – Krisztianizáció – Egyház. Szerk. Fazekas Ferenc –
Fedeles Tamás – Nagy Levente. Pécs, 2019. 200. p. (Thesaurus
Historiae Ecclesasticae Universitatis Quinqueecclesiensis 9.) 191

CSABAI ZOLTÁN	
Az <i>Ancient Near Eastern and Mediterranean Studies</i> sorozat	198
CSABAI ZOLTÁN	
Az <i>Ókor-Történet-Írás</i> sorozat	200
DOKTORI TÉZISEK	
STIPICH BÉLA: A hatalomgyakorlás elméleti és gyakorlati lehetőségei a Hettita Birodalomban	205
MRENKA ATTILA: Kapcsolatrendszerek a Dunántúl óskorában – a vaskorhoz vezető út	216
AGÓCS NÁNDOR: 'Dignitas, auctoritas, maiestas és potestas' Pannoniában. A politikai-, vallási- és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig	224
BÁLING PÉTER: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. és kora 12. században	228
DEÁK MÁTÉ: A német repülés újjászületése a versailles-i békét követően Németországban, Európában és a világban (1919–1933)	235
HAMERLI PETRA: Magyar–olasz kapcsolatok és regionális hatásaik, 1927–1934	241
SZALÁNCZI JÓZSEF KRISZTIÁN: Németország helye a déli-sarkvidéki Nap alatt. Az Antarktisz felosztásának kérdése a 20. század első felében, különös tekintettel az 1938–1939-es német Antarktisz- expedíció előzményeire, valamint nemzetközi, katonai és gazdasági vonatkozásaira	248
INTERJÚ	
<i>Exegit monumentum aere perennius</i> . Interjú Prof. Dr. habil. Visy Zsolt miniszteri biztossal a Danube Limes római határvédelmi rendszer UNESCO világörökségi nevezési folyamatáról	255
NEKROLÓG	
Emlékezés Dr. habil. Vilmos László C.Sc. egyetemi docensre	263
KUTATÓCSOPORTOK ÉS KUTATÁSI BESZÁMOLÓK	
A Frűhes Christentum in Ungarn akadémiai kutatási program (<i>Nagy Levente</i>)	271
Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpont (<i>Fedeles Tamás</i>)	275

PTE BTK TTI Kelet–Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatócsoport (<i>Font Márta</i>)	277
MTA – PTE – ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia 1000–1387 Kutatócsoport (<i>Font Márta</i>)	281
A középkori Magyar Királyság történetének német nyelvű elbeszélő forrásai kutatócsoport (<i>Bagi Dániel</i>)	283
Beszámoló a MOSZT Kutatócsoport 15 éves jubileumi négyes könyvbemutatójáról (<i>Bebesi György</i>)	284
Módszertani innovációk a PTE BTK Történettudományi Intézetében (<i>Bánkuti Gábor</i>)	288
Szerzőink	291

PONTÁS

2. (2019)

TANULMÁNYOK

CSABAI ZOLTÁN

Babilóniai kölcsönök kezelése szökőhónapokban

Babylonian Loans In Intercalary Months

The Babylonian calendar is characterized by the use of intercalation. To reconcile the difference between the lunar and solar calendar, intercalary months were inserted. In this brief study a cuneiform economic text from the Early Achaemenid period (6th cent. B.C.) is put under scrutiny. A special feature of the tablet, recorded in the reign of Darius I, is the fact that it was written in an intercalary month. In this study I intend to present an analysis on Babylonian interest-bearing loans and intercalary months.

Az ókori Mezopotámiában használt naptárak egyik jellegzetessége a szökőhónapok használata.¹ A tizenkét hónapos lunáris (29 és 30 napos hónapokat számolva összesen 354 nap)² és szoláris év (kb. 365,25 nap) eltérését Mezopotámiában szökő-

¹ I gratefully acknowledge the permission of the Trustees of the British Museum to study and publish BM 31230. Szeretném kifejezni köszönetemet Cornelia Wunsch és Enrique Jiménez számára, akik lefotózták részemre a táblát és a fotókat a rendelkezésemre bocsátották. Köszönettel tartozom Földi Zsombornak, aki elkészítette a BM 31230 agyagtábla rajzát, és a tanulmány korábbi változatához számos fontos megjegyzést fűzött, amelyek nélkül nem készülhetett volna el. A BM 31230 agyagtábláról készült rajz és a szövegről készített transliteráció a tanulmány eredeti változatában a *Hungarian Assyriological Review* folyóirat I. számában jelent meg. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² 31 napos hónapra nincs példa a szokásos mezopotámiai naptárakban. A mezopotámiai naptárakról és időszámítási módszerekről magyar nyelven lásd Hahn 1988 és Cseke 2008.

hónapok³ közbeiktatásával egyenlítették ki.⁴ A szökőhónapok beillesztése a Kr. e. 1. évezredet megelőzően nem rendszeres, szabályszerű, és előre kiszámítható.⁵ A késő óperzsa kortól, különösen a Kr. e. 5. század utolsó évtizedeitől a 19 éves ciklus használata vált rendszeressé.⁶ Gazdasági és adminisztrációs forrásokat szökőhónapok vizsgálata esetén ritkán vesznek figyelembe, elsősorban az azonosítás kérdésében nyújthatnak segítséget, vagy a szökőhónapok beillesztésének rendszerességének vizsgálatakor kerülnek szóba.⁷

Az alábbi rövid tanulmányban egy óperzsa agyagtáblát, egy korabeli gazdasági forrást vizsgálunk részletesen. Az I. Dareios uralkodásának idején készült táblának az a sajátossága, hogy szökőhónapban keletkezett, de bátoríthatunk akár azt is kijelenteni, hogy csupán a szökőhónap volt az ok, ami miatt sor került a megírására.

Az itt tárgyalt újbabilóni ékírásos tábla, a BM 31230 egy egyszerű kötelezvény, amit az ún. *u'iltu*-k formulája szerint fogalmaztak meg.⁸ A tábla öt mina (kb. 2500 g) ezüst (=pénz) kölcsönadásáról szól, amit 20%-os éves kamatlábbal kellett visszafizetni. A szökőhónap mellett a kamat záradéka miatt fordul a figyelmünk a szöveg felé. Marc Van De Mieroop figyelemreméltó kijelentéseket tett a kutatásban korábban a szökőhónapok és a kamatozó kölcsön kapcsolatára vonatkozóan. Van De Mieroop szerint a szökőhónapok rendszertelen beiktatása a mezopotámiai naptárakba az egyik oka annak, hogy a gazdasági szövegek formuláiban szereplő kamatot nem lehet évi kamatlábként értelmezni, miszerint a ténylegesen fizetendő kamat a kölcsön összegétől és az eltelt időtől függne, hanem egy összegben hozzáadandó kamat(összeg)ként kell értelmeznünk.⁹ Vizsgálata elsősorban a Kr. e. 2. évezredi,

³ A babilóniai szökőhónapoknak általában nincsen külön nevük. Leggyakrabban a 6. (Ulülu) és 12. (Addaru) hónaphoz kötik őket, és vagy második Ulülu/Addaru hónapnak, vagy Ulülu/Addaru szökőhónapnak nevezik őket.

⁴ Steele 2011. 475–478. A szökőhónapok beiktatásának sémáit tárgyalja a MUL.APIN listában Hunger – Pingree 1999. 75–79; a szökőévek rendjéhez nyújt újabb szempontokat Ratzon 2016.

⁵ Hunger 1977. Az újbabilóni és óperzsa kor szökőhónapjaihoz és szökőéveihez lásd Steele 2007. 137–140.

⁶ Az óperzsa és hellenisztikus 19 éves ciklusban az 1., 3., 6., 9., 12., 14., és 17. év mindegyikében volt egy szökőhónap. A ciklus 12. évét leszámítva, amikor Ulülu szökőhónap (azaz második Ulülu – hatodik – hónap) volt, mindegyik szökőévben Addaru szökőhónapot (azaz második Addaru – tizenkettedik – hónapot) alkalmaztak. Az első három ciklusban az Ulülu szökőhónap beiktatása bizonytalan, de a Kr. e. 419/418–401/400 ciklustól kezdve a szökőévek rendje szabályosan megfigyelhető. Részletesen lásd Ossendrijver 2018. 139–140. és 147–149.

⁷ A szökőhónapok rendszere és a gazdasági, adminisztratív források közötti kapcsolatokat legutóbb vizsgálta Stratford 2015. (óasszír forrásanyag segítségével).

⁸ Az újbabilóni kötelezvény, az *u'iltu* felépítéséhez, értelmezéséhez lásd Petschow 1956; továbbá Oelsner 2001. 289–305.; Jursa 2002. 197–203.; Wunsch 2002. 224–230.; Oelsner – Wells – Wunsch 2003. 949–961.

⁹ Van De Mieroop 1995. 360. és 2005. 29.

óbabeli gazdasági forrásokon alapult, mégis érvényesnek tartja ezt a szabályszerűséget Babilónia későbbi korszakaira is. A kamatozó kölcsönök ilyen értelmezése Van De Mieroop véleménye szerint megfelelő megoldást kínál a váratlan szökőhónapok okozta anomáliák kezelésére. Indoklása azon nyugszik, hogy ha kamatlábként értelmeznénk a szövegben szereplő arányszámokat, akkor egy szökőhónap beiktatásával teljesen felborulna a kamat addigi fizetése, és újra kellene kalkulálni az évből addig eltelt hónapok fizetését, és a későbbi hónapok kamatát. Véleménye szerint ennek a problémának a kikerülése miatt kellene a kölcsönökben szereplő kamatot egy összegben a tőkéhez hozzáadandó kamatként, és nem kamatlábként értelmezni.

Javaslatával ellentétes véleményt fogalmazott meg Vargyas Péter, aki a kutatási eredményeinél a Kr. e. 1. évezredi babilóni források vizsgálatára támaszkodott.¹⁰ Vargyas véleménye szerint a babilóniak részletesen kifinomult formulát használtak a kamat kifejezésére, és a fejlett matematikai ismereteik miatt sem okozott gondot számukra kiszámolni a fizetendő kamatot egy szökőhónap beiktatása esetén. Javaslátát azonban Van De Mieroop elutasította, és bár az óbabeli forrásokon nyugszik a kutatása, újból hangsúlyozta, hogy annak eredménye Babilónia minden korszakára érvényes.¹¹ A kérdés eldöntése érdekében vizsgálat alá vesszük a kamatozó kölcsönöket, remélve, hogy segítséget nyújt a vita lezárásában.

Tizenhat publikált kölcsön ismert a Kr. e. 1. évezredi Babilóniából, ami kamattal kapcsolatos és valamelyik szökőhónapban született.¹² Mivel minden gazdasági, adminisztratív forrást pontos dátummal láttak el, ezért tudjuk, hogy a szövegek Kr. e. 653-tól Kr. e. 269-ig keletkeztek, de a többségüket Kr. e. 621 és Kr. e. 499 között írták. Addaru szökőhónapból több szerződés maradt fenn, mint Ulülu szökőhónapból, de ez nem egyedülálló tendencia, mert több Addaru szökőhónapot ismerünk, mint Ulülu szökőhónapot, és az is megfigyelhető, hogy több kölcsönszerződés kötött a babilóniai év második felében, mint az elsőben.¹³

Az iratok között négy kézizálloggal (*Zinsantichrese*) kapcsolatos kölcsön szerepel.¹⁴ Ezek közül kettő klasszikus, tisztán kézizálog, egyikben egy szolgát,¹⁵ másikban egy házat ajánlanak fel¹⁶ a kamat fizetése helyett. Utóbbi esetben rendkívül nagy összegű a kölcsön, 600 sékel (kb. 5 kg ezüst). A harmadik példában a hitelezett ösz-

¹⁰ Vargyas 2000. 1102.

¹¹ Van De Mieroop 2005. 361. 41. j.

¹² Az újbabilóni kor kamatlábaihoz és értelmezéséhez lásd Csabai 2006. és 2018b.

¹³ Csabai 2008. 205–207. Ezen a helyen az év első és második fele alatt nem a kalendáriumi, hanem az aratástól aratásig tartó gazdasági évet értem.

¹⁴ Kézizálog szerződés esetében az adós a kamat fizetése, felszámítása helyett egy másik bevételi forrást ajánl fel a hitelezőnek. Ilyen kamatot helyettesítő juttatás volt jellemzően a házak bérbeadásából származó jövedelem átruházása a hitelező javára.

¹⁵ TMH 2/3 115 (Kr. e. 549).

¹⁶ TCL 12 21 (Kr. e. 605).

szeg felét fedezi a hitelező javára átruházott ház bérbeadásából származó jövedelem. A kézizálogból származó jövedelem segítségével csak a kölcsön másik fele után kellett kamatot fizetni.¹⁷ A negyedik esetben egy két hónapos késleltetett kamatozású hitelről van szó, amelynél az adós a ruha ellátmányát ajánlja fel (ebből a szempontból ez további példa nélküli eset) arra az időre, amikortól kamatot kell fizetni.¹⁸

Egy *hubuttu* kölcsön¹⁹ is van közöttük, igaz ez nem ezüstről, hanem árpáról szól.²⁰ Tizenhárom kamatozó kölcsön van, egynél kitörött a kamatlábról szóló szakasz,²¹ egy esetben pedig bizonytalan.²² Ebben a szűk forrásanyagban az alábbi éves kamatlábak fordulnak elő: 8,33%,²³ 12,5%,²⁴ 16,66%²⁵ és 20%²⁶.

A kamat felszámításának, fizetésének kezdetére vonatkozóan szinte minden típus megtalálható ebben a szűk keresztmetszetben is. Három késleltetett kamatozású szerződés található köztük, amelyek közül az egyikről²⁷ már volt szó. A másik kettő a kölcsön megírása utáni hónap első napjától kezd kamatozni.²⁸ Ez feltételezhetően a kamat fizetésének ütemezése miatt volt így. A következő kilenc szerződés mindegyike olyan kölcsön, amelynél a kamat fizetésének kezdete még a szökőhónapban megkezdődött. Van legalább egy visszatűmozott hitelszerződés, amelynél a kamat fizetésének a kezdete a szerződéskötés hónapjának, azaz Addaru szökőhónap első napja.²⁹ Kettő esetben konkrétan kifejezi a szerződés, hogy a kamatot a szerződéskö-

¹⁷ Ellis 1984. no. 1. (Kr. e. 653) A kölcsön összege tíz mina (600 sékel = kb. 5 kg) ezüst volt. Öt mina ezüstért minánként öt sékel ezüst kamatot kellett fizetni (=8,3% kamat évente). A másik öt mina ezüst kamatköltségéért pedig egy ház bérleti jövedelmét ajánlották fel kézizálogként (azaz a ház éves bérletét 25 sékel értékben határozták meg). Újbabilóni házbérletek példái olvashatók: Csabai 2003.

¹⁸ Jursa 1998. no. 16. (Kr. e. 269). Egy viszonylag kicsi összeg ellentételezéseként a hitelező három zálogot is kért az adóstól (a kézizálog mellett az adós felesége és fia is szerepelt a kölcsön biztosítékaként).

¹⁹ A *hubuttu* (valamint a *hubuttūtu* és *hubuttātu*) kölcsönök egészen pontos értelmezése vitatott. Ehhez lásd Skaist 1994. 52–56.; Westbrook 2003b. 403; Slanski 2003. 510; az újbabilóni forrásanyagot tárgyalta Petschow 1956. 15 31. j.; Schiff 1988; Oelsner – Wells – Wunsch 2003. 950; a Sîn-uballit archívum vonatkozó szövegeiről röviden Cseke 2014. 573–574. A kérdésről magyarul lásd Csabai 2015.

²⁰ VS 3 35 (Kr. e. 562): 1.1.0.0. (216 liter) árpa, Ālū Bānītūyában.

²¹ Kessler 1991. no. 88: 1' (Kr. e. 603).

²² YOS 19 26: 5 (Kr.e. 546).

²³ Ellis 1984. no. 1: 3–4 (Kr. e. 653) és BE 8/1 157: 4–5. (Kr. e. 621).

²⁴ OECT 12 A 91: 4–5 (Kr. e. 574).

²⁵ Hunger 1970. no. 17 III: 26–35. (Kr. e. 598).

²⁶ Hunger 1970. no. 17 II: 6–20. (Kr. e. 600); Nbn 438 (Kr. e. 546); Nbn 678 (Kr. e. 543); Cyr 219 (Kr. e. 532); BM 31230 (Kr. e. 516); Dar 556 (Kr. e. 499); Jursa 1998 no. 16 (Kr. e. 269).

²⁷ Jursa 1998. no. 16.

²⁸ Dar 556 és részben az itt tárgyalt BM 31230.

²⁹ Nbn 678 kölcsönt Addaru szökőhónap 16. napján írták, a kamatot azonban Addaru szökőhónap 1. napjától számították.

tés napjától kell fizetni.³⁰ Hét kölcsön esetében pedig a legegyszerűbb formában írják elő a kamat fizetését, a szerződéskötés napjától kezdve.³¹

A szökőhónapokból fennmaradt kamatozó kölcsönök esetében nem találkozunk olyan záradékkal sem a kamat formulájánál, sem a források többi kitételét tekintve, ami miatt azt kellene feltételeznünk, hogy a szökőhónapokban megkötött kamatozó kölcsönök rendkívüli jogi, adminisztrációs helyzetet teremtettek a szerződő felek számára. Úgy tűnik, hogy a használt terminusok, feltételek, záradékok megegyeznek a normál és a szökőhónapokban kötött kötelezvények esetében az újbabilóni és óperzsa korban. Mégis az a tény, hogy a tizenyolc kölcsönből tizenegy esetben a kamatot már a szökőhónaptól felszámították, arra utal, hogy a szökőhónap nem számított ebből a szempontból különlegesnek, ennek idejére is kellett kamatot fizetni.

BM 31230

A következő forrás, amit közelebről vizsgálunk, segíthet a kérdés eldöntésében. A babilóni hitelezés szokásából a kutatás számára ismert korábbi szerződések megújítása, vagy újrafogalmazása. A BM 31230 kölcsön esetében is így van (legalábbis ez lehet a kiindulópontunk), és olyan kivételes helyzetben vagyunk, hogy a korábbi dokumentum is a rendelkezésünkre áll (Dar 170). Éppen ezért lehetőség nyílik a két dokumentum összehasonlító vizsgálatára. Általában a megújítás az elmaradt fizetésre, a fizetési feltételek megváltoztatására, vagy az eredetitől eltérő összegről szóló szerződés megkötésére irányult. Úgy tűnik ebben az esetben ez nem feltétlenül igazolható.

A BM 31230 ékírást szöveg az újbabilóni kor legnagyobb és leghíresebb archívumának, az Egibi archívumnak a része.³² Az Egibi archívumon belül a kölcsön a negyedik generáció legfontosabb, aktív személyéhez – akihez a generáció dokumentumainak többségét is kötjük – Marduk-nāšir-aplihoz tartozik.³³ Ez a két ékírást szöveg nem szerepelt az archívum kiadott szövegei között. A Dar 170 kópiája és transzliterációja már publikált formában elérhető,³⁴ ezért itt csak a fordítást közöljük, és ugyanígy járunk el a BM 31230 tábla esetében is. Mindkét esetben kommentár kíséretében mutatjuk be a szöveget.

³⁰ Hunger 1970. no. 17. II: 6–20 és III: 26–35.

³¹ Pl. Nbn 438: 5–7 sorok: *ša arhi ina muhhi 1 manê 1 šiqil kaspi ina muhhišu irabbi* ‘havonta 1 minánként 1 sékel ezüsttel növekszik a terhére’.

³² Az Egibiek általános bemutatására alkalmas Wunsch 1999a; 1999b; 2007. Az archívum egyes területeinek részletes elemzéséhez lásd Wunsch 2000. és Abraham 2004.

³³ Az Egibi forrásokon belül a Marduk-nāšir-apli archívumot részletesen bemutatta Abraham 2004.

³⁴ Joannès 2000/2002.

Dar 170

ezüst kötelezvény

Babilón, I. Dareios 5-VI-16 (Kr. e. 517. szeptember)

Fordítás

¹Öt mina kereskedelemben³⁵ használt *ginnû*-ezüst, amiben 1/8 (az ötvözetet), ³ami-vel Marduk-nāšir-aplinak, Itti-Marduk-balātu fiának, Egibi leszármazottjának Nabû-apla-iddin, ⁵Nabû-ētir fia, Isinnāya leszármazottja tartozik.

Havonta, minánként egy sékel ezüsttel növekszik a terhére (= 20% kamat³⁶). ⁷Eltekintve egy korábbi kölcsöntől [aminél?] Nabû-apla-iddin jelen volt(?).

⁹Tanúk: Arrabu, Šangû-[...] leszármazottja; [...], Atû leszármazottja; ¹¹[...] Marduk-nāšir-apli [fia], [...] leszármazottja; Marduk-balāssu-iqbi, ¹³[Bān]iya [fia], Nabaya leszármazottja; [Nergal-ušal]lim[?], Mušēzib-Marduk fia, ¹⁵Nappāhu (=Kovács) leszármazottja; Nabû-apla-iddin, Iddin-Nabû fia, Dābibî leszármazottja.

Írnok: Bulṭaya, ¹⁷Nabû-apla-iddin fia, Isinnāya leszármazottja.

Babilón, Ulūlu 16. ¹⁹(I.) Dareios, Babilón és az országok királyának ötödik évében.

Kommentár és jegyzetek

(1–2) A *kaspu ša ginnu* (= *ginnû*-ezüst) kifejezést Vargyas Péter Dareios ezüst pénzérméjeként, az ezüst *siglos*-ként azonosította.³⁷ Azonban a korai mezopotámiai pénztörténet kiemelkedő ismerője, Marvin Powell véleményén túl,³⁸ ez az elképzelés még nem nyert támogatást az újbabilóni gazdaságtörténet kutatóinak többsége között.³⁹ Ehelyett Michael Jursa magyarázatát követik jelenleg.⁴⁰ A *kaspu ša ginnu ša nadāni u maḥāri* ‘kereskedelemben használt *ginnû*-ezüst’ kifejezés fordítása és jelentése vitán felül áll.⁴¹

³⁵ Szó szerint: „ami az adás és vétel (ezüstje)”.

³⁶ 1 mina 60 sékel ezüst, havonta 1 sékelnyi kamat az évente 12 sékel, ami a minához viszonyítva 20%-nyi éves kamatlábnak felel meg.

³⁷ Vargyas 1999; Vargyas 2001. 24–34., magyarul lásd Vargyas 2010. 95–111.

³⁸ Powell 1999, 21–23.

³⁹ Az óperzsa *siglos*-okról, a korábbi szakirodalom kritikai értelmezésével együtt lásd Corfű 2010.

⁴⁰ Véleménye szerint a *ginnû* olyan ezüst volt, ami magán viselt valamilyen közelebből nem meghatározható jelzést talán a minőségére (ami elmarad a *siglos*-érmékétől), vagy a formájára tekintettel. Ezek az azonosító jegyek nem Dareios *siglos*aira utaltak, már Dareios uralkodása előtt megjelentek, és csak bizonyos tranzakciókban tűnnek fel, ehhez ld. Jursa et al. 2010. 480–485.

⁴¹ Vargyas 2001. 21–24 és Jursa et al. 2010. 488–489., magyarul lásd Vargyas 2010. 91–95.

(3–5) A hitelező, Marduk-nāšir-apli/Itti-Marduk-balātu//Egibi Az Egibi család negyedik generációjának legfontosabb szereplője.⁴² Az adós, Nabû-apla-iddin/Nabû-ētir//Isinnāya más forrásból nem ismert a Marduk-nāšir-apli archívum publikált szövegei között.

(6–7) Ez az egyik leggyakoribb kamatra vonatkozó záradék az újbabilóni iratok között, havonta történő kamatszámítással kifejezett évi 20%-os kamatot jelent.

Dar 170-ben hat tanú rekonstruálható. Nergal-ušallim/Mušēzib-Marduk//Nappāhu az egyetlen, aki mindkét itt tárgyalt forrásban (Dar 170 és BM 31230) tanúként szerepel.⁴³

Bultāya/Nabû-apla-iddin//Isinnāya volt mindkét szerződés írnoka. Feltételezhető, hogy az írnok az adós fia volt. Az újbabilóni korból több olyan kölcsönszerződést is ismerünk, amelynél az írnok az adós (kötelezett) családjához kötődik,⁴⁴ néhány kivételes esetben az adós volt az írnok is.⁴⁵

BM 31230 (= Bertin 2067)⁴⁶

ezüst kötelezvény

Babilón, (I.) Dareios 5–XII2–4 (Kr. e. 516. március)

Fordítás

¹Öt mina kereskedelemben használt *ginnû*-ezüst, amivel Marduk-nāšir-aplinak, Itti-Marduk-balātu fiának,³ Egibi leszármazottjának Nabû-apla-iddin, Nabû-ētir fia, Isinnāya leszármazottja tartozik.

⁴² Abraham 2004. 13–16.

⁴³ Nergal-ušallim(=Šullumu)/Mušēzib-Marduk//Nappāhu legalább hatszor megjelenik a Marduk-nāšir-apli archívum szövegeiben tanúként: Abraham 2004. no. 85. (BM 41449); no. 97. (= Dar 182); no. 100. (= Dar 213); no. 102. (= Dar 268); no. 110. (= Dar 338); no. 112. (= Dar 345). Külön érdekesség, hogy azon szövegek közül, amelyekben tanúként szerepelt, négy iratot is Dareios 5. évében írtak: a tanulmányban tárgyalandó Dar 170 és BM 31230, valamint Abraham 2004. no. 85., és no. 97. dokumentumokat). Ezek mindegyikében Nergal-ušallimként nevezték meg. A másik négy szövegben, I. Dareios 6. (no. 100.), 10. (no. 102.), 12. (no. 110.), és 13. (no. 112.) éveiből Šullumuként nevezik meg. Éppen ezért azt feltételezem, hogy az Abraham 2004. no. 85. szöveget a kitörött dátuma ellenére (a keltezés kérdéséhez lásd Abraham 2004. 364), szintén I. Dareios 5. évében írták.

⁴⁴ Például Nbk 68: az adós Nabû-gāmil/Riḫētu//Sîn-nāšir, az írnok Nabû-zēr-ibni/Riḫētu//Sîn-nāšir. Nbk 281: az adós Nabû-aḫḫē-iddin/Nabû-kēšir//Naggāru, az írnok Bēl-zēr-ibni/Nabû-kēšir//Naggāru.

⁴⁵ VS 4 10: Bēl-uballit/Mínu-ana-Bēl-dannu//Nūr-Šamaš egyszerre az adós és az írnok. Dillard 1975. FLP 1522: az adós és az írnok is Nabû-ētir-napšāti/Nabû-šum-iškun.

⁴⁶ A tábláról először George Bertin készített rajzot 19. század végén, azonban munkája kéziratban maradt.

⁵Addaru hónap és¹ Nisannu hónap 1. napjától havonta minánként egy sékel ezüsttel ⁷növekszik a terhére.⁴⁷ Eltekintve egy másik kölcsöntől, amivel Nabû-apla-iddin és Iqûpu (tartozik).

⁹Tanúk: Nergal-ētir, Nabû-ahhē-iddin fia, Egibi leszármazottja; ¹¹Nergal-ušallim, Mušēzib-Marduk fia, Nappāhu leszármazottja.

Írnok: Bultāya, Nabû-apla-iddin fia, ¹³Isinnāya leszármazottja.

Babilón, Addaru szökőhónap 4. (I.) Dareios, ¹⁵Babilón és az országok királyának 5. évében.

Kommentár és jegyzetek

(1–2) Mivel a ma.na jelek előtt nagyon kevés hely van a táblán, ezért azt feltételezzük hogy csak egy ékjel, legnagyobb valószínűséggel egy egész szám szerepel ott. A Dar 170 szerződés megírása óta kevesebb mint hét hónap telt el, ezért nem gondolom, hogy az összeg kevesebb lett az idő során. Azonban egy minával sem lehetne több, mert figyelembe véve a 20%-os kamatlábat, ennyivel nem nőhetett a tartozás (az el-telt hónapokat tekintve 30, vagy 36 sékellel növekedhetett az 5 mina tőketartozás, de ennek a táblára való írása több jelet, több jelnek való helyet igényelne a táblán). A fentiekből következően a kölcsön összegét a Dar 170 szerződésből állítottam helyre.

A második szerződés (BM 31230) egy megújított megállapodás, a kölcsönt hét hónappal korábban már átadták, vagy rögzítették. Úgy gondolom ez az oka, hogy az írnök elhagyta az ezüst pontos finomságának megnevezését (875‰: lásd Dar 170, 1. sor: *kaspu ša ina 1 šiqil bitqa* – ezüst amiban 1/8 (az ötvözetet). Mivel a *ginnû*-ezüst jellemző finomsága amúgy is 875‰,⁴⁸ elég a megújított szerződésben az ezüst legfontosabb tulajdonságait megnevezni.

(3–4) A Dar 170 és BM 31230 iratokat leszámítva az adósként szereplő Nabû-apla-iddin/Nabû-ētir//Isinnāyának nincsen semmilyen ismert kapcsolata a Marduk-nāšir-apli archívummal.⁴⁹

(5–7) Ez egy bővített, részletezett változata a kamat babilóni meghatározásának, és két elemet is hordoz magában. Az első kitétel a záradékban meghatározza a pontos napot, amikortól a kamatot felszámítják a tartozás után. Az ismert, kamatozó kölcsönök vizsgálatából megállapítható, hogy a kamat számításának a kezdete gyakran nem esik egybe a dokumentum dátumával. A záradék különböző változataiból összességében megállapítható, hogy a kamat felszámítása kezdődhet 1) a kölcsönszer-

⁴⁷ Amennyiben tizenkét hónapra számolják fel a kamatot, akkor ez évente 20%, ha a szökőhónapra is kell kamatot számolni, akkor ez évi 21,66% lenne.

⁴⁸ Vargyas 2001. 24.; Jursa et al. 2010. 481.

⁴⁹ Abraham 2004.

ződés dátumával megegyező napon; 2) a kölcsönszerződés dátuma utáni első naptól; 3) a kölcsönszerződés dátuma után következő valamelyik hónap első napjától;⁵⁰ 4) vagy, néhány esetben kamatot kellett fizetni a szerződés dátuma előtt lévő napokra, hónapokra, tehát a kamat fizetését a szerződés előtti periódusra is érvényesítették – mondhatnánk: visszadátumozva.⁵¹ Mindezek mellett azonban, a záradéknak az a formája, amit a BM 31230 5. sorában olvasunk, miszerint kettő hónapot is megnevez, amelyik hónap 1. napjától a kamatot felszámítják, korábban nem fordult elő. A Kr.e. 1. évezredi babilóniai gazdasági szövegkorpuszban egészen eddig egyedülállónak számít. A kamatra vonatkozó záradék 6–7. sorokban olvasható második eleme a kamat szokványos kifejezése, és egyben meg is egyezik a korábbi Dar 170 kölcsön 5–7. sorában olvashatókkal.

(7–8) Mivel a Dar 170 szerződés adója egyedül Nabû-apla-iddin/Nabû-ëtir//Isinnāya volt, és az az adósság, amit a BM 31230 korábbi hitelre vonatkozó *elat*-záradékában említenek a dokumentum 7–8. soraiban két adósra vonatkozik, Nabû-apla-iddinre és Iqūpura, ezért ezek a sorok nem vonatkozhatnak a Dar 170 szerződésre, hanem egy másikra. Valószínűleg ugyanarra a kölcsönre, amit a Dar 170 7–8. soraiban is említenek.

(9–11) A két tanú közül Nergal-ušallim/Mušēzib-Marduk//Nappāhu az első dokumentumnál is jelen volt tanúként.

A BM 31230 a majdnem hét hónappal korábban készült eredeti Dar 170 megújítása. Nincsen változás a szerződő felekben, nem került bele új záradék, és a záradékok sorrendje is ugyanaz maradt. A két dokumentum az alábbi pontokban különbözik egymástól: a második szöveg az ezüst minőségét mutató jelzőket egy rövidebb változatban írja le, emellett a kamatra vonatkozó záradék több részletet tartalmaz, végül pedig az ún. *elat*-záradékban egy második adóst is megnevez. Ezekről az apró eltérésektől eltekintve a megállapodás alapvetően ugyanaz maradt. A hitelező és adós személye másodszor is megegyezik, a kölcsön összege valószínűleg ugyanaz maradt, és mindkét szöveg megemlíti egy másik kötelezvényt. Ezek után adódik a kérdés: vajon miért írták újra az eredeti szerződést? Feltételezhető, hogy a megoldás azokban a kisebb változásokban rejlik, amelyeket fentebb megneveztünk.

Az ezüst minőségének rövidebb leírása ugyanazt az ezüst típust jelöli, ezért ezt elvethetjük. Az *elat*-záradékban újonnan szereplő személy pedig sem az aktuális sem a korábbi (Dar 170) kölcsönnek nem aktív szereplője. Ebből következően egyedül a kamat záradékának kiegészítése lehet az, ami miatt a szöveg leírásra kerülhetett. Az ötödik sorban azt olvashatjuk, hogy Addaru és Nisannu hónap elsejétől kamatozik

⁵⁰ Késleltetett kamatozású kölcsönnél a kamat felszámítása az eredeti kölcsön megírása utáni hónapokban kezdődhetett, de sosem haladta meg az egy évet. Ehhez lásd Csabai 2018a. 19.

⁵¹ Csabai 2018a.

20%-ot a kölcsön. Ez a teljes Kr. e. 1. évezredi babilóniai forráscsoportot, újbabilóni, óperzsa, szeleukida forrásokat áttekintve egyedülálló eset. Rendszerint a záradékokban valamely hónap első napjától adják meg a kamatozás periódusát, a BM 31230 táblán kívül kettő hónapot egyszer sem neveznek meg. Ráadásul ez a két hónap a babilóni év utolsó és első hónapja, tehát két egymást követő hónap. Ha azonban kettő, egymást követő hónapról van szó, akkor jogosan tesszük fel kérdést, hogy a záradékban miért nevezték meg mind a kettőt, amikor azt látjuk, hogy mindkét esetben ugyanúgy 20% a kamat. Miért írja le mindkét hónapot, ha a záradék szerint már Addaru hónap 1. napjától kamatozik, akkor ugyanez érvényes a következő hónapra, Nisannura is. Esetleg más kamatláb vonatkozhat két egymást követő hónapban? Ezt kizárhatjuk, hiszen csupán egy kamatláb szerepel benne és az év korábbi szakaszából származó Dar 170 forrásban is ezt a kamatot határozták meg. Mindkét hónapban kamatozik a kölcsön, és mindkét hónapra ugyanaz a kamatláb szerepel. Így tehát elég lett volna csak az egyik hónapot megnevezni – azonban itt most nem ezt olvashatjuk. A két hónap megnevezése ezért továbbra is tisztázatlan.

A BM 31230 dátumának vizsgálata segíthet megoldani a kérdést. A táblát Addaru szökőhónapban írták. A Kr.e. 1. évezredből származó források tanúsítják, hogy Addaru szökőhónap nem csak a normál Addaru hónap után, hanem előtte is lehetett.⁵² Ez azonban úgy tűnik, hogy csak az újbabilóni korszakban fordult elő. Ossendrijver szerint normál Addaru hónapot megelőző Addaru szökőhónap az óperzsa kortól nem fordul elő.⁵³ Ezért el kell vetni annak a lehetőségét, hogy az I. Dareios korából származó BM 31230 táblán megadott Addaru szökőhónap a normál Addaru hónapot előzte volna meg.

A kölcsönt majdnem hét hónap után megújították ugyanazon feltételeket és záradékok kíséretében, beleértve a 20%-os kamatot is. A kölcsön tehát látszatra ugyanaz, ezért a megújításának motivációját egyértelműen az előre nem ismert szökőhónap központi beiktatásában kell keresnünk.

A kamatot azonban nem a BM 31230 szerződés dátumától számították, és nem is a szökőhónap 1. napjától – visszadátumozva –, ahogyan bármelyik másik napjától sem, hanem az előző Addaru és a szerződést követő hónap 1. napjától. A kamat ugyanúgy 20%, mint az eredeti kölcsönben, ezért nem marad más lehetőség az ér-

⁵² Lásd San Nicolò 1933. Vonatkozó forrásait kiegészítette azóta Kleber 2008. 267. 752. j.; de legújabbként vö. Ossendrijver 2018.

⁵³ Ahogyan arra Ossendrijver 2018. 138–139. rámutatott. Azonban Ossendrijver nagyon alapos tanulmánya I. Dareiosnak az utolsó, és az öt követő uralkodóknak az éveivel foglalkozik. Javasolta szerint a 19 éves ciklus Xerxés 10. uralkodási évétől figyelhető meg, de az első ciklusokban az Ulülu szökőhónap használata nem volt szabályos (az azon belüli éveket tekintve – lásd 6. jegyzet). Britton eredményei (2002. 30–36) alapján tudjuk, hogy a 19 éves ciklus nem szabályos változata már Kyros és Kambysés uralkodása alatt megfigyelhető, ezért Ossendrijver és Britton kutatásai alapján kimondható, hogy a BM 31230-ban szereplő Addaru szökőhónapra csak a szokásos Addaru hónap után kerülhetett sor.

telmezésre, mint hogy a két megnevezett hónap között lévő Addaru szökőhónapban az adósnak nem kellett kamatot fizetni!⁵⁴

Mindezt azért mondhatjuk, mert ha kamatot kellene fizetni Addaru szökőhónapban, akkor (a) elég lett volna a szerződéskötés napját megelőző normál Addarut megnevezni, de ebben az esetben a következő Nisannu hónap megnevezése értelmetlen, (b) vagy a kamatot elegendő lett volna Addaru szökőhónap 1. napjától fizetni, vagy (c) az is megfelelő lett volna, ha a kamatot a szerződés megkötésének dátumától kellett volna számítani a folytonosság kedvéért, de mindkét utóbbi eset is arra világít rá, hogy két hónap megnevezése felesleges lett volna.

Következésképpen az egyetlen megoldás az itt vizsgált szövegben olvasható szokatlan anomáliára, hogy a szökőhónapban nem kellett kamatot fizetni. Azonban továbbra is magyarázatra szorul, hogy ha a szökőhónapban nem kell fizetnie az adósnak, akkor miért nem egyszerűen azt írták, hogy a következő, Nisannu hónap 1. napjától fognak kamatot elszámolni. Véleményem szerint azonban nem véletlen mindkét hónap megnevezése, azért, mert ez nem egy megújított szerződés, hanem szerződésmódosítás! Mert megújítás esetén az eredeti kölcsön feltételei elévülnek, és az újak lépnek életbe, de a szerződéskötés napjáig a régi feltételek az irányadók.

A Dar 170-ben havonta 20%-os kamatot állapítottak meg az öt mina ezüst tőkére, amit minden elkezdett hónapra felszámítottak. Ez a szerződés a szökőhónap negyedik napján keletkezett, azaz erre a hónapra is vonatkozott már a Dar 170-ben meghatározott 20%-os kamat fizetése. Ezért nem köthettek egy olyan szerződést, hogy majd Nisannu hónap elsejétől kamatozik a kölcsön, mert az adós kötelessége a szökőhónapban fizetendő kamatra attól még nem évülne el. Ezért szükségesnek vélték, hogy a szerződésben szerepeljen az, hogy Addaru és Nisannu hónap elsejétől kell kamatot fizetni. Bármelyik hónap elhagyása azzal járt volna, hogy a szökőhónapra is kamatot kellett volna fizetnie Nabû-apla-iddinnek.

A BM 31230 szerződés még egy fontos elemére szeretném felhívni a figyelmet. A szerződést a hónap negyedik napján kötötték, a hónapnak közvetlenül az elején. Ez arra utalhat, hogy a kamat a kölcsön tőkéjére a hónap elején terhelődik, és a szerződést még azelőtt kellett megkötni, hogy ezt a kamatot hozzáadják az adóssághoz. Az adós pedig éppen ennek a kamatnak felszámítását, fizetését kívánta elkerülni. Itt szeretnék még egy témára kitérni, az adós motivációjának gazdasági hátterére, ami az eredeti megállapodás módosításához vezetett. A kölcsönben szereplő összeg (300 sékel = kb. 2,5 kg ezüst) babilóni viszonylatban hatalmas tételnek számított, I. Dareios korában – munkatípustól függően – 5–10 ember egy évnvi fizetésével volt egyenlő.⁵⁵

⁵⁴ Ha az ötödik sort szó szerint fordítanánk ‘Addaru hónap 1. napjától Nisannuval’, akkor is ugyanerre az eredményre jutnánk.

⁵⁵ Az újbabilóni és óperza bérekkel kapcsolatban lásd Jursa et al. 2010. 669–728.; legújabban Jursa 2015, további irodalmi hivatkozásokkal. A babilóniai bérek értékének elhelyezése a megélhetési

A kölcsön havi kamata is nagy összegnek tekinthető, havi öt sékel ezüst (kb. 41,5 g ezüst). Ez volt tehát az indokolt gazdasági motiváció, ami miatt az új szerződés megszületett. Feltételezhető, hogy amikor az adós (és az írnök, aki az adós fia) szembesült azzal, hogy szökőhónap következik az évben, megpróbálták módosítani a korábbi szerződést. Úgy véljük, hogy ez csak a hitelező hozzájárulásával, kölcsönös megállapodás segítségével jöhetett létre, aminek az eredményét látjuk a BM 31230 táblán.

Az állami adminisztráció által beiktatott szökőhónapokra is felszámított kamat fizetésének elkerülésére való törekvés, amit jól tükröz számunkra a BM 31230, azonban nem egyedi példája a forrásainknak. Amennyiben jól értelmezem az események láncolatát, legalább még egy esetet ide sorolhatunk. Ismerünk egy példát II. Nabû-kudurrî-uşur uralkodásának idejéből, habár a kérdéses dokumentumot nem szökőhónapban írták. Bernd Funck publikált és kommentált több kora újbabilóni kötelezvényt, amelyek közül három érdekes számunkra ebben a kérdéskörben.⁵⁶ A három tábla összefügg egymással, mindegyik ugyanannak a kölcsönügyletnek bizonyítékeként szolgál (fordításukat lásd a mellékletben). II. Nabû-kudurrî-uşur harmadik, negyedik és hetedik évéből származnak (Kr. e. 602/601, 601/600, 598/597-es évek). A szövegek egy kölcsönről számolnak be, amire 20% kamatot kell fizetni.⁵⁷ A fent megadott évek közül II. Nabû-kudurrî-uşur 7. évéből tudjuk, hogy beiktattak az év felénél egy Ulûlu szökőhónapot.

Az első szöveget⁵⁸ Addaru hónap (XII. hónap) 15-én írták 15 sékel ezüstről, ami után 20% kamatot számítottak fel ugyanazon hónap 20. napjával kezdődően.⁵⁹ A második iratot (Nbk 39) egy évvel később, ugyanúgy Addaru hónap egyik napján írták (a napra vonatkozó ékjel kitörött), és 20% kamatot kellett utána fizetni szintén Addaru hónap egyik napjától (a pontos napra vonatkozó ékjel itt is kitörött).⁶⁰ A kölcsönre vonatkozó harmadik dokumentum II. Nabû-kudurrî-uşur 7. évéből származik. Az új megállapodás⁶¹ feltételei változatlanok voltak, az összeg továbbra is 15 sékel volt, amire 20% kamatot róttak ki. Azonban, az eddiektől eltérően

költségek tekintetében egy egészen új témája a babilóni gazdaság kutatásának, ehhez lásd Pirngruber 2016.

⁵⁶ Nbk 34. (= Liv 5.); Nbk 39. és Nbk 60. (= Liv 141.). Lásd Funck 1982. 51–52. Fordításukat lásd a mellékletben.

⁵⁷ A hitelező Kudurru/Iqîšaya volt, az adós Mukîn-zêri/Pir'u az Nbk 34 forrásban. A Nbk 39 szövegben két adós volt, Kināya(=Mukîn-zêri)/Pir'u és felesége Bu'iti, akik közül az utóbbi már egyedül szerepel a harmadik dokumentumban (Nbk 60.). Funck (1982. 52.) szerint az eredeti kölcsön kétszeri megújításának oka az adós személyében történő változása rögzítése volt.

⁵⁸ Nbk 34.

⁵⁹ Nbk 34: 3–6. és 13. sorok.

⁶⁰ A pontos nap ékjele mind a kamat záradékában, mind a dátumban kitörött a tábláról, de a hónap mindkét esetben jól olvasható.

⁶¹ Nbk 60.

ebben az esetben a táblát nem Addaru hónapban, hanem Ulūlu hónapban (VI. hónap) írták,⁶² és a 20% kamatot nem Ulūlu hónap valamelyik napjától számították, mint ahogyan az megfigyelhető volt az előző két esetben, hanem Tašritu hónaptól (VII. hónap) kezdve.⁶³

Azonban Tašritu nem a következő hónap volt abban az évben, hanem a második a szerződéskötés hónapjához képest, mivel II. Nabû-kudurri-ušur 7. évében beiktattak egy Ulūlu szökőhónapot. Ismételten látható tehát, hogy a szökőhónapban való kamat(rész) fizetésének, felszámításának elkerülése volt az oka annak, hogy a kölcsönt a korábbiaktól eltérve miért Ulūlu hónapban újították meg. A normál Ulūlu idejére vonatkozó kamat érvényes volt az előző megállapodás értelmében, az új egyezség pedig arra mutat rá, hogy a feltételek, a kölcsön alapvető jellemzői változatlanok maradnak, de mivel az új szerződés feltételei szerint a kamat fizetésének a kezdete Tašritu hónapra esik, ezért a szerződés hónapja és Tašritu közötti Ulūlu szökőhónapban nem kellett kamatot fizetni. Miközben a kölcsönt a szökőhónap beiktatásának apropóján megújították, a szerződő felekben való változást is realizálták, ahogy a szöveg első kiadója Funck vélte.⁶⁴

A szökőhónap előtti, normál Ulūlu hónapban való megújítás alátámaszthatja Földi Zsombor, óbabilóni (Kr. e. 20–16. század) házbérleti szerződések beköltözési és kiköltözési záradékai vizsgálatán nyugvó javaslatát, mely szerint az új szökőhónap beiktatásáról legalábbis néhány esetben, a szökőhónapot megelőző hónapban már előre tudhattak a babilóniaiak.⁶⁵

Összességében elmondható, hogy a fentebb leírtak rávilágítanak arra, hogy a szökőhónapokat hogyan kezelték kamatozó kölcsönszerződések esetében az újbabilóni és későbabilóni korban. Szökőévek során az adósoknak tizenhárom hónapra kellett fizetniük kamatot, amit nem az éves kamatláb havi 1/12 arányszámának újraszámolásával értek el havi 1/13-okra átszámolva,⁶⁶ akár visszamenőlegesen is, hanem az adott évben 13/12 hónapnyi kamatot fizetve, tehát egy hónapnyi kamattal többet, mint normál évek esetében. Ezt a megállapítást támasztják alá a szökőhónapokban kötött szerződések, amelyek többségében nem találunk semmilyen olyan különleges záradékot, vagy kitétel, ami a szökőhónapoknak a szokásostól eltérő kezelését mutatná. Ezt az álláspontot támasztja alá a BM 31230 és valószínűleg az Nbk 60 forrás is. Mindkettő lejegyzésének a motivációja annak a plusz egyhavi kamatnak

⁶² Nbk 60: 13–14. sorok.

⁶³ Nbk 60: 3–5. sorok.

⁶⁴ Ahogyan Funck (1982. 52.) feltételezte.

⁶⁵ Lásd Földi 2009b. 19 és 22. Az újbabilóni kor házbérleti szerződéseiben az itt megnevezett óbabilóni kitételekhez hasonló záradék nem ismert, lásd legújabban Zawadzki 2018. különösen 57–58. A mezopotámiai házbérletekről magyarul lásd Földi 2009a. (óbabilóni kor) és Csabai 2003. (új-babilóni kor).

⁶⁶ Ez a módja a kamat újraszámolásának valóban követhetlenné tette volna a kamat fizetését.

a fizetésének az elkerülése volt, amit a szökőhónap beiktatása miatt kellett volna kifizetni. A fenti esetekben megfigyelhető extra kamat felszámításának elkerülésére tett törekvések mutatják meg számunkra, hogy a szökőévek szökőhónapjainak idejére is ugyanúgy egyhavi kamatot kellett fizetni.

Melléklet

Nbk 34. (=Liv 5.)

ezüst kötelezvény

Šaḥrītu, II. Nabû-kudurrī-ušur 3–XII–15 (Kr. e. 601. március)

¹15 sékel ezüst, amivel Kudurrinak, ²Iqīša fiának ³Mukīn-zēri, Pir’u fia (tartozik). Addaru hónap 20. napjától ⁴havonta minánként ⁵1 sékel ezüsttel növekszik ⁶a terhére.

Bu’iti⁶⁷ ⁷az ezüst fizetéséért ⁸kezeskedik.

⁹Tanúk: Šin-kēšir, ¹⁰Šin-aḥ-iddin fia, Iddin-aḥi, ¹¹Nabû-ēṭir fia, és az

írnok: Šāpik-zēri, ¹²Zērūtu fia.

Šaḥrītu, ^{13–15}Addaru hónap 15. Nabû-kudurrī-ušur, Babilón királyának 3. éve.

Nbk 39

ezüst kötelezvény

Šaḥrītu, II. Nabû-kudurrī-ušur 4–XII–[...] (Kr. e. 600. február–március)

¹15 sékel ezüst, amivel Kudurrinak, ²Iqīša fiának Kinā⁶⁸, ³Pir’u fia és Bu’iti, a felesége (tartozik).

⁴Addaru hónap [...] napjától] havonta minánként ⁵1 sékel ezüsttel növekszik a terhére.

⁶Egyik kezeskedik a másikért.

⁷[...] ráadást Addaruban

⁸[Kudurrinak fiz]et.

Tanúk: ⁹[...], [...] fia, [és az

írnok: ..., ¹⁰...] fia.

Šaḥrītu, Addaru hónap ¹¹[...]. Nabû-kudurrī-ušur, ¹²Babilón királyának 4. éve.

⁶⁷ Bu’iti=Mukīn-zēri/Pir’u felesége.

⁶⁸ Mukīn-zēri rövidített neve.

Nbk 60 (=Liv 141)

ezüst kötelezvény

Šaḫrītu, II. Nabû-kudurrī-ušur 7–VI–22 (Kr. e. 598. szeptember)

¹15 sékel ezüst, amivel Kudurrinak, Iqīšā fiának ²Bu’iti, ³Mukīn-zēri felesége (tartozik).

⁴Havonta minánként 1 sékel ezüsttel ⁵növekszik a terhére.

Az ezüstöt ⁶Nabû-nāširnak kell adnia.

⁷Előző adóslevelet összetörték.

⁸Tanúk: Zēriya, ⁹[...] fia, Marduk-zēr-ibni, ¹⁰[... fia, Šulā,] Zēru-ukīn fia,

¹¹[Kudurru,] Iqīšā fia,

¹²és az írnök Zēriya, Šuma-ušur fia

¹³Šaḫrītu, Ulūlu hónap 22.

¹⁴⁻¹⁵Nabû-kudurrī-ušur, Babilón királyának 7. éve.

Források

BE 8/1 = Clay, Albert T.: *Legal and Commercial Transactions, Dated in the Assyrian, Neo-Babylonian and Persian Periods, Chiefly from Nippur*. Philadelphia, 1908. (The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania 8/1.)

Bertin = Unpublished autographs in the British Museum, London.

Cyr = Strassmaier, Johann N.: *Inschriften von Cyrus, König von Babylon (538–529 v. Chr.)*. Leipzig, 1890. (Babylonische Texte 7.)

Dar = Strassmaier, Johann N.: *Inschriften von Darius, König von Babylon (521–486 v. Chr.)*. Leipzig, 1897. (Babylonische Texte 10–12.)

Joannès 2000/2002 = Joannès, Francis: Strassmaier, Darius 170. (<http://www.achemenet.com/fr/item/?/sources-textuelles/textes-par-langues-et-ecritures/babylonien/archives-egibi/1655924> – Letöltés: 2019. október 17.).

Liv = Strassmaier, Johann N.: *Die babylonischen Inschriften im Museum zu Liverpool nebst andern aus der Zeit von Nebukadnezar bis Darius*. Leiden, 1885.

Nbk = Strassmaier, Johann N.: *Inschriften von Nabochodonosor, König von Babylon 604–561 v. Chr.* Leipzig, 1889. (Babylonische Texte 5–6.)

Nbn = Strassmaier, Johann N.: *Inschriften von Nabonidus, König von Babylon 555–538 v. Chr.* Leipzig, 1889. (Babylonische Texte 1–4.)

OECT 12 = Joannès, Francis: *Les tablettes néo-babyloniennes de la Bodleian Library conservées à l’Ashmolean Museum*. Oxford, 1990. (Neo-Babylonian Tablets in the Ashmolean Museum). (Oxford Editions of Cuneiform Texts 12.)

- TCL 12 = Contenau, Georges: Contrats néo-babyloniens I. de Téglat-Phalasar III à Nabonide. Paris, 1927. (Textes Cunéiformes, Musée du Louvre 12.)
- TMH 2/3 = Krückmann, Oluf: Neubabylonische Rechts- und Verwaltungstexte. (Texte und Materialien der Frau Professor Hilprecht Collection of Babylonian Antiquities im Eigentum der Universität Jena 2/3) Leipzig, 1933.
- VS 3 = Ungnad, Arthur: Vorderasiatische Schriftdenkmäler der königlichen Museen zu Berlin. Heft 3. Leipzig, 1907.
- VS 4 = Ungnad, Arthur: Vorderasiatische Schriftdenkmäler der königlichen Museen zu Berlin. Heft 4. Leipzig, 1907.
- YOS 19 = Beaulieu, Paul-Alain: Legal and Administrative Texts from the Reign of Nabonidus. New Haven – London, 2000. (Yale Oriental Studies, Babylonian Texts 19.)

Felhasznált irodalom

- Abraham 2004 = Abraham, Kathleen: Business and Politics under the Persian Empire. The Financial Dealings of Marduk-nāšir-apli of the House of Egibi (521–487 B.C.E.). Bethesda, 2004.
- BM = Museum siglum, British Museum, London.
- Britton 2002 = Britton, John P.: Predictions of Lunar Phenomena in Babylonian Astronomy. In: Steele, John M. – Imhausen, Annette (ed.): Under One Sky: Astronomy and Mathematics in the Ancient Near East. Münster, 2002. 5–20. (Alter Orient und Altes Testament 297.)
- Corfű 2010 = Corfű, Nicolas A.: Die sogenannten achaimenidischen Bogenschützenmünzen – Die Herkunft von Dareikoi und Sigloi. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 42. (2010), 165–206.
- Csabai 2003 = Csabai Zoltán: Egy babiloni magánarchívum házbérleti szerződése. Sic Itur Ad Astra 2–3. (2003), 75–108.
- Csabai 2006 = Csabai Zoltán: Babilónia gazdaságtörténete a kölcsönszerződések tükrében (Kr.e. 1. évezred). Ókor V/3–4. (2006), 84–90.
- Csabai 2008 = Csabai Zoltán: Verbrauchsdarlehen in Babylonien im 1. Jtsd. v. Chr. Eine Vorstudie. In: Vargyas, Péter – Szabó, Ádám (ed.): Cultus Deorum Studia Religionum ad Historiam. Vol. I. De Oriente Antiquo et Regione Danuvii Praehistorica in Memoriam István Tóth. Pécs, 2008. 203–218. (Ökortudományi Dolgozatok 1.)
- Csabai 2015 = Csabai Zoltán: Kamatmentes és ál-kamatmentes kölcsönök Babilóniában. In: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.):

- Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből. Pécs–Budapest, 2015. 141–152. (Ókor-Történet-Írás 3.)
- Csabai 2018a = Csabai, Zoltán: Antedated Paying of Interest in the Neo-Babylonian and Achaemenid Periods. In: Grüll, Tibor (ed.): *Mobility and Transfer. Studies on Ancient Economy*. Pécs – Budapest, 2018. 17–34. (Ancient Near Eastern and Mediterranean Studies 3.)
- Csabai 2018b = Csabai Zoltán: Hitel és kamat az Újasszír Birodalomban az i. e. 8–7. században. In: Vitári Zsolt (szerk.): *Globális vetületek: Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára*. Budapest–Pécs, 2018. 17–33.
- Cseke 2008 = Cseke Henrietta: Századokon innen. Az ókori időszámítások problémái. *Világtörténet* 30. (2008) 3–11.
- Cseke 2014 = Cseke, Henrietta: The Economic Determination of the Changing Interests. A Survey Based on the Loan Documents of the Neo-Babylonian Sîn-uballit Archive. In: Csabai, Zoltán (Ed.): *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*. Pécs–Budapest, 2014. 557–578. (Ancient Near Eastern and Mediterranean Studies 2.)
- Dillard 1975 = Dillard, Raymond B.: *Neo-Babylonian Texts from the John Frederick Lewis Collection of the Free Library of Philadelphia*. Diss., Dropsie University, 1975. Manuscript.
- Ellis 1984 = Ellis, Maria deJong: Neo-Babylonian Texts in the Yale Babylonian Collection. *Journal of Cuneiform Studies* 36. (1984), 1–63.
- Földi 2009a = Földi Zsombor J.: A házbérlet és szerepe az óbabilóni korban. In: Rab Virág – Schwarzwölder Ádám – Varga Mónika (szerk.): *7. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai*. Pécs, 2009. 79–87.
- Földi 2009b = Földi, Zsombor J.: *Ribatun. The Archive of a Priestess from Old Babylonian Sippar / Ribatum. Egy papnő archívuma az óbabilóni Szipparból*. BA-thesis, ELTE Budapest, 2009. Manuscript.
- Funck 1982 = Funck, Bernd: Studien zur sozialökonomischen Situation Babyloniens im 7. und 6. Jahrhundert v. u. Z. In: Klengel, Horst (Hrsg.): *Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien*. Berlin, 1982. 47–67. (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 15.)
- Hahn 1988 = Hahn István: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Budapest, 1988.
- Hunger 1970 = Hunger, Hermann: Das Archiv des Nabû-ušallim. *Baghdader Mitteilungen* 5. (1970), 193–204.
- Hunger 1977 = Hunger, Hermann: Kalender. In: Edzard, Dietz O. (Hrsg.): *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Band 5*. Berlin – New York, 1977. 297–303.
- Hunger – Pingree 1999 = Hunger, Hermann – Pingree, David: *Astral Sciences in Mesopotamia*. Leiden – Boston – Köln, 1999. (Handbuch der Orientalistik I, 44.)

- Jursa 1998 = Jursa, Michael: Der Tempelzehnt in Babylonien vom siebenten bis zum dritten Jahrhundert v. Chr. Münster, 1998. (*Alter Orient und Altes Testament* 254.)
- Jursa 2002 = Jursa, Michael: Debt and Indebtedness in the Neo-Babylonian Period: Evidence from the Institutional Archives. In: Hudson, Michael – Van De Mieroop, Marc (ed.): *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. Bethesda, 2002. 197–219. (*The International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies* 3.)
- Jursa et al. 2010 = Jursa, Michael et al.: Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium B.C. Economic Geography, Economic Mentalities, Agriculture, the Use of Money and the Problem of Economic Growth. Münster, 2010. (*Alter Orient und Altes Testament* 377., *Veröffentlichungen zur Wirtschaftsgeschichte Babyloniens im 1. Jahrtausend v. Chr.* 4.)
- Jursa 2015 = Jursa, Michael: Labor in Babylonia in the First Millennium BC. In: Steinkeller, Piotr – Hudson, Michael (ed.): *Labor in the Ancient World*. Dresden, 2015. 345–396. (*The International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies* 5.)
- Kessler 1991 = Kessler, Karlheinz: Uruk. Urkunden aus Privathäusern. Die Wohnhäuser westlich des Eanna-Tempelbereichs, Teil I. Die Archive der Söhne des Bêl-ušallim, des Nabû-ušallim und des Bêl-supê-muḫur. Mainz am Rhein, 1991. (*Ausgrabungen in Uruk-Warka, Endberichte* 8.)
- Kleber 2008 = Kleber, Kristin: Tempel und Palast. Die Beziehungen zwischen dem König und dem Eanna-Tempel im spätbabylonischen Uruk. Münster, 2008. (*Alter Orient und Altes Testament* 358.)
- Oelsner 2001 = Oelsner, Joachim: Neo-Babylonian Period. In: Westbrook, Raymond – Jasnow, Richard (ed.): *Security for Debt in Ancient Near Eastern Law*. Leiden–Boston–Köln, 2001. 289–305. (*Culture and History of the Ancient Near East* 9.)
- Oelsner – Wells – Wunsch 2003 = Oelsner, Joachim – Wells, Bruce – Wunsch, Cornelia: Neo-Babylonian Period. In: Westbrook 2003. 911–974.
- Ossendrijver 2018 = Ossendrijver, Mathieu: Babylonian Scholarship and the Calendar during the Reign of Xerxes. In: Waerzeggers, Caroline – Seire, Maarja (ed.): *Xerxes and Babylonia. The Cuneiform Evidence*. Leuven, 2018. 135–163. (*Orientalia Lovaniensia Analecta* 277.)
- Petschow 1956 = Petschow, Herbert: *Neubabylonisches Pfandrecht*. Berlin, 1956.
- Pirngruber 2016 = Pirngruber, Reinhard: The Value of Silver: Wages as Guides to the Standard of Living in First Millennium BC Babylonia. In: Kleber, Kristin – Pirngruber, Reinhard (ed.): *Silver, Money and Credit. A Tribute to Robertus J. van der Spek on the Occasion of His 65th Birthday*. Leiden, 2016. 107–118. (*Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul* 128.)

- Powell 1999 = Powell, Marvin A.: Wir müssen unsere Nische nützen: Monies, Motives, and Methods in Babylonian Economics. In: Dercksen, Jan G. (ed.): *Trade and Finance in Ancient Mesopotamia*. Leiden, 1999. 5–24. (MOS Studies 2., Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul 84.)
- Ratzon 2016 = Ratzon, Eshbal: Early Mesopotamian Intercalation Schemes and the Sidereal Month. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16. (2016), 143–151.
- San Nicolò 1933 = San Nicolò, Mariano: Parerga Babyloniaca X–XI. *Archiv Orientalní* 5. (1933), 284–302.
- Shiff 1988 = Shiff, Laurence B.: Neo-Babylonian “Interest-Free” Promissory Notes. *Journal of Cuneiform Studies* 40. (1988), 187–194.
- Skaist 1994 = Skaist, Aaron: *The Old Babylonian Loan Contract. Its History and Geography*. Ramat Gan, 1994.
- Slanski 2003 = Slanski, Kathryn: Middle Babylonian Period. In: Westbrook 2003a. 485–520.
- Steele 2007 = Steele, John M.: The Length of the Month in Mesopotamian Calendars of the First Millennium B.C. In: Steele, John M. (ed.): *Calendars and Years: Astronomy and Time in the Ancient Near East*. Oxford, 2007. 133–148.
- Steele 2011 = Steele, John M.: Making Sense of Time: Observational and Theoretical Calendars. In: Radner, Karen – Robson, Eleanor (ed.): *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford, 2011. 470–485.
- Stratford 2015 = Stratford, Edward: Successor Eponyms, Debt Notes, Intercalation, and the Old Assyrian Calendar during Kültepe Level II: A Critical Reappraisal. *Journal of Near Eastern Studies* 74. (2015), 301–324.
- Van De Mieroop 1995 = Van De Mieroop, Marc: Old Babylonian interest rates: Were they annual? In: Van Lerberghe, Karel – Schoors, Antoon (ed.): *Immigration und Emigration within the Ancient Near East*. Festschrift E. Lipiński. Leuven, 1995. 357–364. (*Orientalia Lovaniensia Analecta* 65.)
- Van De Mieroop 2005 = Van De Mieroop, Marc: The Invention of Interest: Sumerian Loans. In: Goetzmann, William N. – Rouwenhorst, K. Geert (ed.): *The Origins of Value. The Financial Innovations that Created Modern Capital Markets*. Oxford, 2005. 17–30., 359–361.
- Vargyas 1999 = Vargyas, Péter: Kaspu ginnu and the Monetary Reform of Darius I. *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 89. (1999), 247–268.
- Vargyas 2000 = Vargyas, Péter: Babylonian Interest Rates: Weren't They Annual? In: Graziani, Simonetta (ed.): *Studi sul Vicino Oriente antico dedicati alla memoria di Luigi Cagni*. Napoli, 2000. 1095–1105. (Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi Asiatici, Series Minor 61.)

- Vargyas 2001 = Vargyas, Péter: A History of Babylonian Prices in the First Millennium B.C. Vol. I. Prices of the Basic Products. Heidelberg, 2001. (Heidelberger Studien zum Alten Orient 10.)
- Vargyas 2010 = Vargyas, Péter: A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után. Pécs – Budapest, 2010. (Ókor-Történet-Írás 1.)
- Westbrook 2003a = Westbrook, Raymond (ed.): A History of Ancient Near Eastern Law Leiden – Boston, 2003. (Handbuch der Orientalistik I. 72/1–2.)
- Westbrook 2003b = Westbrook, Raymond: Old Babylonian Period. In: Westbrook 2003. 361–430.
- Wunsch 1999a = Wunsch, Cornelia: Handel und Wandel in Babylon: Die Geschäfte der Familie Egibi. In: Seipel, Wilfried et al. (Hrsg.): Von Babylon bis Jerusalem. Die Welt der orientalischen Königsstädte II. Milano, 1999. 325–333.
- Wunsch 1999b = Wunsch, Cornelia: Neubabylonische Urkunden: Die Geschäftsurkunden der Familie Egibi. In: Renger, Johannes (Hrsg.): Babylon: Focus mesopotamischer Geschichte, Wiege früher Gelehrsamkeit, Mythos in der Moderne. Saarbrücken, 1999. 343–364. (Colloquien der Deutschen Orientgesellschaft 2.)
- Wunsch 2000 = Wunsch, Cornelia: Das Egibi-Archiv. I. Die Felder und Gärten. Groningen, 2000. (Cuneiform Monographs 20 A–B.)
- Wunsch 2002 = Wunsch, Cornelia: Debt, Interest, Pledge and Forfeiture in the Neo-Babylonian and Early Achaemenid Period: The Evidence from Private Archives. In: Hudson, Michael – Van De Mierop, Marc (ed.): Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East. Bethesda, 2002. 221–255. (The International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies 3.)
- Wunsch 2007 = Wunsch, Cornelia: The Egibi family. In: Leick, Gwendolyn (ed.): The Babylonian World. London – New York, 2007. 236–247.
- Zawadzki 2018 = Zawadzki, Stefan: The Rental of Houses in the Neo-Babylonian Period (VI–V. Centuries BC). Warsaw, 2018.

LINDNER GYULA

Lukianos és a rómaiak

*Identitásépítés a második szofisztika időszakában**Lucian and the Romans. Identity Building in the Second Sophistic*

Lucian, the satirist of the 2nd century AD, was born in Samosata, Commagene on the very periphery of the Roman Empire. He studied rhetoric in Ionia, went on trips to Rome, Athens, Macedonia, Gaul, Egypt and built a career as an educated sophist and forensic orator in the period of the Second Sophistic. By the age of forty he had had enough of his previous life, abandoned rhetoric and began to write satirical essays and comic dialogues on different topics, combining the philosophical attitudes of his age with humour, wit and grim critique of society. In his works he constantly made amusing comments on his mixed and ambivalent Syrian-Greek identity and on his relationship with the Roman culture: he was the Syrian outsider, the great advocate of the Greek *paideia*, and the censor of the morality and ethos of the Roman authorities/society at the same time, i.e. he played an intellectual game with his marginal position, distinguished literacy and fame and reputation in the frame of the Roman Empire. In the present paper I attempt to show the relationship between the Roman Imperial identity and the utterances of Lucian, whose perspective allows a brilliant insight into the complexities of the identity-building of the 1–3rd century AD.

Lukianos, a Kr. u. 2. század vitriolos tollú írója a Római Birodalom perifériáján található Kommagéné tartományának Samosata nevű városában született.¹ Olyan területen, ahol a római és a görög kultúra szír, arámi és parthus elemekkel vegyülve egy sajátosan komplex, kevert identitású intellektuális atmoszférát hozott létre. Jelzésértékű, hogy a kommagénéi uralkodócsalád tagja, az utolsó uralkodó, IV. Antiochos unokája az a Gaius Iulius Antiochos Epiphanés Philopappos volt, aki Athén archónjaként és jötevőjeként szerzett hírnevet, görög és római kettős identitását számos

¹ Életrajzához lásd Jones 1986. 6–23.; Swain 1996. 299–303.

feliratában közszemlére tette, szobra pedig az Akropolisszal szemközt, a Múzsák hegyén ma is látható. (1. kép).²

Samosata római legiók állomáshelye, a Fekete-tenger és Észak-Syria között stratégiai jelentőségű, az Euphratés közelsége okán a Parthus Birodalommal is kereskedelmi kapcsolatban álló város volt, népek olvasztótégelye, amelynek keretében és amelynek kevert vonásait magán viselve a lukianosi életmű is létrejött. Ez az életmű a kulturális keveredésnek afféle állatorvosi lovaként áll előttünk: Lukianos témaválasztásai, irodalmi, filozófiai, politikai kérdésfeltevései, megállapításai jelzik, hogy amiként Samosatában, úgy Lukianos írásaiban is a legkülönbözőbb identitások férnek meg egymás mellett békében és összegződnek egy személyben.³

Szír család sarjaként és a szír identitásra büszkén gondolva görögül írni egy világbirodalom marginális területén, amelynek központja Rómában található, Ióniában nevelkedve elsajátítani a szónoklás minden csínját-bínját, majd eljutni Athénba, Korinthosba, Rómába, Alexandriába és a korabeli kulturális élet más jelentős központjaiba, a Kr. u. 1–3. század közötti ún. második szofisztika időszakának elfogadható és majdhogynem általános pályávéként értékelhető.⁴

Hasonlóan nagy földrajzi és szellemi távolságokat átívelő karrierrel találkozunk, ha a Kr. u. 2. század jelentős, egészen a császári udvarig emelkedő szofistáinak, a galiai Arelatéból származó eunuch szónoknak, Favorinusnak, a laodikeiai Polemónnak (2. kép), a seleukeiai Alexandros Pélóplatónnak vagy a mysiai Hadrianutherai születésként Rómáról egyik beszédében dicshimnusz zengő Ailios Aristeidésnek az életpályáját vizsgáljuk.⁵ Általános tendenciaként említhető, hogy a korszakban a neves szó-

² Alakjához és tevékenységéhez ld. Oliver 1981a. 418–419.; Shear 2013. 389–408.; a császárkori Athén kulturális miliójéhez lásd Shear 1981. 356–377. Vö. IG II² 3112. A kommagénéi uralkodói dinasztiához lásd Sullivan 1977. 732–798. IV. Antiochos másik unokája, Philopappos testvére, Iulia Balbilla, Hadrianus köréhez tartozik, a császárt és Sabinát elkíséri egyiptomi útkon a Memnón-kolosszushoz. Vö. Swain 1996. 299.

³ Samosatához lásd Jones 1998. 265.; Pollard 2000. 266–268. A 2. század közepén a legio XVI Flavia Firma állomásozik Samosatában, a római katonák jelenléte pedig egyúttal a római vallás és kultúra tevőleges jelenlétére is utal a városban, amely az ifjú Lukianos világgépére is hatással lehetett.

⁴ Lukianos életrajzához és saját identitásáról tett kijelentéseire ld. *Bis Accusatus* 14.; 25–34.; *Ind.* 19; *Piscator* 19.; *De Dea Syria* 1.; a második szofisztika korához ld. Swain 1996; Whitmarsh 2005; Anderson 2005; Bendlin 2011. 175–250.; Bozia 2015. 1–15. A második szofisztika korszakában az identitásépítés és a klasszikus kori paradigmák kapcsolatához lásd Rife 2008. 92–127.

⁵ Bowersock 1969. 18.: A lexicográfus Pollux az egyiptomi Naukratisból megy Athénba, akárcsak földije, a szónok Proklos, az említett Polemón Laodikeiából Smyrnába, Ailios Aristeidés Mysiából Rómába, Pergamonba, Smyrnába és más városokba. Aulus Gellius Rómából megy tanulni Athénba, hasonlóan a tyrosi Hadrianushoz, míg a milétosi Dionysios Ephesos, a szintén naukratisi Athénaios pedig Róma felé veszi útját, hogy ott írja meg a korszaknak méltó emléket állító *Lakomázó bölcsek (Deipnosophistai)* c. monumentális művét. Alakjukhoz és életrajzukhoz lásd Philostratos: *Vitae sophistarum* (a továbbiakban VS) 528., 530–531., 568., 572., 581–585., 593. A témában lásd még Bowie 2004. 65–83.

nokok, a retorika városról-városra vándorló mesterei a birodalom periferikus helyeiről származtak, és felnőve onnan mozdultak egy-egy jelentősebb kulturális központ irányába, hogy ott előadásokat tartsanak, tanítsanak és a város gazdasági-kulturális felvirágoztatásáért síkra szállva magukat a közösség életét érintő helyi és a császárhoz intézett követségek révén a magas politika szférájában egyaránt megméressék.⁶

Lukianos a második szofisztika korának gyermeke, egy olyan korszaké, amelyben a klasszikus kori előzményekre visszamenő *paideia* és a Kr. e. 5–4. századi attikai nyelv vált a kulturális identitás fokmérőjévé. Egy az irodalom és főként a bemutató (*epideiktikus*) szónoki beszédek szférájából induló, valójában a szélesebb kulturális élet keretében munkáló *Zeitgeist* ez, amely Philostratos *Vitae Sophistarum* c. művében kifejtett – elsősorban a retorikához kötődő – szűkebb definíciós keretét jócskán túlhaladva a Kr. u. 2–3. századra a Római Birodalomban tevékenykedő és a görög nyelvet a legmagasabb szinten művelő szofisták által uralt kulturális horizont meghatározó szellemi irányzatává fejlődött.⁷ A korszakban a *paideia* a klasszikus kori műveltségi és nevelési ideált jelöli, amely a császárkori elitek kulturális öndefiníciójában fontos elemként áll előttünk, és amely afféle gyűjtőfogalomként Galliától Szíriáig képes összefogni a műveltségi elit egyes képviselőit.⁸

Lukianos életművét ebben az intellektuális kontextusban kell vizsgálnunk, az írásában szereplő, saját identitásáról és környezetéhez, befogadó társadalmához és a birodalmi kerethez fűződő viszonyáról tudósító kijelentései pedig ezen klasszikus előzményekből táplálkozó korszellem kihívásaira adott válaszokként értelmezhetők. Írásaiban számos alkalommal utal a *paideia* jellemformáló és a személyiséget/szellemet nemesítő, fölemelő vonására, hiszen az nemcsak Homéros, illetve a klasszikus görög szerzők (Sophoklés, Euripidés, Aristophanés Platón stb.) ismeretét jelenti, hanem egyfajta viselkedésminta elsajátítását, amely az egyént kiemeli az emberek arctalan és különbség nélküli tömegéből, nélküle a görög semmiben sem különbözne egy paphlagontól.⁹

Lukianos – egy idős kori rövid kitérőt leszámítva¹⁰ – nem tört politikai babérokra és nem kötelezte el magát egyetlen város szószólójaként, ahogy kortársai, a sok esetben gúnyolt szónokok, szofisták tették (lásd alább).¹¹ Helyette retorikai képességeit

⁶ Goldhill 2002. 62.

⁷ Philostratos definíciójához lásd VS 481.

⁸ Goldhill 2002. 82.

⁹ *Gall. 2; Merc. cond. 4; Alex. 17*; a témában lásd Jones 1986. 149.

¹⁰ Idős korában Egyiptomban a *praefectus* környezetében vállalt állást, amely olyannyira szembe ment korábbi elveivel, hogy miatta egy külön védőbeszédet írt, amelyben megindokolta, hogy miért is döntött a politikai pályafutás mellett (ehhez lásd *Apologia* 1;4; 6). Lukianos föltehetőleg Egyiptomban is halt meg (*De luctu* 21).

¹¹ Ugyanakkor Lukianos szülővárosához, Samosatához való hűségét hangoztatta a *Patriae encomium* (A haza dicsérete) c. írásában (2.; 4.), illetve büszkén nyilatkozott Samosata kultúrájáról, építészetről, valamint a város által elnyert jótéteményekről (*Pisc. 19.; Hist. conscr. 24.; Harmon. 3*). Az ifjú Lukianos pályaválasztását, *Paideia* mellett történő elköteleződését szemléletesen mutatja

fölhasználva, a görög irodalom és filozófia kiváló ismerőjeként járta a Római Birodalom nagyvárosait és a korszakban dívó intellektuális áramlatok elé görbe tükröt tartva kíméletlen élelátással figurázta ki a gyökerüket vesztett és a klasszikus görög műveltséget, a *paideiát* afféle külsőséggént és díszes ruhaként magukon hordó, ám szokásaikban és habitusukban azoktól messze elmaradó személyek viselkedését és kijelentéseit.¹² Az alábbiakban a lukianosi életmű egyetlen aspektusát, a samosatai szerző rómaiakhoz fűződő viszonyát vizsgálom és próbálom meg modellezni Lukianos kevert identitásának egyes építőelemeit.

A torz görög értelmiségi karriernek és a görögség olykor kilátástalannak tűnő helyzetével, hiszékenységgel és kapzsiságával visszaélő római félnek a kíméletlen és megmosolyogtató kritikáját kapjuk a *De mercede conductis* (*Akik fizetésért elszegődtek*) c. írásában.¹³ A Timoklésnak, a Rómába készülő ifjú filozófusnak címzett munka kritikai éle azon rómaiak ellen irányul, akikre a fenti leírás alkalmazható: gazdag, de félművelt urak, akik a görög filozófusokat afféle szükséges kellékként tartják *clienseik* között, meghívják házukba, lakomáikon vendégelik meg őket, velük vonulnak az utcán, nevelőnek teszik meg őket, pusztán azért, hogy elmondhassák magukról: személyük értékes, hiszen egy görög filozófus tüntette ki őket bizalmával, aki az utcán vonulás közben magasztos témákról fecseg velük.

Később a szolgákkal, zenészekkel, táncosokkal egyenrangú státuszban, afféle hízelgő, talpnyaló kitartottként kell a filozófusnak napjait tengetnie, az úr házába lépve szabadságát és nemes méltóságát is kívül kell hagynia, az úr minden apró-cseprő és nevetséges kérdéseivel foglalkoznia kell, az úrnőt két szerető/sminkelés között filozófiára kell okítania, a lakomákon pedig addig kell látványos érdektelenség és tivornyázás közepette filozófiai témákról szónokolnia, amíg az amphorából ki nem fogy a bor, s ha kiesik az úri kegyből, akkor ne csodálkozzon, hogy az éjjeli edényhez hasonló elbánásban részesül.¹⁴

Lukianos kritikája kettős, a rómaiak mellett a görögséget is ostromozza: az a görög filozófus, aki pusztán anyagi megfontolásból egy gazdag római házába szegődik,

be *De somno* (*Az álmom*) c. művében (lásd alább). A *Suda*-lexikon szerint (Λ 683) Lukianos élete első szakaszában, kb. 40 éves koráig a syriai Antiocheiában, Ióniában és más helyütt ügyvédként tevékenykedett, majd földadva a törvényszéki karriert, fölismerve, hogy a második szofisztika forrágatagában hangja elveszne, írni kezdett. Erről *Bis Accusatus* (*Akit ketten vádolnak*) c. művében írt szemléletesen, ahol a *Rétorika* útjáról letérve a *Dialogos* mellé szegődött. Pálfordulásához lásd *Bis Acc.* 32.; *Piscator* 25.; *Rhet. praec.* 26. Vö. Jones 1986. 8.

¹² Lukianos és a *paideia* viszonyához, a lukianosi társadalom- és kultúrkritika különböző aspektusaihoz ld. Szilágyi 1974. 715–798.; Goldhill 2001. 1–4.; Bozia 2015.

¹³ Lukianos és Róma viszonyához lásd Anderson 1976. 85–89.; Jones 1986. 78–89.

¹⁴ *De merc. cond. passim* (különösen: 1., 3–6., 23–25.). Vö. *Alex.* 5.; *Nigrinus* 25. (a filozófiai tudás és az erényesség áruba bocsátása). A filozófusi szakma erkölcsi romlásához és a könnyű pénzt jelentő mágia, jóslás eszközához való folyamodásukhoz lásd még Lukianos *Philopseudeis* (*A hazugság szerelmese*) c. írását.

méltatlanná válik arra, hogy ezután Platón, Aristotelés, Chrysippos műveit forgassa. Lukianos tárgyalt írásában a rómaiakkal szembeni görög szellemi önállóság, függetlenség gondolatát állítja előtérbe, és bár humoros, gúnyos formában járja körül a témát, annak aktuálpolitikai és társadalmi vonatkozásait sem hagyhatjuk figyelmen kívül: Lukianos ugyanis a görög kultúra tisztaságát igyekszik megővni, hiszen másra, a politikai függetlenség elérésére nem sok lehetőség kínálkozik.¹⁵

A második szofisztika korában a görög és a római kultúra násztánca során az efféle, a görög szellemi önállóság és szabadság megőrzésének a fontosságáról tett kijelentések nem tekinthetők egyedülállónak. Ugyanakkor Lukianos esetében személyes oldala is van a kérdésnek, hiszen – már ha a *Pro lapsu* (*Egy köszönéskor elkövetett nyelvbotlásról*) című mű narratíváját hitelesnek fogadjuk el a lukianosi életrajz szempontjából – a korábban a gazdagok által kitartott görög írástudók szakmai és morális árulása ellen ágáló szerző idős korában valóban egy patrónus, esetleg egy római úr házában kezdte a napot, ugyanis ekkor került sor arra a végzetesnek bizonyuló nyelvbotlásra, amely miatt Lukianosnak magyarázkodnia kell.¹⁶

A *De mercede conductis*-ban Lukianos nagyon hasonlóan tudósít a Rómában karrierre és megélhetésre vágyó, görög írástudók – filozófusok/filozófustanoncok, szofisták, tanárok – viszontagságairól, ahogy Iuvenalis 3. *szatírájában* – Umbricius kijelentésein keresztül – bemutatja a Rómát ellepő, ott irodalmat, szónoklást, festészetet, jóslást, mágiát tanító görögöset, akiket a gazdag rómaiak egyértelműen kihasználják, és akiknek a jelenléte egyúttal az ősi város erkölcsi romlásához is hozzájárul.¹⁷ Iuvenalis a lukianosi narratívával összhangban a göröggé lett város és a könnyű előrejutást osztályrészül kapó görög kitarítottak fölött gúnyolódik, akik hízelkedésükkel és hazugságaikkal rövid idő alatt elnyerik a rómaiak megbecsülését és szimpátiáját.¹⁸

A Lukianosnál kifigurázott római úr azzal a más szatirikus szerzőknél gyakran megjelenő és szívesen gúnyolt karakterrel mutat párhuzamot, akivel Iuvenalisnál Vi-

¹⁵ Vö. Petronius *Satyricon* 4. A szónok Agamemnón szerint a szofista a vers műfajából induljon, majd a filozófiai tanításokon túljutva és elhagyva Athén városát (vagy Tarentumot, Nápolyt) menjen Rómába, ahol gyakorolja rétorikai tudását. Mellőzze a görög nyelvet, használja helyette a latint, így nagy tömegeket gyűjthet maga köré. Végül idős korában, föltehetőleg meggazdagodva, vonuljon vissza a közéletől és szentelje magát az írásnak.

¹⁶ *Pro lapsu* 1. Sokatmondó, hogy Lukianos görögül véti el a megfelelő köszönési formulát, tehát vagy egy görög patrónus házában, vagy egy görögül is beszélő római és más görög (vagy görögül is tudó római) clienseket kitartó úr házában történik az eset. Vö. Anderson 1976. 89.

¹⁷ *De merc. cond.* 17. (a rómaiak féltékenysége a görög kitarított iránt), 40–41. (a görögök alacsony erkölcsi nívója és alantas tevékenységi formái). Vö. Iuvenalis *Sat.* 3., 58–125. Iuvenalis görögséghez fűződő komplex viszonyáról lásd Watts 1976. 83–104. Lukianos és Iuvenalis kritikájának hasonlóságaihoz lásd Bozia 2015. 16–51.

¹⁸ Iuvenalis *Sat.* 3., 60–65., 81–85. Vö. „A többi bajunkhoz már csak ez hiányzott nekünk, hogy azok is fölnék kerekedjenek, akik csak az imént érkeztek a házba. [...] Csak ezeknek a görögöknek áll a világ Rómában.” – *De merc. cond.* 17. (Bollók János fordítása). A témában ld. Armstrong 2012. 77.

bius, Petroniusnál Trimalchio, Horatiusnál Nasidienus személyében találkozunk:¹⁹ a félművelt, szolgáitól körülrajongott, úgazdag római. S bár Lukianos kritikájának a hevessege a többi római szatirikus szerző hangvételét messze felülmúlja, szavaiban nem az úr etnikai hovatartozása a fontos, hanem jelleme, viselkedése és korlátoltsága.²⁰ Az sem kizárható, hogy Lukianos római barátai révén ismerte Iuvenalis szatírát és azokból merített szellemi muníciót kritikája megírásához, sőt egyesek úgy vélik, Lukianos jelen írásával a görögséget abszolút negatív színben feltüntető Iuvenalisnak ad csattanós választ, a római szerző görög-kritikájával szemben a római fél felelősségét hangoztatva.²¹

Nem biztatóbb az a kép sem, amely a *Nigrinus*-ban tárul elénk a velejéig romlott Róma városáról, ahol a filozófiai tudás iránt érdeklődő ember a sok kísértés közepette igazán gyakorolhatja magát az erények megtartásában és követésében. Nem világos, hiszen Lukianos itt nem említi őket, hogy vajon a város erkölcsi állapotához mennyiben járulnak hozzá az itt élő és megélhetésüket mindenáron biztosítani akaró görög filozófusok, szofisták. Ami sokatmondó, az a műben megjelenő Róma-Athén dichotómia, amely a bűn-erény, gazdagság-szegénység, tudatlanság-filozófia ellentétpárok köré szerveződik.²²

S míg Hellas a szabadság és a tisztaság hazájaként kerül bemutatásra, addig Rómában az ember meg van fosztva igazi szabadságától, és csupán a szellem elefántcsonttornyába menekülhet, be kell zárkóznia, hogy filozófiával foglalkozhasson, ahogy teszi ezt a platonista Nigrinos is, akit Lukianos barátjával együtt fölkeres, és akinek a szavaival eltöltekezve és azoktól építő sebet kapva még beteg szemérről is képes megfelelkezni.²³ Nem véletlen, hogy a tárgyalt írásban a Rómával szembe-szegezett pozitív példa éppen Athén: a város Lukianos egész életében hivatkozási pontként jelenik meg, amely a második szofisztika korában még mindig a görög világ kulturális fővárosa volt. Az ifjú Lukianos több alkalommal is járt Athénban, majd felnőtként itt telepedett le, számos műve itt játszódik, sőt társadalomkritikai írásaiban a szegény attikai szerepébe is gyakran belehelyezkedik.²⁴

Nigrinos nagyon hasonló kritikát fogalmaz meg Rómáról, mint amit Petroniusnál olvasunk: „*A római polgár arra szavaz, hol arany csörren, s hol biztos a zsákmány.*

¹⁹ Nasidienushoz lásd Horatius *Sat.* 2,8.; Vibiushez lásd Iuvenalis *Sat.* 4.

²⁰ Jones 1986. 82.

²¹ Helm 1906. 219.; Mesk 1913. 14.; Anderson 1976. 85.

²² *Nigrinus* 12–16. A parazita filozófus lukianosi kritikájához lásd Caner 2002. 181–184.

²³ *Nigrinus* 2.; 35–38. Lukianos írásaiban gyakori motívum a romlott közélettől való elfordulás és a kivonulás a társadalomból, Hermotimos és más filozófusok, valamint Penia (szegénység) és a Filozófia, ill. az Igazságosság is így fordítanak hátat egykori közösségüknek: *Timon* 33.; *Fugit.* 3.; *Charon* 21.; *Bis Acc.* 5.; *Hermot.* 5. Vö. Anderson 1976. 89.

²⁴ *Ind.* 4.; *Nigrin.* 12–14.; *Saturn. passim*; Lukianos római/itáliai utazásaihoz lásd *Herod.* 5.; *Bis Acc.* 27.; *Electr.* 2.; *Nigrin.* 2.; *Merc. cond. passim*

Romlott minden: a nép eladó, s eladók az atyák mind. Pénzért mérik a népkegyvet is. S ama hősi szabadság véneknek sem erénye: hatalmuk a kincs fele fordul, s földre lapúl az arany-csengésre a régi tekintély. [...] Hisz mindükre gyalázat, az erkölcs dőlt vele romba: nem csak egy ember, a római népnek a régi hatalma s híre bukott el benne. Magát árulja a zuhlott Róma, mely önprédájává lett megboszulatlan.”²⁵ Megjegyzendő, hogy Galénos, Lukianos kortársa szintén a római erkölcsi állapotok és a számára konkurenciát jelentő sarlatánok és áldoktorok jelenléte fölött kesereg egy írásában, ugyanakkor hozzáteszi, hogy mindezek ellenére Rómában sikeresnek mondhatja magát, hiszen egészen a császári udvarig eljutott és kezelte annak tagjait.²⁶

Lukianos kemény kritikát mond a római gazdagságról *Saturnalia* (Levelezés Kronossal) c. írásában is. A december 17. és 23. között tartott Saturnalia-ünnep egy olyan aranykor emlékét idézte meg a maga lakomáival, dőzsölésével, az urak és a szolgák társadalmi státuszának fölcserélésével, amelyet a hagyomány Kronos/Saturnus nevéhez és az általa fémjelzett korszakhoz kötött. A lukianosi írás humoros formában tárja eléink azt a levélváltást, amely a szegények, a gazdagok és az egykor nagy hatalmat magáénak tudó, a valóságban azonban hatalmától már megfosztott és csupán a szórakozásra, ivásra hangsúlyt helyező Kronos között zajlik. A szegényeket és magát Lukianost is elsősorban az a vagyoni egyenlőtlenség zavarja, amely visszatetszővé teszi a felhőtlen mulatozást, miközben időről-időre fölmerül a vagyonközösség, a vagyonok fölosztásának a lehetősége.²⁷ Látnivaló, hogy Lukianos számára elsősorban nem az etnikai hovatartozás jelent problémát, hanem a vagyon jellemző hatása, számára mind a gazdagok dőzsölése, mind a gazdagokat kihasználni igyekvő talpnyalók és hízelgők viselkedése elítélendő.

A műben a lukianosi irónia legszebb hagyományaihoz híven látjuk magunk előtt a korabeli társadalom különböző vagyoni csoportjainak igényeit, gondolkodásmódját és érvrendszerét, amellyel a fennálló rend megőrzését/megváltoztatását tűzik ki elérendő célként. A műben megfogalmazott kritikának pikáns mellékértelmet kölcsönöz, hogy azt Lukianos föltehetőleg egy gazdag római patrónus szórakoztatására írhatta, de a mű gondolatmenete mögött Lucius Verus személye is fölsejlik, akivel Antiocheiában találkozhatott a császár 163 és 166 közötti ott tartózkodása során, és akiről tudjuk, hogy az öldöklő parthus háború idején a városban fényes külsőségek és kicsapongások közepette ülte meg a Saturnalia ünnepet.²⁸

Sokatmondó, ahogy az abónuteichosi Alexandrosról írt művében a rómaiakat hiszékeny, az álpróféta üzelmeinek behódoló, azokat teljességgel elfogadó népként áb-

²⁵ Petronius *Satyricon* 119. (Horváth István Károly fordítása).

²⁶ Galénos *De praecognitione* 1,13–15.; 4,9.; 4,14.; 4,17.; 9–12.

²⁷ *Saturnalia* 19–39. különösen: 31., 36.

²⁸ *Historia Augusta Verus* 7,5. Vö. Lukianos *Harmonides* c. művével, amely egy gazdag patrónus kegyeinek az elnyerésére íródik (lásd 3. kaput).

rázolja.²⁹ Alexandros többféle elemet, így a gyógyítást és a jóstevékenységet egyaránt ötvöző kultusza birodalom-szerte nagy népszerűségnek örvendett a 140-es évektől kezdve, és annak híre a legmagasabb római körökig eljutott: P. Mummius Sisenna Rutilianus, az idős senator, a 146. év consula és Asia, valamint Felső-Moesia proconsula, aki Alexandros lányát vette feleségül, vagy M. Sedatius Severianus, a 161. évi arméniai hadjárat vezetője egyaránt Alexandros kuncsaftjaiként jelennek meg.³⁰ Sőt Alexandros még a markomannok és kvádok elleni háborúra készülő Marcus Aureliust is képes befolyásolni, amely sötét foltként homályosítja el a filozófuscászár fölvilágosult gondolkodásmódját.³¹

Marcus Aurelius más helyütt is negatív színben tűnik föl: az *Eunuch* c. írásában Lukianos a császár szemére veti, hogy az athéni filozófiai tanszékek megalapítása 176-ban aligha szolgálja a filozófia valós ügyét, hiszen az állami fizetéssel, még hozzá évi tízezer drachmával járó és a császári kegy révén betöltött katedrák a kicsinyes és kapzsi filozófusok egymás elleni megalázó harcának válik a színterévé, ez pedig Lukianos értékelése szerint a filozófusi mértékletesség, szegénység és alázat gyökeres ellentéte.³² Az *Eunuch*ban egyszerre komikus és szomorú, ahogy a megüresedett peripatetikus filozófiai katedra miatt két jobb sorsra érdemes filozófus, egy herélt és egy vén szofista személyeskedő módon küzd egymással a császári koncért, amely további megélhetésüket biztosítaná.³³

A filozófuscászár más lukianosi írásokban sem kap kedvezőbb értékelést: az uralkodó filozófusi tevékenysége ugyanis sokakat arra készítetett, hogy látszólagos filozófiai vonzalmat mutassanak, így – összhangban az *Eunuch* c. írás gondolatmenetével – a meggazdagodás lehetőségei tárultak föl előttük.³⁴ Lukianos a korábban már tárgyalt *De mercede conductis*-ban a kitarított és hízelgő görög filozófus alakját éppen egy sztoikusról mintázza, amely Marcus Aurelius sztoikus filozófiához fűződő kapcsolatának

²⁹ Alexandros ténykedéséhez és kultuszához lásd Jones 1986. 133–146.; Chaniotis 2002. 67–85.; Mheallaigh 2018. 225–256.

³⁰ A történeti háttérhez lásd Birley 2012. 217–233.

³¹ *Alex.* 48. Alexandros jóslatára hallgatva a győzelem elérése érdekében oroszlánokat dobnak az Istrosba, amelyek átúsznak a túlsó partra, ahol is a barbárok agyonverik őket. A római sereg ezt követően súlyos vereséget szenved és 20 ezer emberét veszíti el.

³² Marcus Aurelius 4 tanszéket (platonista, epikureus, peripatetikus és sztoikus) alapított 2–2 tanárral. A kiválasztást egy ún. szent gerusia (vének tanácsa) végezte és tett javaslatot a professzor személyére, majd a császár jóváhagyása kellett az illető valós kinevezéséhez. Az előzetes kiválasztást végző testületet Marcus Aurelius alapította az athéni Pallas Athéné-kultusz adminisztrációjának az intézésre. A témában ld. Oliver 1981b. 216–217. A testület élén érdekes módon az a Héródész Attikos állt, aki Athén vezető szofistájaként és legnagyobb jóttevőjeként egyes történetek szerint mélységesen megvetette a kolduló, de szegénységükben is arcátlan és pimasz filozófusokat. Ehhez ld. Aulus Gellius *Noctes Atticae* 9,2. A filozófusi kapzsiság kritikájához ld. még Epiktétosz *Diss.* 2,19,24.; 28.

³³ *Eun.* 3–5.

³⁴ Ehhez lásd Cassius Dio híradását: 71,35,2.

tükrében sokatmondó. A műveletlen könyvgyűjtő ellen írt művében (*Adversus indoc-tum*) szintén megjelenik a vád, hogy az illető személy könyvek iránti vonzalma csupán Marcus Aurelius szimpátiájának a megszerzését és saját nyereszkeskedését szolgálja.³⁵

A fentiek ellenére Lukianos Rómához fűződő viszonya ambivalens: mint láttuk, megvetően ír a római kultúra bizonyos jelenségeiről, a rómaiak gazdagságáról, Marcus Aurelius filozófia iránti vonzalmáról és a filozófiai tevékenység állami támogatásáról, vagy éppen a római polgárjog üres, műveltséggel és nemes jellemmel együtt nem járó adományozásáról.³⁶ Olykor azonban mégis azonosul a római birodalmi identitással: szembetűnő, ahogy nem-római, a birodalom abszolút perifériájáról származó szerzőként ír T/1. személyben a Római Birodalom lakóiról. Megnyilatkozása aligha öntudatlan gesztus, abban sokkal inkább tudatos identitáspolitikát, a kevert identitásokkal való könnyed játékot kell látnunk.³⁷

A *Historia conscribenda* (*Hogyan írjunk történelmet?*) megírása során a samosatai Lukianos egyébként is érdekes pozícióban találja magát. A birodalom marginális területének szülöttként egy olyan, a római sereg által megvívott háború összefüggésében tesz kijelentéseket, amelynek a sikerét az ő szűkebb pátriája, Kommagéné is érezhette: a rómaiak parthusok elleni harca és az erről szóló történetírói beszámolóik így kapnak pikáns mellékértelmet, hiszen módszertani írásában Lukianos éppen azt fejtegeti, hogy miképpen kell helyesen történelmet írni, miközben a földolgozandó tárgy nem más, mint a rómaiak által sikerrel megvívott háború.

Lukianos a sok tehetségtelen és a rómaiak diadalát hízeltől módon bemutatni igyekvő görög történetíró között szírként ajánl egy szimpatikusabb és valóságghűbb történetírói alternatívát, s mindezzel azt sugallja: barbár létére közelebb áll a nagy görög elődökhöz, Hérodotoshoz, Thukydideshez és Xenophónhoz és az ő módszereiket és a saját tehetségét és éleslátását fölhasználva igazabb módon tudja bemutatni a rómaiak és a parthusok háborújának a történetét, sőt, maguknak a görögöknek is így kellene írni a rómaiak sikeréről, ha történetíróik nevéhez hűek akarnak maradni.³⁸

A 166-ban végül Avidius Cassius által kivívott győzelem és az ezt ünneplő diadalmenet, amely mint jövőbeli esemény szerepel a műben (és amelyet 166 októberében tartottak),³⁹ a „mi” sikerünként, a „mi” diadalmenetünként jelenik meg.

³⁵ *Ind.* 22–23. A sztoikusok kapzsiságához ld. *Historia Augusta Pius* 10,4.; ill. *Demonax* 31. Marcus Aurelius negatív filozófusi portréjához lásd Philostratos *VS* 65,13–24.

³⁶ Ennek személetes példáját látjuk a *Demonax* c. írásban (40. kaput): amikor Lukianos mesteréhez, az athéni Démónaxhoz odamegy egy műveletlen, görögül is alig tudó ember, egy bizonyos Polybios, és azzal büszkélkedik, hogy a császár római polgárjogot adott a számára, Démónax így felel: „Bárcsak inkább görögöt faragott volna belőled, mint rómaid.” (Kárpáty Csilla fordítása) E rövid párbeszéd a görög műveltség és a római politika szembenállásának a kérdésére is fényt vet.

³⁷ *Hist. conscr.* 5.; 17.; 29.; 31.; *Alex.* 48.

³⁸ Swain 1996. 312–315.

³⁹ *Hist. conscr.* 30–31. Ez egyúttal a mű megírásának a dátumát is megadja, amelyet ilyen módon 166 közepére tehetünk. Vö. Jones 1986. 60.; Swain 1996. 312.

Lukianos előtt egyetlen szerző, Strabón beszélt hasonlóan T/1. személyben görög létére és görögül írva a rómaiakról, jelezve ezáltal – legalábbis az elbeszélés szintjén –, hogy azonosul a birodalmi keretet adó nép identitásával.⁴⁰

Lukianos ha nem is ápolta szoros kapcsolatot Lucius Verusszal, mindenképpen találkozhatott a császárral Antiocheiában a 160-as évek közepén és hozzá intézhette a *Historia conscribenda* mellett *De saltatione* (A táncról) c. írását is, amelyben a császár *pantomimus* (mimikus táncdráma) iránti rajongását igazolja a tánc eredetéről és funkciójáról szóló, klasszikus kori példákból kiinduló gondolatmenetével.⁴¹ Lukianos számára a *pantomimus* a *paideia* megnyilvánulásának igazi keretét jelentette, valami olyat, amit a korszakban a rétorika és filozófia már nem tudott biztosítani, de „a kéz bölcsei” igen: a rend és harmónia megalkotását a nézők lelkében.⁴²

Érdekes, hogy bár a *pantomimus* eredete a hellénizált keletre, Egyiptomra és Kis-Ázsiára megy vissza, és főként Itáliában, ill. Rómában, elsősorban Augustus és utódai alatt tesz szert nagy népszerűsége, Lukianos mégis ebben látja meg a klasszikus filozófia szellemi meddőségével szemben a *paideia* újszerű és valódi emberformáló lehetőségét.⁴³ Egy olyan műfajról fogalmaz meg tehát pozitív véleményt és látja benne a *paideia* megújításának a vágyott útját, amely igazi fényében nem a görög, hanem a római kultúra keretében formálódik ki. Művét is éppen azok ellen írja, akik filozófiai alapról kritizálva tartják szabad emberhez méltatlannak a tánc műfaját.⁴⁴

Ugyancsak az antiocheiai korszaknak a terméke a császár szeretőjéhez, Pantheiához írt két műve (*Imagines, Pro imaginibus* – Képmások, A „Képmások” védelmében),

⁴⁰ Strabón 2,5,8. (C116); 4,4,5. (C198).

⁴¹ A mű szerzőségéhez lásd Anderson 1977. 275–286.

⁴² *De salt.* 6; a műfajhoz lásd Jones 1986. 69–70. A *pantomimus* (ῥηχιστος) alatt a korszakban tánc és dráma keverékét értjük, amelyet színészek (*histriones*) adnak elő, és amely bár klasszikus kori előzményekkel is rendelkezik, igazán népszerűvé a római császárok alatt vált (vö. Xen. *Symp.* 8,9). A műfaj két jelentős központja Antiocheia és Alexandria, majd a császárkortól Róma volt (*Apol.* 5.; *De salt.* 31–32., 37., 76. Vö. *Historia Augusta Verus* 10,11.). A színészek ismert történeteket, főként tragikus részleteket jelenítenek meg maszkban, némán, táncukkal, gesztusaikkal láttatva a cselekményt, miközben a háttérben egy zenekar aláfestő zenét játszik, a kar pedig kommentálja az eseményeket és mesél. A műfaj továbbfejlesztéséhez az Augustus-kori Róma nagyban hozzájárult. Vö. Suet. *Aug.* 43., 45., 74.; *Vesp.* 19.; Macrobius *Sat.* 2,7,12–19. A *pantomimus* kritikájához ld. Plinius *Epist.* 7,24.; Suet. *Nero* 26.; Tertullianus *De spect.* 17,1–2. Lucius Verus *pantomimus* iránti vonzódását mutatja, hogy Antiocheiából az egyik színészt (egy bizonyos Parist) magával vitte Rómába, és az ő temetésén a híres szofista, a tyrosi Hadrianus mondta a búcsúztató beszédet. Ehhez lásd Libanios *Orat.* 64,41.

⁴³ Szilágyi 1974. 762–763.

⁴⁴ A korszakban sokan fogalmaztak meg kritikát a *pantomimus* térnyerése ellen (Ailios Aristeidés, Galénos és más névtelen, sztoikus és kynikus szerzők; ehhez ld. Jones 1986. 70.). A konzervatív ízlés kizárja a műfajt a nagy görög múzsai versenyekről, ugyanakkor jelzésértékű, hogy az a római Capitolia versenyprogramjában a 2. századtól kezdve helyet kapott, ahogy a nápolyi Sebasta és a Puteoliban megrendezésre kerülő Eusebeia ünnepén is. Ailios Aristeidés kritikájához és Libanios erre adott válaszához (*Orat.* 64) lásd Bowersock 2008. 69–77.

amelyben a nő görög szobrokat megszegyenítő szépségéről zeng dicshimnusz. ⁴⁵ E két munka egyfelől a „császári hatalommal való első közvetlen érintkezés” ⁴⁶ dokumentumaként értékelhető, másfelől a görög-római kultúra kettőségének és szimbiózisának a kérdésében is sokatmondó: Pantheia smyrnai származású, a legmagasabb szintre jut, ión hetairaként válik a birodalom urának szeretőjévé. Karrierje hasonlóságot mutat Periklész egykori szeretőjének, a milétosi Aspasiának a lukianosi műben is földéztet életpályájával, akit az antik történetírói hagyomány szintén szépsége és műveltsége okán tartott érdemesnek a megörökítésre. ⁴⁷ S amiként a Római Birodalom hatalmasabb, mint Athén, úgy Pantheia képmása is szükségszerűen még monumentálisabb és tetszetősebb, mint az Aspasiát megörökítő kicsiny fatábla – véli a szerző.

Érdekes módon Lukianos ebben az írásban hízelgő hangnemet üt meg, ám hozzá kell tenni, hogy a dicsérendő személy maga görög, akinek a szépsége Pheidias, Praxiteles, Polygnótos, Euphranór, Apellés és más neves görög szobrászok és festők munkáihoz, műveltsége pedig az istenekéhez (Apollón, Hermés, Múzsák) mérhető. ⁴⁸ Pantheia Smyrnából, Homéros szülővárosából származik, könyvekkel jár-kezel és filozófiai beszélgetéseket folytat a város utcáin bárkivel rangra és származásra való tekintet nélkül, az elért társadalmi pozíció és kitüntetett szerep dacára tehát nem szakad ki a klasszikus kultúra keretéből, amelynek műveltségével és megjelenésével kétségtelenül része. ⁴⁹

Sokatmondó, hogy a műben Lykinosként megnyilatkozó szerző bemutatásában a nő alakja klasszikus kori szobrászok és festők műveinek a leírása nyomán bontakozik ki, a beszélgetőtárs, Polystratos pedig a klasszikus művészeti alkotásokhoz történő hasonlítás révén ismeri föl Pantheiát. Azt is mondhatnánk, hogy a dicséretet a *paideia* kritériumai, a klasszikus görög műveltségi normák alapján születik, a dicsérendő személy szépségét és intellektusát pedig a görög művészet halhatatlan teljesítményei alapján lehet megítélni. Amiként tehát a korszakban a *paideia* az, ami emberré tesz, a szép nő megítéléséhez is a *paideia* részét képező kulturális vívmányokat kell párhuzamként fölmutatni. ⁵⁰

⁴⁵ Jones 1986. 68–77. Lucius Verus Ióniában találkozhatott Pantheiával (vö. *Historia Augusta Verus* 7,10), akivel egészen Marcus Aurelius lányával, Lucillával kötött házasságáig élt együtt (Lucillát Marcus Aurelius adta hozzá – *Historia Augusta Marcus* 9,4; *Historia Augusta Verus* 7,7). Kettejük szoros kapcsolatát jelzi, hogy Verus halála után Pantheia a császár sírjánál ült és gyászolta egykori szerelmét, mígnem ő maga is belehalt fájdalomba: Marcus Aurelius *Medit.* 8,37. Az ión hetairákhoz ld. Horatius *Carm.* 3,6,21; Plut. *Pericles* 24; *Crassus* 32.

⁴⁶ Szilágyi 1974. 760.

⁴⁷ *Imag.* 17. Aspasiához ld. Plut. *Pericles* 24. Vö. Swain 1996. 315.

⁴⁸ *Imag.* 6–9., 16.

⁴⁹ *Imag.* 9., 15.; *Pro imag.* 24. Vö. Jones 1986. 77.

⁵⁰ A *paideia* és az ember kapcsolatához fontos adalék Philostratos híradása, aki szerint a tyanoi Apollónios utazótársa, a ninivei Damis pusztán azért tart a szent emberrel, hogy így, az utazások és egyúttal a *paideia* megszerzése révén igazán emberré (*pepaideumenosszá*) válhasson és levetkezhesse barbár identitását. Ehhez lásd Phil. *Vita Apoll.* 3,43.

Lukianos alighanem elvetette a sulykot, mert a császári szerető a túlzott hízelgést, a már-már a *hybris* kategóriájába eső és isteneket sértő túlmagasztalást elutasította és a szerzőt műve átírására kényszerítette. Pantheia – föltehetőleg fiktív és így kitalált jellege folytán ürügyként használt – tiltakozó szavai hatására születik a második mű, amelyben a nő szerénysége és mértéktartása az, ami a császári szerető jellemét még pozitívabb színben láttatja, az tehát nem válik *palinódiává*, a korábbi műben olvasható érvek és gondolatok visszavonásává, hanem itt Lukianos még egy lapáttal rá is tesz a dicséretre.⁵¹ A mű megírásához az előképet Aischinés Socraticus kínálta, aki Aspasiáról zengett dicshimnusz annak távollétében dialogikus formában, de a korszakban nem sokkal Lukianos előtt Dión Chrysostomos is írt hasonló hangvételű művet, Titus császár kedveltjéről, Melankomasról, a kár származású bokszolóról, akiben Dión a görög férfiszépség és atléta-ideál megtestesülését látta.⁵²

Ha nem is éri el a császári udvarnak tett hízelgő szavak érzelmi szintjét, hasonlóan pozitív hangnem olvasható ki Lukianos más műveiből, ahol a római kultúra bizonyos képviselőiről, intézményeiről nyilatkozik: a Nagy Sándor hódításait és Epiktétos előadásait egyaránt megörökítő történetírót és katonát, a nikomédeiai Arrhianost a legkiválóbb rómaiak között nevezi meg; Lukianos maga többször járt Rómában és jól ismerte a latin nyelvet, több helyen utal római mítoszokra és történeti eseményekre; Peregrinos Róma-ellenességét inkább negatív színben láttatja mint ami a vallási és filozófiai irányzatokat akár a ruhát váltogató szélhámos kirívó és visszataszító viselkedésének a példája.⁵³

Látnivaló, hogy Lukianos Róma létét természetesnek veszi, sok művében, így pl. az egyes vallási identitások viszonyát vizsgáló *De dea Syria* (A szír istennő) c. írásában nem is említi a birodalom fővárosát, de a sorok között mégis feltételeznünk kell, hogy Lukianos a római felsőbbség és birodalmiság létét kész helyzetként értékelte. Az általa bemutatott görög, szír, zsidó, skytha és egyéb kulturális és vallási jelenségek ugyanis aligha léteztek volna olyan természetességgel egymás mellett, mint ahogy azok szimbiózisa a Római Birodalom keretében megvalósult. Más írásaiból viszont a Róma iránti teljes közöny olvasható ki, amely a birodalmi lét és a római etnikum figyelmen kívül hagyásával a görögség és más etnikumok rezervátum-létét sugallja: a görögség esetében ez egyúttal a *paideiából* és a klasszikus kori paradigmák fönntartásából táplálkozó (kulturális) büszkeség és a valódi politikai szabadság hiányának keserű és szükségszerű ellentétét jelenti.⁵⁴

⁵¹ Vö. Whitmarsh 2005. 80–81.

⁵² Lukianos maga is utal Aischinés írására (*Imag.* 17). Vö. Cicero *De inv.* 1,51–52. Melankomashoz lásd Dión *Orat.* 28–29. Vö. Jones 1986. 76.

⁵³ *Alex.* 2.; *De salt.* 20., 46., 67.; *De lapsu* 13.; *Pseudolog.* 8. (római vallási szokások eredete; ima a császári ház üdvéért); *Zeux.* 3.

⁵⁴ Szilágyi 1974. 761.

Lukianos ebben a keretben olykor maga is „rómaivá” válik, amennyiben a korszak szellemi horizontján elfoglalt helye révén a társadalmi és politikai struktúra rómaiak által meghatározott rendszerében kénytelen tevékenykedni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a lokális különbségeket és a helyi identitások egyes építőelemeit ne lehetne kijátszani egymás ellen akár a vallási, akár a politikai, akár a filozófiai diskurzus szintjén.⁵⁵ Számos művében elfoglalt beszélő pozíciója és a név, amit magára aggat a politikai *fait accompli* szükségyszerű elfogadására, de egyúttal lokális identitásaiból fakadó lehetőségeinek a megmutatására utal: így tud valláskritikát írni Mómos (a gáncs) alakját magára öltve, Lykinosként farkas-kíméletlenséggel ostromozni a társadalmi és benne a filozófus-lét megmosolyogtató és gyomorforgató aspektusait,⁵⁶ vagy Parrhésiadésként (az őszinteség gyermeke) és Tychiadésként (a szerencse/végtet gyermeke) írni a filozófia, irodalom, vallás különböző problémáiról.

Lukianos érdeklődése a római identitás iránt, amely leginkább a történetírás módszertanáról szóló munkájában áll előttünk, nem meglepő annak tükrében, ha meggondoljuk, hogy Lukianos milyen társadalmi környezetből származott és később milyen karriert futott be: a samosatai társadalomnak bár jómódú családjába születhetett, de nem volt az elit tagja, pályaválasztásáról tudósító *De somno* (Az álom) c. írásában a *paideia* mellett a szobrászmesterség is mint valós alternatíva jelenik meg, amelyet rokonai is minden bizonnyal támogathattak és lehetőségként vetettek föl az ifjú Lukianos számára.⁵⁷

Ióniában járva rétorikai képzettséget szerzett, levetkezte barbár szokásait és megindult a görögösödés útján,⁵⁸ megfordult több görög városban, járt Athénban, Korinthosban, Achaiában, eljutott Olympiába, Alexandriába és Makedóniába és pályája első, kb. 40 éves koráig tartó szakaszában a korban szokásos rhétóri, törvényszéki karrier képviselőjeként áll előttünk. A *De somno*-ban minderről gúnyosan nyilatkozik: a *Paideia* fent röpteti a magasban és népek, nemzetek fogadják éljenezve azt, amit Lukianos közéjük szór. De ő már nem is igazán tudja, hogy mi az, amit közéjük vet (föltehetőleg szónoklatok), népszerűsége és hírneve mégis töretlen. A korszak üres szépségkövetése, rétorika-tisztelete elé állított görbe tükör az, amit itt Lukianos megfogalmaz, a népnek teljesen mindegy miben részesül, tartalom, tanítás híján pusztán a forma, a hatásvadász külsőség az, ami a mindenkori szónok tiszteletét és hírnevét megalapozza.⁵⁹

Ám mindennek ellenére – vagy éppen a *De somno*-ban leírtak tükrében természetes és elvárható módon – nem járta be azt az utat, amelyet a kor neves és ünnepezt sztárjai, a laodikeiai Polemón, Héródész Attikos (3. kép), Ailios Aristeidész és mások

⁵⁵ Goldhill 2002. 62., 82.

⁵⁶ A Lukianos-Lykos (farkas) szójáték életműbeli szerepéhez lásd Trencsényi-Waldapfel 1959. 358–375.

⁵⁷ *De somno* 5–18. Vö. Swain 1996. 314.

⁵⁸ Ehhez lásd *Bis accusatus* 26–35.

⁵⁹ *De somno* 15.

bejártak, nem vált egy görög polis kizárólagos polgárává, jötevőjévé, szószólójává, mondhatni szimbólumává, afféle mindig bevethető eszközzé a római császárral folytatott diplomáciai kapcsolatok során. Talán kíméletlen éleslátása, „*a szabadság magukra hazudott álarca mögött parazita szemtelenséget hordozó*”⁶⁰ egyének iránti ellenszenvé és a vele párosuló túlzottan periférikus származása az, ami döntő szempontként merülhet föl.

Önbizalomhiányt és kisebbségi érzést leplező szabadszájúsága, társadalmi gyökértelensége és az ezzel járó kívülről szemlélés olykor áldásos, olykor nehéz teherként ránehezedő képessége készíteti Lukianost arra, hogy a korszak világképének, társadalmának, vallási horizontjának a kritikája mellett saját görögös műveltségét, identitását, a görög kultúra legnemesebb vívmányaihoz és legnagyobb alakjaihoz fűződő kapcsolatát és szellemi rokonságát mindvégig tudatosan közszemlére tegye, bizonygassa és olvasóinak, hallgatóinak a tudomására hozza.

A korszak jellemző vonása, hogy sok szerző, így esetünkben Lukianos is, a görög *paideiát* és a görög identitásban való megmerítkezést eszközként használja arra, hogy föliratkozzék a Római Birodalom intellektuális térképére. Lukianos életműve *paideia* és akkulturáció komplex kapcsolatát tárja elénk, a domináns római kultúrában való részvétel lehetőségeit és ennek a klasszikus görög műveltséghez fűződő viszonyát, feszültséget, olykor szembenállást, a rómaisággal szembeni állásfoglalást görög szellemi perspektívából, de mindeközben a lokális, szír öndefiníciós keret tudatos fenntartását.⁶¹

Lukianos görögül írva és szónokolva járta be a Római Birodalom központi és marginális területeit és tett utalást lépten-nyomon szír identitására és görög műveltségére, egyszerre adott hírt magáról az athéni utcákon, miközben filológusokkal vitatkozott vagy filozófusokat gúnyolt, Rómából, amint rácsodálkozott a város erkölcsére, vagy a városi értelmiség romlottságára, Korinthosból, amint tehetségtelen történetírók római hadi sikerekről szóló fölolvadásait hallgatta, és tudósított a római császár közvetlen közeléből, esetleg az olympiai versenytételekről, vagy az abónuteichosi babonaság elharapózásáról, sőt akár prostituáltak hálószobájából is.

Furcsa kevercse ez mindannak, amit más szerzők, így Favorinus, Galénos vagy Ailios Aristeidész életműve alapján is látunk, és amit a Lukianos után következő nemzedék jeles írója, Philostratos a tyanai Apollóniosról írt életrajzában szemléletesen és szinte lefordíthatatlanul tömör módon megfogalmazott: „σοφῶ ἀνδρὶ Ἑλλάς πάντα”, azaz „*a bölcs számára Hellas minden*”, vagy némileg értelmezve a kijelentést, a „*szofista/a bölcs ember Hellast mindenütt megleli*”.⁶²

Identitás és *paideia* dolgában történő túlkompensálásának a dacára Lukianost a görög elit fájó módon nem fogadta be, kritikája, gúnyolódása, idősebb korban

⁶⁰ Trencsényi-Waldapfel 1959. 364.

⁶¹ Vö. Goldhill 2002. 62.

⁶² Philostratos *Vita Apoll.* 1,35.

már csupán keserű megnyilatkozásai a filozófusi, szónoki szakma egyes képviselőiről éppen ennek a kiábrándulásnak a számlájára írhatók.⁶³ Ahogy az *Apologia* (Védőbeszéd) c. írásában fogalmaz: ő nem valami bölcs, hanem csupán egyvalaki a tömegből, aki ugyan képezte magát a szavak művészetében, és némi dicsőségre is szert tett, de a legmagasabban állók erényeit nem sajátította el.⁶⁴

Így válik érthetővé, amikor a római identitásról megengedően nyilatkozik, azzal olykor azonosul, vagy legalábbis eljártssa azt az adott írás gondolatmenetében és meggyőzési stratégiájának a részeként.⁶⁵ Így válik a parthusok elleni római siker a mi sikerünké, a római katonák harca a mi harcunkká, a Római Birodalom legyőzhetetlensége és félelmetessége a mi legyőzhetetlenségünk mítoszává, és így válik Marcus Aurelius vagy éppen Commodus a mi császárunkká és uralkodónkká.⁶⁶ Azt mondhatnánk, hogy Lukianosnak éppen a Római Birodalom kerete tett lehetővé, hogy a görög műveltségnek szír létére részévé váljon, ahogy azt is, hogy rómaiságára görög öntudattal tekintsen.⁶⁷

Ez azonban nem jelenti azt, hogy Lukianos magát valóban rómaiként definiálta volna. Ez sokkal inkább valamiféle kísérletezés az identitásokkal, a Kr. u. 2. század intellektuális és kulturális konfliktusokat keltő és fenntartani igyekvő, kultúrákat és identitásokat összekeverő és azokból valami újat gyúró korszellemének a megnyilvánulása, a Római Birodalommal szemben elfoglalt 'kint is vagyok, bent is vagyok'-játék, amelynek Lukianos mellett nem egy képviselőjével/résztevőjével találkozunk a második szofisztika korszakában.

⁶³ Némi fényt vet a befogadás hiányára, hogy Lukianost csupán Galénos említi név szerint, majd jóval később a keresztény Lactantius (*Inst. div.* 1,9), ill. a 10. századi bizánci lexikon, a *Suda*. A témában lásd Strohmaier 1976. 117–122. Vö. Bowersock (1969. 114) véleményével: „*Outside Lucian's own works and a wretched derivative notice in a Byzantine lexicon, there is no evidence for Lucian's existence at all.*” Bowersock még nem vett tudomást a Galénos által írt Hippokratés-kommentár egy passzusáról, amely említi Lukianost. Ennek ugyan a görög eredetije elveszett, de a szövegrészlet arab fordításban a rendelkezésünkre áll. Strohmaier szerint Galénos azért utal minden további magyarázat nélkül Lukianosra mint kortársra, mert olvasói kétségtelenül ismerték és főlöszleges lett volna magyarázni Lukianos kilétét, ez tehát személye ismertségét és népszerűségét támasztja alá. Lukianos maga is beszél saját népszerűségéről: *Bacchus* 5.; *Harmonides* 4.; *Apol.* 3., 15. Galénos és Lukianos ismerhették egymást Rómában: ehhez ld. Strohmaier 1976. 119. Jones szerint (1972. 478–483) Lukianos a *Pseudologista* c. írásában a Galénos ismerősi/tanítványi köréhez tartozó tyrosi Hadrianust figurázza ki.

⁶⁴ „οὐ σοφῶ ὄντι μοι – εἰ δὴ τις καὶ ἄλλος ἐστὶ που σοφός – ἐπιτιμήσουσιν ἀλλὰ τῶν ἐκ τοῦ πολλοῦ δῆμου, λόγους μὲν ἀσκήσαντι καὶ τὰ μέτρια ἐπαινουμένῳ ἐπ' αὐτοῖς, πρὸς δὲ τὴν ἄκραν ἐκείνην τῶν κορυφαίων ἀρετῆν οὐ πάνυ γεγυμνασμένῳ.” – *Apol.* 15.

⁶⁵ A lukianos „én” bizonytalanságához lásd Goldhill 2002. 67–82.; Whitmarsh 2005. 82–83.

⁶⁶ Lukianos egyiptomi politikai tisztségre való kinevezése föltehetőleg Commodustól származott: *Apol.* 1.

⁶⁷ Trencsényi-Waldapfel 1959. 358–359.

Felhasznált irodalom

- Anderson 1976 = Anderson, Graham: Lucian. Theme and Variation in the Second Sophistic: Mnemosyne Suppl. 41. Leiden, 1976.
- Anderson 1977 = Anderson, Graham: Lucian and the Authorship of the *De Saltatione*. Greek, Roman, and Byzantine Studies 18. (1977) 275–286.
- Anderson 2005 = Anderson, Graham: The Second Sophistic. A Cultural Phenomenon in the Roman Empire. London – New York, 2005.
- Armstrong 2012 = Armstrong, David: Juvenalis Eques. A Dissident Voice from the Lower Tier of the Roman Elite. In: Braund, Susanna – Osgood, Josiah (ed.): A Companion to Persius and Juvenal. Oxford, 2012. 59–78.
- Bendlin 2011 = Bendlin, Andreas: On the Uses and Disadvantages of Divinatio. In: North, John – Price, S. R. F. (ed.): *The Religious History of the Roman Empire: Pagans, Jews, and Christians*. Oxford, 2011. 175–250.
- Birley 2012 = Birley, Anthony R: The Wars and Revolts. In: van Ackeren, Marcel (ed.): A Companion to Marcus Aurelius. Oxford, 2012. 217–233.
- Bowersock 1969 = Bowersock, Glenn: Greek Sophists in the Roman Empire. Oxford, 1969.
- Bowersock 2008 = Bowersock, Glenn: Aristides and the Pantomimes. In: Harris, William V. – Holmes, Brooke (ed.): Aelius Aristides Between Greece, Rome, and the Gods. Leiden – Boston, 2008. 69–77.
- Bowie 2004 = Bowie, Ewen: The Geography of the Second Sophistic: Cultural Variations. In: Borg, Barbara E. (ed.): Paideia: The World of the Second Sophistic. Berlin – New York, 2004. 65–83.
- Bozia 2015 = Bozia, Eleni: Lucian and His Roman Voices. Cultural Exchanges and Conflicts in the Late Roman Empire. New York – London, 2015.
- Caner 2002 = Caner, Daniel: Wandering, Begging Monks. Spiritual Authority and the Promotion of Monasticism in Late Antiquity. Berkeley – Los Angeles – London, 2002.
- Chaniotis 2002 = Chaniotis, Angelos: Old Wine in New Skin: Tradition and Innovation in the Cult Foundation of Alexander of Abonouteichos. In: Dabrowa, Edward (ed.): Tradition and Innovation in the Ancient World. Cracow, 2002. 67–85.
- Goldhill 2001 = Goldhill, Simon: Setting an Agenda. 'Everything is Greece to the Wise' In: Goldhill, Simon (ed.): Being Greek Under Rome. Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire. Cambridge, 2001. 1–28.
- Goldhill 2002 = Goldhill, Simon: Becoming Greek with Lucian. In: Goldhill, Simon: Who Needs Greek? Contests in the Cultural History of Hellenism. Cambridge, 2002. 60–107.

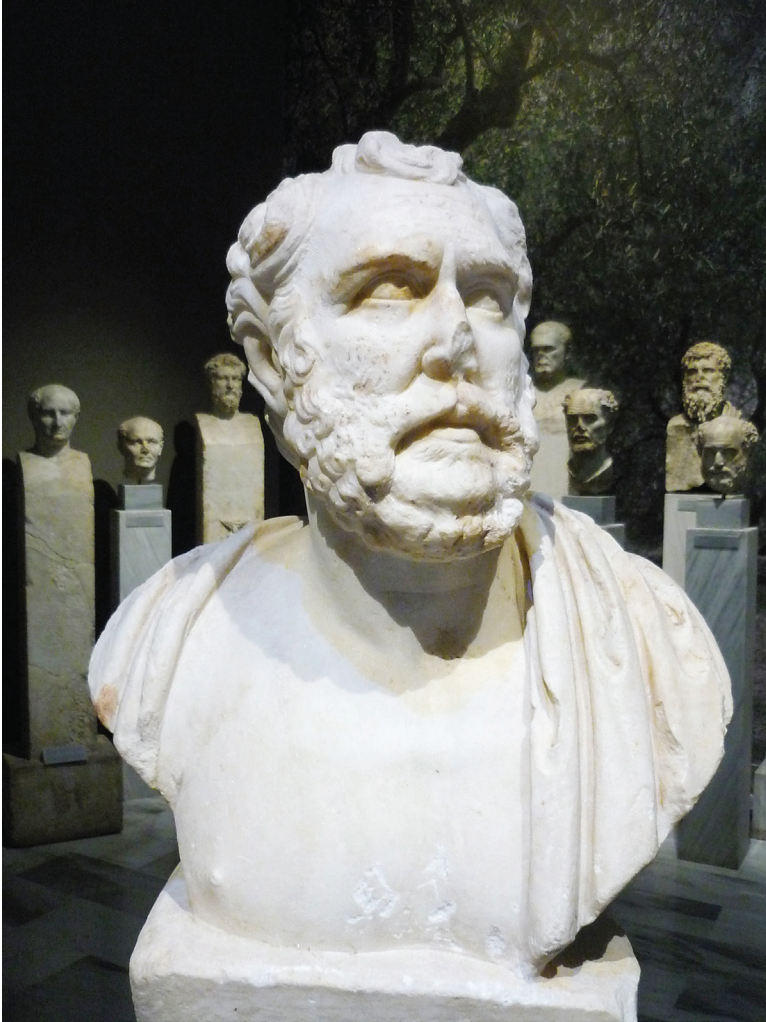
- Helm 1906 = Helm, Rudolf: *Lucian und Menipp*. Leipzig–Berlin, 1906.
- Jones 1998 = Jones, Arnold Hugh Martin: *Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford, 1998.
- Jones 1972 = Jones, Christopher, *Prestige: Two Enemies of Lucian*. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 13. (1972) 475–487.
- Jones 1986 = Jones, Christopher, *Prestige: Culture and Society in Lucian*. London, 1986.
- Mesk 1913 = Mesk, Josef: *Lucian's Nigrinus und Iuvenal*. *Wiener Studien* 35. (1913), 1–33.
- Mheallaigh 2018 = Mheallaigh, Karen: *Lucian's Alexander: Technoprophecy, Thaumatology and the Poetics of Wonder*. In: Gerolemou, Maria (ed): *Recognizing Miracles in Antiquity and Beyond*. Berlin–Boston, 2018. 225–256.
- Oliver 1981a = Oliver, James H.: *Roman Emperors and Athens*. *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte* 30. (1981), 412–423.
- Oliver 1981b = Oliver, James H.: *Marcus Aurelius and the Philosophical Schools at Athens*. *American Journal of Philology* 102. (1981), 213–225.
- Pollard 2000 = Pollard, Nigel: *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria*. Anna Arbour, 2000.
- Rife 2008 = Rife, Joseph L.: *The Burial of Herodes Atticus: Elite Identity, Urban Society, and Public Memory in Roman Greece*. *Journal of Hellenic Studies* 128. (2008), 92–127.
- Shear 1981 = Shear, T. Leslie, jr.: *Athens: From City-State to Provincial Town*. *Hesperia* 50. (1981), 356–377.
- Shear 2013 = Shear, Julia L.: *Choruses and Tripods. The Politics of the Choregia in Roman Athens*. In: Kowalzig, Barbara – Wilson, Peter (ed.): *Dithyramb in Context*. Oxford, 2013. 389–408.
- Strohmaier 1976 = Strohmaier, Gotthard: *Übersehenes zur Biographie Lukians*. *Philologus* 120. (1976), 117–122.
- Sullivan 1977 = Sullivan, R. D.: *The Dynasty of Commagene*. In: Temporini, Hildegard – Haase, Wolfgang (ed.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II. 8. Berlin – New York, 1977. 732–798.
- Swain 1996 = Swain, Simon: *Hellenism and Empire. Language, Classicism, and Power in the Greek World, AD 50–250*. Oxford, 1996.
- Szilágyi 1974 = Szilágyi, János György: *Lukianosz*. In: *Lukianosz összes művei*. *Bibliotheca Classica*. Budapest, 1974. 715–798.
- Trencsényi-Waldapfel 1959 = Trencsényi-Waldapfel Imre: *Lukianos környezetéhez*. In: *Uő. Vallástörténeti tanulmányok*. Budapest, 1959. 358–375.
- Watts 1976 = Watts, W. J.: *Race Prejudice in the Satires of Juvenal*. *Acta Classica* 19. (1976), 83–104.
- Whitmarsh 2005 = Whitmarsh, Tim: *The Second Sophistic*. Oxford, 2005.

Melléklet⁶⁸

1. kép. Philopappos emlékműve (Athén, Múzsák hegye)

.....
⁶⁸ A képeket a szerző maga készítette.

2. kép. Polemón portréja (Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum)

3. kép. Héródész Attikos portréja (Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum)

GRÜLL TIBOR

Zsidó foglalkozások a Római Birodalomban

„A világ sem fűszerkereskedők sem cserzővargák nélkül nem létezhet, bár az előbbieket foglalkozása jóillatú, az utóbbiaké pedig kellemetlen szagot áraszt. Szerencsés, akinek szakmája a fűszerkereskedő, és jaj annak, akiből cserzővarga lesz.” (BT Baba Bathra 16b)

Jewish Professions in the Roman Empire

As is well known in modern western societies, certain professions and trades have attracted inordinately large numbers of Jews. As is also well known, in medieval Christian Europe Jews were allowed to pursue only a limited number of occupations. In antiquity, however, Jews did not segregate themselves, and were not segregated by general society, in their occupations. The economic profile of the Jews of antiquity seems to have been identical to that of their gentile neighbors, whether in the diaspora or in the land of Israel. Jews in Rome were widely reputed to be beggars, but no ancient source suggests that all beggars were Jews or that all Jews were beggars. Jews perhaps abstained from certain occupations that would have brought them into contact with the gods and religious ceremonies of the gentiles, but, as far as is known, they did not concentrate in particular professions or devote themselves to particular trades. There were no „Jewish” occupations in antiquity.

1. Etnikai/enklávé gazdaságok

Etnikai gazdaságok (más szóval enklávé-gazdaságok) rendszerint akkor jönnek létre, amikor egy csoportban speciális áruk és szolgáltatások iránt támad szükséglet, melyekhez más forrásból nem tudnak hozzájutni. A modern világban gyakran a bevándorlással hozzák összefüggésbe az etnikai/enklávé gazdaságok kialakítását, amellyel együtt jár a befogadó ország nyelvének nem-ismerése, az otthoni ételek, szórakozási

formák, kultúra utáni vágy, ami piacot teremt ezeknek a dolgoknak, melyeket nem lehet a „mainstream” üzleti szolgáltatásokból beszerezni. Ezek a szükségletek olyan gazdasági fülkéket hoznak létre, amelyek segítenek a csoport tagjainak munkahelyeket teremteni.¹ A jelen tanulmányban azonban nemcsak ebben az értelemben használom az etnikai gazdaság kifejezést, hanem azt is értem alatta, mikor egy-egy etnikum különleges – csaknem monopol – helyzetet élvez valamilyen képességénél vagy adottságánál fogva egy bizonyos gazdasági területen. Természetes, hogy az ókori mirrha- és tömjénkereskedelem a nabateusok kezében volt, hiszen e növények csupán Dél-Arábiában nőttek; a fekete-afrikai rabszolgákat pedig a garamantok szállították a Szaharán keresztül. De a Birodalmon belülről is vannak példáink: a *Pirustai* illír törzs a bányászatra „szakosodott”, emiatt Dacia elfoglalásakor áttelepítették őket, hogy segítsenek az aranybányászatban; a *birrus Britannicus* egy olyan csuklyás gyapjú esőköpeny volt, amit Britanniában készítettek és brit kereskedők szállítottak a Birodalom különböző pontjaira; és úgy tűnik, a zsidók is különleges szerepet játszottak az üveggyártásban. (Erről bővebben lásd alább, a 3.2. pontban.)

A Római Birodalomban – a *pax Romana* időszaka alatt – a szabad és viszonylag biztonságos közlekedés miatt számos etnikai enklávét (másnéven diaszpóra) alakult ki.² Főként a levantei lakosság (szírek, föníciaiak, zsidók, szamaritánusok, nabateusok stb.) bizonyult rendkívül mozgékonyak, akik nemcsak a Birodalom központjában, hanem legtávolabbi sarkaiban is megjelentek, általában mint közvetítő kereskedők. A zsidó közösségek elterjedéséhez azonban nemcsak az önkéntes, többnyire gazdasági szempontú kivándorlás, hanem a három nagy vesztes háború (Kr. u. 66–73, 115–117, 132–136) következtében piacra került több százézes rabszolgatömeg is hozzájárult.³ A ránk maradt források elsősorban a városokban élő zsidó diaszpóra életéről nyújtanak némi tájékoztatást, miközben az ókori valóság ennél nyilvánvalóan sokszínűbb volt: az egyiptomi papiruszokból kiderül, hogy a tartomány vidéki zsidósága túlnyomórészt a mezőgazdaságban dolgozott, mint egyszerű földműves vagy állattenyésztő;⁴ de az Ausztriában 2008-ban a *Semá-ima* szövegével előkerült aranylemezek is egy római villa temetőjében elföldelt gyermek nyakában volt, akinek szülei minden valószínűség szerint a villa munkásai lehettek.⁵ Mindenestre a Római Birodalom városaiban feltűnő jelenségként létezett zsidó enklávék nyilvánvalóan „etnikai gazdaságokat” is működtettek, hiszen étkezési szokásaikat, a

¹ Az etnikai gazdaságok vizsgálata a 90-es években indult meg, alapműve máig Ligt – Gold 2000.

² A római diaszpórákról Eckardt 2010. Valójában nagyon kevés tanulmány készült a Római Birodalomban élő különféle diaszpórákról, eddig a britanniai enklávákat dolgozták fel a legjobban (Ivleva 2016), illetve a Rómában élő nem-római betelepültekről készült átfogó tanulmány (Noy 2000).

³ A zsidó diaszpóráról általában Feldman 1993; Rutgers 1995; Barclay 1996; Collins 2000; Gruen 2009.

⁴ *CPJ* 1, 15–16. Erre vonatkozólag elsősorban a hellenisztikus korból vannak adataink.

⁵ Az amuletról lásd Doneus 2010; Eshel et al. 2010. A temetőről lásd Doneus – Berner 2014.

nem-zsidókkal történő mindennapi érintkezéseiket is szigorú vallási szabályok írták elő. Ám egyrészt erről a belső világról – a „gettók” működéséről – szinte semmit sem tudunk,⁶ másrészt ezek az enklávék mégiscsak részei voltak a körülöttük lévő társadalomnak. A zsidók is munkát vállaltak, termékeket készítettek, üzleteket nyitottak, kereskedtek, s ezek a tevékenységek némi nyomot is hagytak az ókori forrásokban.

2. A zsidók becsült lélekszáma a Római Birodalomban

A Római Birodalomban élő zsidó diaszpóra lélekszámára vonatkozóan csak becslésekkel rendelkezünk. „*A konkrét számok messze meghaladják a lehetőségeinket*” – írja Erich S. Gruen.⁷ Az ókori források egyöntetűen arról tudósítanak, hogy a zsidók mindenütt megtalálhatók voltak az oikumenében. A kappadokiai származású római földrajztudós, Strabón írta: „aligha lehet olyan helyet találni a föld kerekéségén, ahol ez a nép ne vetette volna meg a lábát, vagy ne uralkodnék”; a zsidó történetíró, Flavius Josephus pedig így fogalmazott: „*nincs nép a föld kerekéségén, amelynek körében ne élneek törzsrokonaink*”.⁸ Az alexandriai zsidó filozófus, Philón szerint „*a zsidók olyan népeseek, hogy egyetlen ország nem képes eltartani őket, ezért a legtöbb és legvirágzóbb országokban telepsznek le Európában és Ázsiában, úgy a szigeteken, mint a szárazföldön*”.⁹ Konkrét számadatot azonban csak ritkán közölnek, akkor sem mindig megbízható módon. A klasszikus példa erre Flavius Josephus, aki *A zsidó háborúban* egyszer azt írja, hogy Damaszkusznak 10 500 zsidó lakosa volt, majd közli, hogy a városban 18 000 zsidót mészároltak le.¹⁰ Iudaea/Palaestina lakosságára is csak erős becslések vannak, amelyek 1–6 millió főben határozzák meg a provincia lélekszámát.¹¹ Ugyanez vonatkozik a diaszpórára is, amelynek becslésekor általában

⁶ Elvéve kerülnek elő olyan feliratok vagy tárgyak, amelyek arra utalnak, hogy a zsidók számára különleges módon elkészített ételekkel kereskedtek: pl. a „*zsidó édességek*” feliratú osztrakon a Vörös-tenger melletti Berenikéből (Bagnall et al. 2000, #99 és 109), vagy egy „*zsidó garum*” feliratú amphora Hispaniából (Cesteros et al. 2016).

⁷ „*Precise figures are well beyond our grasp*”, Gruen 2009. 3.

⁸ Strabón, apud Jos. *Ant.* XIV. 7.2. [115] = *FGrH* 91 F 7, Grill T. ford. – Jos. *Bell.* II. 16.4. [398], Révay J. ford.

⁹ Phil. *Flacc.* 7. [45–46] Grill T. ford. – Phil. *Leg.* 36. [281–282], felsorolja a keleti területeket, ahol nagy számban éltek zsidók.

¹⁰ Jos. *Bell.* II. 20.2. [561]; VII. 8.7. [368].

¹¹ Tacitus szerint Kr. u. 70 előtt Jeruzsálemben 600 000 fő lakott (*Hist.* V. 13.3), aminek némileg ellentmondani látszik, hogy Josephus 70-ben 1,1 millióra teszi a városban megölték számát, amihez további 97 000 rabszolgának eladott embert kell hozzáadni. Ez még akkor is soknak tűnik, ha Josephus hangsúlyozza: a zarándokünnep miatt szinte megduplázódott Jeruzsálem lakossága: összesen 2,7 millióan voltak a városban (*Bell.* VI. 9.2. [420]). Josephus számadatairól l. Feldman 2006, 205–253. – Modern történetíróktól származó becslések: M. Broshi 1 millió (1979), Z. Safrai 2 millió (1994), N. Glueck 2,5 millió (1941), M. Avi-Yonah 2,8 millió (1966), S. W. Baron 2,5–3

Philón közlését veszik alapul, miszerint a Kr. u. 1. században Egyiptomban 1 millió zsidó élt.¹² Adolf von Harnack ezt a számot egészítette ki azzal, hogy Szíriában és Mezopotámiában további 1 millió zsidó lakossal számolt, nyugaton 1,5 millióval, míg Júdeában mindössze 700 000-rel, így jött ki összesen 4,2 milliós összlétszám, ami szerinte a Római Birodalom lakosságának 7%-át tette ki.¹³ Ezzel szemben „a 20. század legnagyobb zsidó történészének” kikiáltott amerikai Salo Wittmayer Baron 8 millióra tette római kori zsidóság lélekszámát – „merő hazafiaságból”, jegyezte meg vele kapcsolatban Brian McGing némi malíciával. A New York-i Yeshiva Egyetem professzora, Louis H. Feldman szintén átvette Baron becslését, és a zsidó összlétszámot Kr. u. 66-ban – vagyis a Nagy Háború kitörése előtt – ő is 8 millióra taksálta, ami szerinte elsősorban a prozelitizmus sikerének volt köszönhető. Ha Baron és Feldman becslése igaz, úgy a zsidók aránya a hurbán előtt a Római Birodalom összlakosságának 10%-át is meghaladhatta.¹⁴

3. A zsidók foglalkozásai feliratokon

A fenti demográfiai vitát természetesen nem célunk és nem is feladatunk ennek a cikknek keretében eldönteni. Mindenesetre 4–8 milliós zsidóság a 60–70 milliós Római Birodalmon belül pusztán létszámánál fogva olyan gazdasági erőt képviselt, amit érdemes közelebbről megvizsgálnunk. Mindenekelőtt azonban szögezzük le: az ókori Róma társadalmi, gazdasági és politikai viszonyai egészen mások voltak, mint akár az iszlám hódítást követő középkor viszonyai, nem is szólva a későbbi korszakokról, ezért metodikai szempontból nem szerencsés a későbbi állapotok visszavetítése.¹⁵

A római gazdaság második és harmadik szektorát, vagyis a feldolgozó és szolgáltató ipart magas szintű szakosodás jellemezte. Irodalmi és epigráfiai szövegek egyaránt tanúskodnak arról, hogy szinte minden termék és az azzal történő kereskedelem külön nevet viselt.¹⁶ Érdekes lenne megtudni, hogy vajon a zsidók milyen foglalkozásokat űztek a római korban, léteztek-e tipikus „zsidó foglalkozások”. Kiin-

millió (1952), B. Mazar 4 millió (1944), J. Juster 5 millió (1914), C. R. Condor 6 millió (1904), összefoglalóan lásd Byatt 1973.

¹² Phil. *Flacc.* 6. [43], a mai kommentárok többsége túlzónak tartja ezt a számot, és legfeljebb 500 000 zsidóval számol Egyiptomban, amelynek lakosságát a korábbi magas (7 milliós) becsléssel helyett ma már csak 3,5 millióra taksálják (McGing 2003. 103).

¹³ Harnack 1902. 7. A szerző számadatait ma is gyakran idézik a szakirodalomban.

¹⁴ Feldman 1993. 555–556.; McGing 2003. 89.

¹⁵ Shlomo D. Goitein, a kairói geniza neves tudósa figyelmeztetett az indiai kereskedelemről szóló művének előszavában: a 13. századi állapotokat tilos korábbi korokra visszavetíteni (Goitein – Friedman 2008. XXV.) Ugyanakkor ebben az irányban is vannak figyelemreméltó kísérletek: Botticini – Eckstein 2005; Botticini – Eckstein 2007.

¹⁶ Joshel 1992; Verboven – Laes 2016.

dulópontként válasszunk egy késői (5. századi) talmudi szöveget, amely a híres alexandriai nagyzsinagógát mutatja be fénykorában: „*Tanítottott, hogy R. Júda szerint »az, aki nem látta az egyiptomi Alexandria kettős oszlopcsarnokát, nem látta Izrael dicsőségét«. Azt mondják, hogy az olyan volt, mint egy hatalmas bazilika, egyik oszlopcsarnok a másikban, és egykor azt tartották, hogy kétszer annyi ember fért bele, mint ahányan kijöttek Egyiptomból. Volt ott hetvenkét arany katedra, amely megfelelt a Nagy Szanhedrin hetvenkét tagjának, egyikben sem volt kevesebb, mint huszonegy talentum arany; és egy fából készült állvány volt a közepén, amelyen a zsinagóga tisztviselője állt, egy kendőt tartva kezében. Amikor eljött az idő, hogy elhangozzék az »Ámen«, meglengette a kendőt, és az egész gyülekezet illő módon válaszolt. Ráadásul nem össze-vissza ültek a padokon, hanem külön az aranyművesek, külön az ezüstművesek, külön a kovácsok, külön a fémművesek, külön a takácsok, úgy hogy amikor egy szegény ember belépett a helyre, felismerte céhének tagjait, és ahhoz a részhez csatlakozva megélhetést talált mind magának, mind családjának.*”¹⁷

Figyelemre méltó, hogy az itt felsorolt foglalkozások (aranyműves, ezüstműves, kovácsok, fémműves, takács) egyrészt mind a kézműiparhoz tartoztak, másrészt ezen belül is a legnagyobb presztízsű szakmák voltak, amelynek gyakorlói (vagy a műhelytulajdonosok) nagy vagyonnal rendelkezettek. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez a szöveg 300–500 évvel azután íródott, hogy Traianus vagy Hadrianus leromboltatta az alexandriai nagyzsinagógát, vagyis a foglalkozások megítélését illetően inkább tükrözheti a rabbinikus felfogást, mint a korabeli valóságot. Az alexandriai Philón részletesen beszámol arról, hogy a Kr. u. 38-as pogrom során a zsidók elveszítették megélhetésük forrását: a pénzkölcsönzők (*poristai* – Tcherikover „tőkéseknek” fordította őket), földművesek (*geórgoi*), hajósok (*naukléroi*), kereskedők (*emporoi*) és kézművesek (*technitai*).¹⁸ Tekintve, hogy Alexandria a Római Birodalom legnagyobb kereskedővárosa volt, ez a lista valószínűleg közelebb áll az igazsághoz.

3.1. A diaszpóra

E rövid bevezető után lássuk, mit tudhatunk meg a római kori epigráfiai anyagból a zsidók foglalkozását illetően? Pieter Willem van der Horst a zsidó epitáfiumokkal kapcsolatban már észrevételezte, hogy azokon az elhunytaknak a vallási közösségekben betöltött szerepét sokkal jobban kiemelték, mint civil foglalkozásukat.¹⁹ (Alábbi vizsgálatunkban nem számítottuk foglalkozásnak a zsinagógai és városi/állami tiszt-

¹⁷ BT Szóta 51b. Scheiber S. ford. A szöveg történeti megbízhatóságáról lásd Gruber 2002.

¹⁸ Phil. *Flacc.* 8. [57].

¹⁹ Van der Horst 1991. 85., 99.

ségeket.) A foglalkozások említésének *hiányából* azonban téves volna azt a következtetést levonni, hogy azért nem szerepelnek a zsidó foglalkozásnevek az epitáfiumokon, mert azok túlnyomó többségükben alacsony státuszú szakmára utaltak volna. Az említett foglalkozások között ugyanis éppen úgy találunk magas, mint alacsony presztízsű szakmákat.

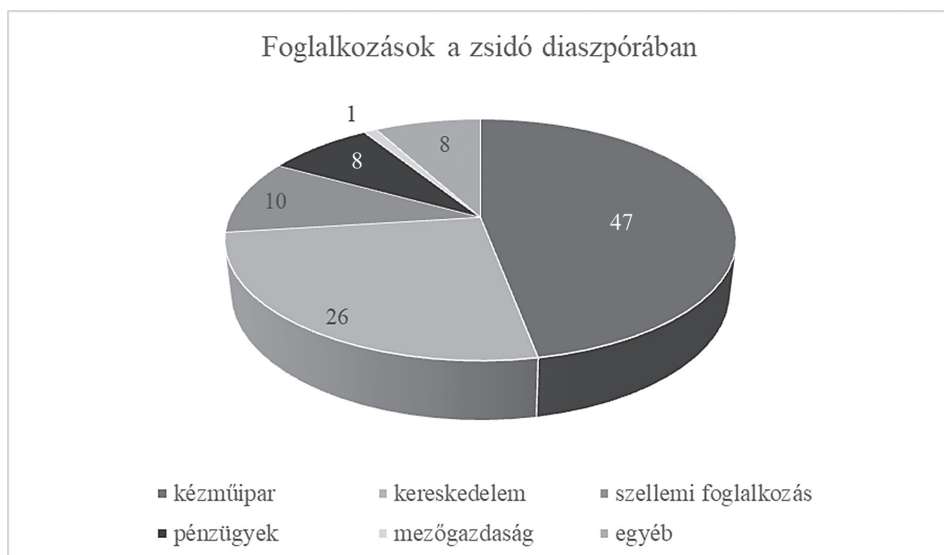
A hallgatás okát valahol másutt kell keresnünk. A diaszpórai feliratgyűjtemények közül az alábbiakat vizsgáltuk meg: *IJO I* (Kelet-Európa, N = 142); *IJO II* (Kis-Ázsia, N = 253); *IJO III* (Szíria és Ciprus, N = 139); *JIWE I* (Itália, Hispánia, Gallia, N = 192); *JIWE II* (Róma, N = 600). A *JIGRE* kötetében egyáltalán nem szerepeltek foglalkozásnevek. Rendkívül szignifikáns, hogy a publikált 1326 görög, latin és héber nyelvű feliratban mindössze 63 alkalommal említették meg az elhunyt zsidó civil foglalkozását (4,7%). Legtöbb említést a kézműipar területéről találjuk (30 db = 47%), ezen belül a magas presztízsű foglalkozások (aranyműves, bíborfestő, parfümkészítő) mindössze 26%-ot (8 db) tesznek ki, miközben a kifejezetten alacsony státusú foglalkozások (pl. írotáblakészítő, kötélverő, szőnyegszövő) nagy számban fordulnak elő a feliratokon. Második helyen állnak a kereskedelemmel összefüggő foglalkozások (16 db = 26%), ahol ugyanez a jelenség figyelhető meg: a magas presztízsű bíbor-, gyöngy-, és selyemkereskedők és két „nagykereskedő” mindössze öten vannak (31%), miközben elég sok a kifejezetten alacsony státust mutató foglalkozásnév (pl. hentes, rongykereskedő, zöldséges).

Keleten külön is érdemes kiemelni az aphrodisiasi feliratot (Aph), amelyen 71 zsidó neve szerepel (közülük 3 prozelitaként van feltüntetve), valamint 54 hozzájuk kapcsolódó *theosebés*, összesen 125 név.²⁰ Szemben a zsidó epigráfia általános szokásával, itt 35 esetben (28%), vagyis nevek több mint negyede mellett a foglalkozást is feltüntették. Érdekesség, hogy a 35 foglalkozásnév-említés közül 18 a *theosebés*ek nevei mellett fordul elő (51%), vagyis a zsidók (és prozeliták) valamint a „szimpatizánsok” nagyjából fele-fele arányban tüntették fel foglalkozásukat. (Lásd Appendix 1.) Az utóbbi csoport azért is fontos, mert máskülönben nehéz lenne megmagyaráznunk, hogyan került a zsidó foglalkozások közé a sertéskereskedő, kőfaragó, az arcképfestő, és az atléta. A zsidók közismerten tartózkodtak a sertéshús fogyasztásától (ugyanakkor a rabbinikus szabályok bizonyos feltételekkel nem tiltották a sertésekkel való kereskedést);²¹ a kőfaragóknak nyilvánvalóan szobrokat is kellett készíteniük, ami a Második Parancsolat megszegését jelentette, s ugyanez vonatkozik az arcképfestőkre is; végül az atléták mezítelenül sportoltak, ami szintén a zsidó törvényekbe ütközött. Mindezek a szabályok azonban nem, vagy csak igen lazán vonatkoztak a

²⁰ Kiadása: Reynolds – Tannenbaum 1987; módosítása: Chaniotis 2002; magyar fordítás: Grüll 2004. 131–132.

²¹ A zsidó hentesekről remek tanulmány Weingarten 2011.

theosebésekre.²² A felirat mindenesetre azt mutatja, hogy a zsidók és „zsidó módra élők” közössége beágyazottnak tekinthető az aphrodisiaszi városi közösségben, amit nemcsak a foglalkozások különbözősége, hanem a városi tisztségek is jól jeleznek.²³

Ha ellenpróbát akarunk tenni nyugatról, akkor legkézenfekvőbb a római katakombák többszáz zsidó feliratát megvizsgálni. Megdöbbentő, de a *JIWE II*-ben közölt anyagban mindössze négy foglalkozásnév szerepelt: egy főorvos (*archiatros*, *JIWE II* #341); egy hentes (*butularus de macello*, *JIWE II* #343); egy nagykereskedő (*enporos*, *JIWE II* #360); és egy festő (*zógraphos*, *JIWE II* #277). Mind a négy említés a Vigna Randanini 3–4. századi katakombájában került elő. A római diaszpóra egyik legjobb ismerője, Harry Leon ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy a Trastevere városrészben, a Tiberisen túl lakó zsidók – a római satíráírók szerint is – igen szegények voltak, leginkább koldulással tengették napjaikat.²⁴ Ez azonban nem magyarázza meg, hogy a magasabb társadalmi állású és tehetősebb zsidók (merthogy ilyenek is akadhettek Rómában szép számmal) miért nem tüntették fel foglalkozásukat sírfelirataikon.

Gyanítható, hogy ennek a jelenségnek inkább ahhoz lehet köze, amit Tessa Rajak az euergetizmus eltérő stratégiájának nevezett. Az ókori görög–római világban a jótétemények gyakorlása során különféle motivációk különös összefo-

²² A *theosebések* szerepéről Aphrodisiasban: Bonz 1994; Koch 2006.

²³ Brooten 1991; Gilbert 2004; Ilan 2004; Gilbert 2006.

²⁴ Leon 1960. 234–236.

nódása figyelhető meg: a vallásos érzület, a polgártársak iránti tisztelet, a halál utáni hírnév biztosítása. A görög feliratokon a *philotimia* szó fejezi ki leginkább e bonyolult összefüggést. Az úgynevezett „*philotimia*-modellben” az adományozó a fenti három motívumtól vezéreltetve pénzt ad át a városnak vagy a város valamely alegységének, cserébe a társadalmi rang és megbecsülés növekedéséért vagy a halál utáni tiszteletért.²⁵ A római világban azonban létezett egy harmadik iniciativa is az adományozásra: a hatalom. Sokan csak azért tettek szolgálatokat vagy ígértek új épületeket a városnak, hogy valamely hatalommal járó tisztségre megválasszák őket. A *philotimia* – vagy, ami ennél is több, a *philodoxia* – azonban „*pontosan az a jellemvonás volt, amelyet a zsidók bevallottan semmibe vettek*” – írja Rajak,²⁶ aki 94 db diaszpórai zsinagógafeliratot vizsgált meg, melyek alapján szerinte a diaszpórai zsidó jótékonykodás stratégiájában három vezérmotívum figyelhető meg: (1) a zsidók a pogány mintát korlátozottan adaptálják saját környezetükbe (a felirat szűkszavú, az Istentől vagy a gyülekezettől várt viszonzásra nem, vagy alig tesznek hangsúlyt); (2) a donatívumot beillesztik a vallási kötelezettségek körébe; (3) viszonylag gyakori az adományozók anonimitása vagy a kollektív donáció. „*Mindez – írja Rajak – valóban igen messze áll a pogány feliratokon kifejezett adományok és megtiszteltetések szószátyár világától*”.²⁷

Bár minden általánosítás szükségképpen torzítja a valóságot, de a feliratok alapján levonhatjuk azt a tanulságot, hogy a zsidók nem tekintették foglalkozásukat az identitásuk olyan szerves részének, mint a nem-zsidók. A foglalkozásokat elsősorban pénzkereseti forrásnak tekintették, a meggazdagodást pedig az Örökkévalótól várták, vagyis magához a pénzhez is másként viszonyultak, mint a körülöttük élő nem-zsidók többsége. Például a sardeisi zsinagóga mozaikjának egyik adományozója, Aurélios Onésiphoros a szokásos „sajátjából” (*ek tón idión*) kifejezés helyett az „Isten adományából” (*ek tón tu Theu dóreón*) formulát szerepelteti (*IJO* II 91), amivel arra utal, hogy a pénzét Isten ajándékának tekinti. Ez az értékrend pedig nemcsak a zsidó közösség szegény, hanem gazdag tagjai között is megfigyelhető. Rendszerint még a rendkívül drága és reprezentatív szarkofágokon sem tüntették fel a foglalkozásukat: csak a nevek, a zsidó származás és a zsinagógai tisztség szerepel rajtuk. Érdekes kivétel a phrygiai Hierapolis népes és gazdag zsidó közösségének tagja, P. Aelius Glycon Zeuxianus Aelianus és felesége Aurelia Amia, akik felírták szarkofágjukra, hogy a város gazdasági életében kiemelkedő szerepet játszó bíborfestők (*porpyrabaphoi*, vö. Strabón XIII. 4.14. C 630) és szőnyegszövők (*kai-rodapistai*) céheinek is elöljárói voltak (*IJO* II 196).

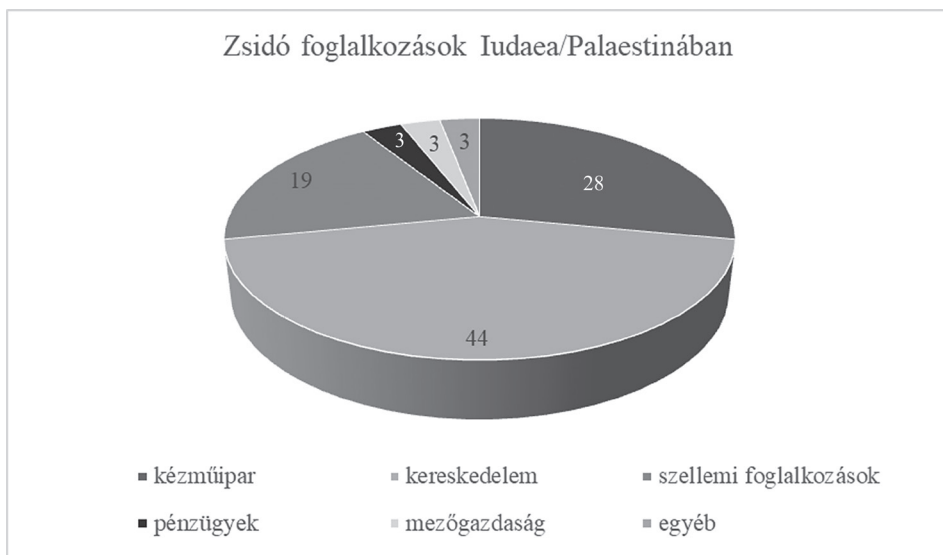
²⁵ De Pourcq – Roskam 2012.

²⁶ Rajak 1996. 23.

²⁷ Rajak 1996. 26–27.

3.2. Iudaea/Palaestina

A Iudaea/Palaestina területéről előkerült feliratok modern kiadásai közül az alábbiakat használtuk: *CIIP* I/1 és I/2 (Jeruzsálem, N = 1120); *CIIP* II (Caesarea és a középső partvidék, N = 1040); *CIIP* III (Déli partvidék, N = 488); valamint a Bét Searim-i temető (BS, N = 221). Megdöbbentő, hogy korpuszokban eddig publikált 2869 db feliraton mindössze 32-szer említenek foglalkozásneveket (1,1%). Már a diaszpórai 4,7%-os említési arány se volt soknak nevezhető, de erre nyugodtan használhatjuk az „elenyésző” jelzőt. Ugyanakkor érdekes, hogy a két vezető ágazat: a kézműipar és kereskedelem aránya Iudaea/Palaestinában éppen fordítottja a diaszpóráénak. A kereskedelem csaknem felét teszi ki az említéseknek (14 db = 44%), ezen belül a magas presztízsű foglalkozások (pl. *babylonarius*,²⁸ *parfümkereskedő*²⁹) 35%-ot adnak ki, és itt is előfordul kifejezetten alacsony státusú foglalkozás említése (pl. boltos, köménykereskedő, rongykereskedő). A borkereskedők viszonylag magas száma (3 db = 21%)

²⁸ Valószínűleg különleges babilóniai bőrcipők kereskedője (*CIIP* II 1513, vö. *MAMA* III 616), lásd Herz 1985.

²⁹ A *myropólés* (lat. *unguentarius*) etimológiailag a myrrhával függ össze, ami Dél-Arábiából importált luxuscikk volt (lásd a „három királyok” történetét Mt 2:11), de a római korban már általában mindenféle illatszerrel kereskedőt jelent, így nem lehet kijelenteni, hogy az egy jeruzsálemi (*CIIP* I/1 556) és a két Bét Searim-i *parfümkereskedő* (*BS* II #79, 168) pontosan mivel is kereskedett, bár az utóbbiak közül az egyiknek „a mi arabunk” volt a beceneve. A *parfümök* szerepéről a zsidó temetkezéseknél lásd Green 2008; a római világban betöltött fontos szerepükről általánosságban lásd Potter 2002.

azért nem meglepő, mivel a 4–5. században Iudaea/Palaestina az egyik legfontosabb borexportőr provincia lett Keleten.³⁰ Az 5 szellemi foglalkozású (írnok, orvos, tanító) említése is kézenfekvő, noha valójában mind az írnok (*szófér*), mind a *didaskalos* is lehet vallási és szekuláris jellegű. Az egyszer előforduló halászatot a „mezőgazdaság” tematikába soroltuk, bár itt inkább élelmiszerelőállításra kellett volna írni.

A zsidó anyaországban is érdemes két konkrét példát kiemelni: a Bét Se'arim-i nekropoliszt és a jaffai temetőt, melyeket nagyjából egyazon időben használtak (kb. 2–5. század).³¹ Az előbbi használatbavétele talán már az 1. században elkezdődött, de Júda ha-Nászi (másnéven Rabbi, a Misna szerkesztője, Kr. e. 135–217) ide temetkezése után nagyobb hírnévre tett szert. A galileai város, Bét Se'arim, melynek zsinagógája és számos középülete is volt, Jeruzsálem után³² a legnagyobb zsidó temető lett, ahol – bár eddig csak részben tárták fel – kb. 1000 sírt és ezekhez kapcsolódóan kb. 300 görög és héber/arámi nyelvű sírfeliratot találtak. A temetőnek akkora híre volt, hogy a 3–5. században Palmyrából (Szíria), Nehardeából (Babilónia) és Himyarból (Jemen) is temetkeztek itt zsidók.³³ Az epitáfiumok itt is rendkívül kis számban utalnak az elhunytak foglalkozására (N = 7, kb. 2%).

1. aranyműves (*apo chrysochón*, BS II #61, p. 40–41)
2. bankár (*trapezités*, BS II #92, p. 72)
3. orvos (*iatros*, BS II #81, p. 57–58)
4. parfümkereskedő (*myrapsos*, BS II #168, p. 142–143)
5. parfümkereskedő (*myrapsos*, BS II #79, p. 50–51)
6. fő-ruhafestő (*archibaphthou*, BS II #188, p. 172–173)
7. textilkereskedő (*othoniakos*, BS II #189, p. 173–174)

Első pillantásra kiderül, hogy a Bét Se'arim-i nekropoliszban csak magas presztízsű foglalkozások nevet tüntették fel: 3 kereskedő [4, 5, 7], 2 kézműves [1, 6], 1 bankár [2] és 1 orvos [3] szerepel a feliratokon. Legérdekesebb közülük a Leontiosok családja, akik közül az aranyműves [1] *palatinus* és egy *rabbi* apja is volt, vagyis magasrangú állami tisztviselő és a zsidó közösség megbecsült tagja is volt egyben. A felirat kiadója, Moshe Schwabe nem tudta elképzelni, hogy aranyművesek céhe működött Bét Se'arimban, viszont Palmyrából ismerünk egy 258-ban kelt feliratot, amely „arany- és ezüstművesek céhét” említi (*synteieia chrysochoón kai argyrokopón*, IGR III 1031). A Leontios nevű bankár [2] szintén Palmyrában működött, és lehetséges, hogy azonos a *palatinusszal*. Bár az orvos felirata [3] töredékes, annyi mégis kide-

³⁰ Kingsley 2001; Kingsley 2004. 120–121.

³¹ Weisz 2010 (Bét Se'arim); Price 2012 (Jaffa).

³² Eddig kb. 600 mészkőbarlangban 2–3000 osszáriumot találtak, rajtuk kb. 600 felirattal.

³³ Rajak 1998.

rül belőle, hogy Beka'-ból, azaz a Libanon és Antilibanon között húzódó termékeny Beka'- völgyből származott. Az egyik parfümkereskedő [5] ragadványneve *Arabenu*, vagyis „a mi arabunk” volt, ami talán arra utal, hogy arabiai mirrhával kereskedhetett. Julius, a textilkereskedő egy Makrobios nevű *vir egregius* fia volt, vagyis családja a politikai elithez tartozott. A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a foglalkozásuk révén a diaszpórában meggazdagodott legfelső társadalmi rétegekben nagyobb hajlam volt a foglalkozás, mint identitásmarker feltüntetésére a sírfeliratokon.

Kontroll-példának lássuk a jaffai zsidó temető feliratait. Caesarea megépítéséig Jaffa volt a legfontosabb zsidó kikötőváros. Az első zsidó háborút követően Flavia Ioppe néven újraalapították, de a zsidó lakosság nem tűnt el belőle: erről tanúskodik az itt talált többszáz temetkezési hely és az azokhoz kapcsolódó kb. 80 felirat. A feliratok egyik érdekessége, hogy kb. 20 esetben nemcsak az elhunyt nevét tartalmazza, hanem azét is, akitől a sírhelyet megvásárolták.³⁴ Ezeket a kőtáblákat a sírboltok bejárata fölé helyezték el. A sírűregek és osszariumok egyforma nagysága és díszítetlensége, valamint a feliratok egyszerű fogalmazása arra utal, hogy – szemben a Bét Se'arim-i temetővel – hétköznapi és nem túl tehető emberekem temettek ide. A kilenc feltüntetett foglalkozás is többnyire alacsony presztízszű:

1. pék (*artokopos*, CIIP III 2182)
2. lenvászonkereskedő (*linopólos*, CIIP III 2203)
3. kártoló (*grapheos*, CIIP III 2212)
4. köménykereskedő (*kymina*, CIIP III 2212)
5. rongykereskedő (*grytopólos*, CIIP III 2213)
6. munkás (*ergatés*, CIIP III 2217)
7. pék (*artokopos*, CIIP III 2220)
8. halász (*bolos*, CIIP III 2227)
9. katona (*centenarius*, CIIP III 2240)

Mivel a sírboltokat gyakorlatilag csak a családtagok látogatták, nem is lett volna értelme „dicsekvő” feliratokat elhelyezni azokban. Így, bár nem zárható ki, hogy a lenvászon- vagy a rongykereskedő tehetősebb ember lehetett, Jonathan J. Price-nak igaz lehet abban, hogy e foglalkozásnevek (pregnánisan a pék [7]) pusztán a személyek „beazonosítására” szolgáló becenevek lehettek, amit még életükben használtak.³⁵ Ugyanakkor megfigyelhető, hogy négy esetben diaszpórai zsidókról van szó: egy lévita pék Babelből [1], egy lenvászonkereskedő Tarsusból [2], egy rongykereskedő Alexandriából [5] és a katona az egyiptomi Paremboléból [9] került a jaffai temető-

³⁴ A szokás ugyanúgy megfigyelhető Bét Se'arimban, ennek talmudi háttéréről lásd Weisz 1992. 361.

³⁵ Price 2012. 225.

be, ami nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az itteni átlaghoz képest viszonylag magasabb presztízsű foglalkozások feltüntetése diaszpórai hatás. Érdekes, hogy míg Bét Se'arimba elsősorban keletről jöttek diaszpórazsidók, addig Jaffába északról, nyugatról és délről: Tarsusból, Cappadociából, Kyrénaikából, Chiosról, Lykiából, valamint Egyiptomból, ahonnan 17 elhunyt (az egész temető 20%-a) származott.

3.3. A zsidók szerepe az üvegyártásban

Mindeddig csupán feliratokkal foglalkoztunk, de érdemes röviden kitérni a régészeti leletekre is, amelyek alátámasztják, hogy a római kori Iudaea/Palaestinában kiemelkedő szerepe volt az üvegyártásnak, még akkor is, ha egyetlen feliratban sem említenek üveggészítőt. Az alábbi késő ókori vagy kora középkori midrás mutatja a három kézműves mesterség (aranyművesség, fazekasság, üveggészítés) presztízsét a zsidóság körében: *„Izrael népét [a Biblia] hasonlította csillagokhoz, porhoz és homokhoz. Volt egyszer egy ember, aki nagyon értett a három kézműves mesterséghez: az aranyműveséghez, a fazekassághoz és az üvegfújáshoz. Aki tisztelték őt, úgy hívták: »az aranyműves«; akik közömbösek voltak iránta, azt mondták róla: »az üvegfújó«; és akik megvetették, úgy nevezték: »a fazekas«. Hasonlóképp Mózes, aki szerette a népet, úgy nevezte őket: »az égnek csillagai« (5Móz 1,10); Hóseás, akik közömbös volt irántuk, azt mondta róluk: »tenger fövénye« (Hós 1,10); és Bálám, aki az ellenségük volt, úgy hívta őket: »Jákób pora« (4Móz 23,10).»³⁶*

Az enciklopédista Plinius szerint az üvegyártást is Iudaea/Palaestina területén, egészen pontosan a Belus-folyó torkolatánál (ma Wadi Na'aman, Akkótól délre) találták fel véletlenszerűen (Plin. *NH* LXV. 190). Strabón szerint később is innen szállították a kvarchomokot Sidónba és Tyrosba, az üvegyártás két fontos központjába (*Geógr.* XVI. 2.25. C 758). Plinius története inkább csak egy helyi legenda lehet, hiszen az üveggészítés technológiáját már a Kr. e. 3. évezredben ismerték Mezopotámiában és Egyiptomban is. Szíria–Palesztina területe viszont kétségkívül sokkal járult hozzá ennek a kézműipari eljárásnak a tökéletesítéséhez, például az üvegfújás feltalálásával, ami Augustus korától kezdve forradalmasította az üvegipart.³⁷ Az üvegfújás Sidónból terjedt el az egész Római Birodalomban, elsősorban is Róma, Campania és Aquileia üvegyártó műhelyeiben (Plin. *NH* LXV. 193). Mint ahogyan ma is vannak komoly márkák ezen a piacon – gondoljunk csak a Tiffany-üvegekre – a Kr. u. 1. századi római világban is kiemelkedő jelentőségű volt a sidóni Ennion műhelye, akinek felirattal ellátott asztali üvegáruját a Fekete-tengertől Hispaniáig mindenütt megtalálták

³⁶ Numeri Rabba II. 17. 55. (Soncino-kiadás).

³⁷ Israeli 1991; Stern 1999. 442.; Grüll 2017. 247–250.

a régészek.³⁸ Mivel Ennion neve bizonyosan nem görög eredetű, hanem valószínűleg a héber Hananja görögös formája, így valószínű, hogy ő maga zsidó származású lehetett, bár erre a fennmaradt üvegekészítményeken semmi egyéb nem utal.

Hogy a zsidóknak a római császárkor ideje alatt komoly közük lehetett az üvegyártáshoz, és nem csupán Szíria–Palesztina területén, más források is sejtetik. Egyes magyarázók szerint a Martialis által emlegetett „Tiberisen túli házaló” (*Transtiberinus ambulator*, *Epigr.* I. 41.3), aki „tört üvegért árulja sárga / kénrúdját” (*qui pallentia sulphurata fractis / permutat vitreis*, Csengery J. ford.) a zsidó diaszpórához tartozott.³⁹ A tört üveg összegyűjtése az újrahasznosítás első lépése volt: a házaknál fellelhető üvegtörmeléket összegyűjtötték és elszállították a legközelebbi üvegműhelybe. Ez a folyamat az 1–2. században költői toposszá vált (*Mart. Epigr.* I. 41.3–5; X. 3.3–4; *Stat. Silv.* I. 6.73–74; *Iuv. Sat.* V. 47–48), de a régészeti források – például a hajóroncsokban felfedezett rakományok – is megerősítik.⁴⁰ A 3–4. századra az üvegyártás már nem szorítkozott a hétköznapi üvegedények és ékszerek gyártására: az üvegmozaikok és üveglakok iránti igény megsokszorozta a termelést. Gondoljunk csak bele, hogy a kis egyiptomi városban Oxyrhynchusban 6000 *libra* (1800 kg) súlyú üveget építettek be a település egyetlen közfürdőjének épületébe (P.Oxy. XLV, 3265), Rómában pedig Caracalla fürdőihez 16 900 m² üvegmozaikot készítettek. Diocletianus Kr. u. 301-ben kiadott ármaximáló rendeletében hatféle üveget sorol fel:

- Alexandriai üveg egy font 24 *denarius*
- Zöldes színű zsidó üveg (*vitri Judaicis viridis*) egy font 13 *denarius*
- Alexandriai üvegből készült könnyű poharak és edények egy font 30 *denarius*
- Zsidó üvegből (*vitri Judaici*) készült könnyű poharak és edények egy font 20 *denarius*
- Ablaküveg, legjobb minőségű, egy font 8 *denarius*
- Ablaküveg, másodosztályú, egy font 6 *denarius*

Dan Barag érvelése szerint a „zsidó üveg” megjelölés nem az üveg eredetére (vagyis Iudaeára) utal, hiszen ezen a néven elméletileg nem létezett provincia Kr. u. 136-tól kezdve, mikor Hadrianus a tartomány nevét Syria–Palaestina-ra változtatta. Szerinte

³⁸ Israeli 1983; Engle 1985; Lightfoot 2015. A jeruzsálemi Israel Museumban 2011-ben, a New York-i Metropolitanban pedig 2014–2015-ben rendeztek nagyszabású kiállítást Ennion üvegáruiból.

³⁹ Leon 1941; Leon 1960. 235.

⁴⁰ Freestone 2015. Már a Kr. e. 14. században elsüllyedt Ulu Burun-i hajóroncsban is találtak kobaltkék üveg-öntecseket (ingots). A legismertebb római kori leletek: a *Ouest-Embiez 1* hajóroncs (Provence), amelyben 18 tonnányi üveget találtak, köztük 65 db nyers üvegöntvényt; a Grado partjai mellett elsüllyedt *Iulia Felix* hajó 11 000 darab (összesen 140 kg) üvegtörmeléket szállított; továbbá a *Malamocco* (Velence) és a *Cape Glavat* (Mljet, Horvátország) roncsokban szintén nagy mennyiségű újrahasznosításra szánt üveget találtak.

a *vitrum Judaicum* egy speciális típust jelent: a zöldeskék színben játszó üveget, aminek az átlátszó alexandriai üveg kétszer többe került.⁴¹ David Whitehouse megoldása a kettőt kombinálja: szerinte a zöldeskék „zsidó üveg” igenis Iudaea üvegyártó műhelyeiből került ki, mivel a területet később is gyakran hívták ezen a néven.⁴² Akárhogy áll is a dolog, mindenesetre feltűnő, hogy a hat üvegfajta közül kettőnek a nevében benne van a „zsidó” vagy „júdeai” megjelölés. Ez mindenképpen arra utal, hogy a zsidóság meglehetősen felülreprezentált volt ebben a gazdaságilag igen fontos szakmában.

4. Gazdag vagy szegény volt-e a diaszpóra?

A Tóra nem tekinti bűnnek a földi javak birtoklását, sőt a materiális értelemben vett gazdaságot kifejezetten az áldás jelének tekinti. Ami különbség a pogány világhoz képest: ezt az áldást minden esetben az Örökkévalónak tulajdonítja. A judaizmusban teljesen legitim dolog gazdagsáért imádkozni – gondoljunk csak Tóbiás, a tejesember ismert dalára –, sőt az Engesztelés Napján (Jóm Kippur) egyenesen kötelező. Ez persze nem jelenti azt, hogy Izrael népe között ne lettek volna szegények, sőt nincstelének. Sem az ókori, sem a modern Izrael nem volt egalitárius társadalom, gazdasági téren hatalmas különbségek voltak az egyes társadalmi rétegek között, a mózesi Törvény azonban számos olyan kötelezettséget rótt a tehetősebbekre, amivel enyhíteni lehetett a szegények nyomorát.⁴³ Első pillantásra lehetetlen vállalkozásnak tűnik *általánosságban* megbecsülni a római kori zsidó diaszpóra anyagi helyzetét, de azért erre vonatkozóan is rendelkezünk érdekes forrásokkal.

A *Historia Augusta* történeti megbízhatósága ugyan régóta igen kétséges – akadnak, akik szinte semmiben nem adnak hitelt a mű megállapításainak –, de azért jónéhány dologban helytállóan bizonyultak közlései. Az alábbi levelet – amelynek hitelessége ugyancsak kétséges – Hadrianustól idézi a „trónbitorlók négyesfogatóról” szóló életrajz: „[Az alexandriaiak, e]z a leginkább lázongó, leginkább felszínes, a leginkább erőszakos emberfajta; a városuk jómódú, gazdag és virágzó, ahol senki sem élhet tétlenül. Egyesek üveget fújnak, mások papiruszt készítenek, úgy látszik, hogy bizonyára mindenki lenfonó vagy valamelyik másik mesterséget vagy foglalkozást űzi. Még a köszvényeseknek és a herélteknek is van dolguk, a vakoknak is van tennivalójuk, még a kézköszvényesek sem henyélnek náluk. Egyetlen istenük van: a pénz. Ezt tisztelik a keresztények, ezt a zsidók, és ezt az egész nép.”⁴⁴

⁴¹ Whitehouse 2004; Barag 2005.

⁴² Iudaea/Palaestina valóban jelentős üvegyártó műhelyeiről lásd Groin – Rosen 2000.

⁴³ Wilson 1997. 23–32.

⁴⁴ SHA *Quadr. tyr.* 8.6-7. Lakfalvi G. ford. Galimberty 2010. tagadja a levél hitelességét.

Louis H. Feldman szintén vitatható megállapítása szerint a fenti idézet a diaszpórai zsidóság, és azon belül különösen az Egyiptomban élők *általános* gazdagságáról vall.⁴⁵ Persze, ha figyelembe vesszük az alexandriai zsinagóga fentebb idézett leírását, amelyben a 72 vén 72 színaranyból készült széken ült, mondhatjuk, hogy ez az alexandriai zsidók általános gazdagságáról vall, de kérdéses, hogy van-e bármilyen valóságalapja ennek a talmudi textusnak. Természetesen egy ekkora közösségben (emlékezzünk rá, hogy Philón 1 millióra teszi számukat egész Egyiptomban) szép számmal akadhettek gazdag, sőt igen gazdag emberek. Kettőt közülük név szerint is ismerünk: az egyik a zsidó vallást elhagyó egyiptomi *praefectus*: Tiberius Iulius Alexander, aki I. Agrippa zsidó király feleségének, Küprosznak 200 000 drachma (5 talentum) kölcsönt adott, hogy férje vissza tudja fizetni adósságát, amivel a *fiscus*-nak tartozott (Jos. Ant. XVIII. 6.3. [159-160]). Alexander vagyonát apjától örökölte, aki alexandriai *alabarchos*, vagyis adóbérlő volt. Ennek a tisztségnek pontos jelentése máig nem teljesen tisztázott, de valószínű, hogy az arabiai és az indiai távolsági kereskedelem vámoltatása is hatáskörébe tartozott.⁴⁶ Hatalmas vagyonát mutatja, hogy a jeruzsálemi Templom kilenc kapuját hatalmas ezüst és arany lemezekkel borítottatta be (Jos. Bell. V. 5.3. [205]). Alexander testvére, Marcus Iulius Alexander, a koptosi osztrakonok tanúsága szerint ugyancsak a Níluson és a Keleti-Sivatagon áthaladó indiai kereskedelem egyik aktív résztvevője volt a Kr. u. 1. század 40-es éveiben (O. Petrie 252, 266, 267, 271, 282). A másik vagyonos alexandriai zsidót Nikanórnak hívták. Nem tudjuk, mivel szerezte gazdagságát, de nevét megörökítette az általa készíttetett kapu, amely a jeruzsálemi Templom keleti odalán állt (m. Midd. 1:4, 2:3).⁴⁷ A bronz – egyesek szerint korinthuszi bronz (b. Jóma 38a) – kaput Alexandriából hajón hozták át, de a szállítás közben vihar támadt, és az egyik ajtószárnyat a tengerbe dobták. A másikat Nikanór nem engedte, és imájára a tenger is elcsendesedett. A legenda szerint a vízbe dobott kapuszárnyat egy hatalmas vízi szörny szájába vette és kidobta Akkónál a szárazföldön (t. Jóma 2:3–4). Ez a csoda a magyarázata annak, hogy amikor arannyal borították a Templom kapuit, miért hagyták meg Nikanórét eredeti formájában. Egyébként Nikanór osszáriumát 1902-ben a Scopus-hegyen talált sírboltban fedezték fel. Felirata görögül: „Az alexandriai Nikanór csontjai, aki a kapukat készíttette.” Héberül: „Nikanór, az alexandriai” (CIIP I/1, 98).

Salo Wittmayer Baron szerint a görögök folytonos lázadozása a zsidók ellen annak volt betudható, hogy irigykedtek rájuk gazdagságuk és befolyásuk miatt. Ez természetesen nem elképzelhetetlen – gondoljunk csak bele, mekkora irigység övezi a Rothschild nevet a 18. századtól napjainkig! –, de Egyiptomban sem min-

⁴⁵ Feldman 1993. 113.

⁴⁶ Evans 1995; Schwartz D. 2009.

⁴⁷ A kapu pontos elhelyezkedésével kiterjedt szakirodalom foglalkozik, itt és most csak két fontosabb tanulmányra tudok utalni: Wiesenberg 1952; Schwartz J. 1991.

den zsidó volt Tiberius Iulius Alexander. Az egyiptomi zsidó lakosság mintegy kétharmada vidéken, túlnyomó részben földművelésből élt. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a Traianus alatti diaszpóralázadás (Kr. u. 115–117) után minden zsidók által birtokolt földet elkoboztak és nem-zsidók között osztottak szét. A zsidó parasztok életkörülményei legfeljebb csak annyival lehettek kedvezőbbek, mint az egyiptomiaké, hogy a zsinagógaközösségek szükség esetén segítséget nyújthattak számukra.⁴⁸

5. A zsidó foglalkozások kérdése – összefoglalás

Köztudott, hogy a katolikus egyház befolyása alatt álló középkori Európában a zsidók jelentős számú foglalkozástól teljesen el voltak tiltva, s emiatt arra kényszerültek, hogy bizonyos szakmákra specializálódjanak. Nagyrészt ennek köszönhető, az a modern nyugati típusú társadalmakban jól ismert jelenség, hogy bizonyos foglalkozásokban a zsidók felülreprezentáltak. A Római Birodalomban élő zsidóságot nem sújtották hasonló korlátozások, és közösségeik legfeljebb annyiban szegregálódtak az őket körülvevő társadalomtól, amennyiben erre a rituális tisztasági szabályok miatt szükség volt. Amennyire ezt a rendelkezésünkre álló irodalmi és tárgyi forrásokból meg tudjuk ítélni, az ókori zsidók – a diaszpórában és Iudaea/Palaestina földjén is – ugyanolyan foglalkozásokat űztek, mint a pogány rómaiak és a keresztények. A feliratos források elemzéséből kiderült, hogy a zsidóknál a foglalkozás nem tartozott olyan szorosan az identitáshoz, mint a görög–római kultúrkörben: az epigráfiai emlékek mindössze 1–4%-ában említik meg az elhunytak szakmáját. A római császárkorban egyetlen kézműipari ágazat: az üveggyártás volt az, amelyben a ránk maradt források alapján a zsidóság bizonyosan felülreprezentált volt. A kereskedelmet a principátus idején egyértelműen a szírek uralták, a zsidók csak a 4. században – részben a keresztény császárok őket sújtó restriktív intézkedéseinek következtében – kezdtek tömegesen megjelenni ebben az ágazatban. Hogy a diaszpóraközösségek általánosságban gazdagok vagy szegények voltak-e, nehéz megítélni. Mindenesetre talán nem véletlen, hogy a római satíráírók, mint például Iuvenalis, többnyire koldusokként vagy szegény házalókként ábrázolják a római zsidókat, bár az is lehet, hogy ez az állapot csak a 2. század elejére vonatkoztatható, mikor a Bar Kochba-felkelés leverése után zsidók nagy számban kerültek rabszolgaként nyugatra.

⁴⁸ Loewenberg 2018.

Melléklet

Az aphrodisiasi feliraton előforduló foglalkozásnevek(Az aláhúzott nevek *theosebéseket* jelönek.)**Élelmiszer** (9 = 25%, ebből *theosebés* 2)zöldséges (*lathanopólés*) Aph 15.fűszeres, boltos (*monopólés*) Aph 20.madárkereskedő (*ornithopólés*) Aph 27.édességkereskedő (*pastillarios*) Aph 26.juhtenyésztő (*probatonomos*) Aph 13.takarmánykereskedő? (*chilas*) Aph 28.hentes (*isikarios*) Aph 51.sértéskereskedő (*gryllos*) Aph 52.magkereskedő? (*pyrénas*) Aph 50. *pyrénades*: IEph VI 2079**Textil** (6 = 17%, ebből *theosebés* 4)rongykereskedő (*grytopólés*) Aph 28.fullo (*gnapheus*) Aph 58.fullo (*gnapheus*) Aph 59.fullo (*gnapheus*) Aph 59.lenvászonkészítő (*linurgos*) Aph 42.bíborkészítő (*porphyras*) Aph 39.**Bőr** (2)cipőkészítő (*kaligarios*) Aph 50.lószerszámkészítő (*chalinurgos*) Aph 46.**Fém** (6 = 17%, ebből *theosebés* 4)aranyműves (*chrysochóos*) Aph 9.réz- vagy bronzműves (*chalkotypos*) Aph 25.réz- vagy bronzműves (*chalkotypos*) Aph 46.réz- vagy bronzműves (*chalkotypos*) Aph 53.karkötőkészítő? (*pseliopoiios*) Aph 52.lövedékkészítő (*belopoiios*) Aph 45.**Fa** (2, ebből *theosebés* 2)ács (*tektón*) Aph 60.íróáblakészítő (*penakas*) Aph 47.

Kő (2, ebből *theosebés* 2)kőfaragó (*latypos*) Aph 49.márványműves (*leukurgos*) Aph 51.**Építészet** (1)vakoló (*leukótés*) Aph 51.**Festés** (2, ebből *theosebés* 1)arcképfestő (*ikonographos*) Aph 57.tintakészítő (*melanurgos*) Aph 41.**Pénzügyek** (2, ebből *theosebés* 2)pénzváltó (*trapezítés*) Aph 58.kincstárnok (*arcarius*) Aph 56.**Egyéb foglalkozás** (3, ebből *theosebés* 1)atléta (*athlétés*) Aph 54.boxoló (*pyktés*) Aph 50.portás (*pyluros*) Aph 50.**Felhasznált irodalom**

- Bagnall et al. 2000 = Bagnall, Roger S. – Helms, Christina – Verhoogt, Arthur M. F. W.: Documents from Berenike, vol. I. Greek Ostraka from the 1996–1998 Seasons. Fondation Égyptologique Reine Elisabeth, Bruxelles, 2000.
- Barag 2005 = Barag, Dan: Alexandrian and Judaeon glass in the price edict of Diocletian. *Journal of Glass Studies* 47. (2005), 184–186.
- Barclay 1996 = Barclay, John M. G.: Jews in the Mediterranean Diaspora: From Alexander to Trajan (323 BCE – 117 CE). Berkeley – Los Angeles, CA, 1996.
- Bonz 1994 = Bonz, Marianne Palmer: The Jewish Donor Inscriptions from Aphrodisias. Are They Both Third-Century, and Who Are the Theosebeis? *Harvard Studies in Classical Philology* 96. (1994), 281–299.
- Botticini – Eckstein 2005 = Botticini, Maristella – Eckstein, Zvi: Jewish Occupational Selection: Education, Restrictions, or Minorities? *Journal of Economic History* 65. (2005), 922–948.
- Botticini – Eckstein 2007 = Botticini, Maristella – Eckstein, Zvi: From Farmers to Merchants, Conversions and Diaspora: Human Capital and Jewish History. *Journal of the European Economic Association* 5. (2007), 885–926.

- Brooten 1991 = Brooten, Bernadette: Jael προστάτης in the Jewish Donative Inscription from Aphrodisias. In: Birger Albert Pearson – A. Thomas Kraabel – George W. E. Nickelsburg – Norman R. Petersen (ed.): *The Future of Early Christianity: Essays in Honor of Helmut Koester*. Minneapolis, MN, 1991. 149–162.
- Byatt 1973 = Byatt, Anthony: Josephus and Population Numbers in First Century Palestine. *Palestine Exploration Quarterly* 105. (1973), 51–60.
- Cesteros et al. 2016 = Cesteros, Horacio González – De Almeida, Rui Roberto – Curbera Costello, Jaime: Special Fish Products for the Jewish Community? A Painted Inscription on a Beltrán 72 Amphora from Augusta Emerita (Mérida, Spain). *HEROM* 5. (2016:2), 197–237.
- Chanotis 2002 = Chanotis, Angelos: The Jews of Aphrodisias: new evidence and old problems. *Scripta Classica Israelica* 21. (2002), 209–242.
- Collins 2000 = Collins, John J.: *Between Athens and Jerusalem: Jewish identity in the Hellenistic diaspora*. Grand Rapids, MI, 2000.
- CPJ 1 = Tcherikover, Viktor (ed.): *Corpus Papyrorum Judaicarum*, vol. 1. Cambridge, MA, 1957.
- De Pourcq – Roskam 2012 = De Pourcq, M. J. G. M. – Roskam, Geert: 'Always To Excel! Some Observations and Reflections on Philotimia in Greek Literature and Culture. In: Roskam, Geert – De Pourcq, M. J. G. M. – Stockt, Luk van der (ed.): *The Lash of Ambition. Plutarch, Imperial Greek Literature and the Dynamics of Philotimia*. Leuven, 2012. 1–8.
- Doneus – Berner 2014 = Doneus, Nives – Berner, Margit: *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbturn, Burgenland*. Mainz, 2014.
- Doneus 2010 = Doneus, Nives: The Roman Child and the Jewish Amulet. *Journal of Ancient Judaism* 1. (2010:2), 146–158.
- Eckardt 2010 = Eckardt, Hella: Roman Diasporas. *Archaeological Approaches to Mobility and Diversity in the Roman Empire. Journal of Roman Archaeology*, Portsmouth, RI, 2010. (JRA Suppl. 78.)
- Engle 1985 = Engle, Anita: So Who Was Ennion? *Journal of Glass Studies* 27. (1985), 112–113.
- Eshel et al. 2010 = Eshel, Hanan – Eshel, Esther – Lange, Armin – Grossman, Maxine L.: »Hear, O Israel« in Gold: An Ancient Amulet from Halbturn in Austria. *Journal of Ancient Judaism* 1. (2010:1) 43–64.
- Evans 1995 = Evans, Katherine: Alexander the Alabarch: Roman and Jew. In Lovering, Eugen H. (ed.): *Society of Biblical Literature, 1995 Seminar Papers*. Atlanta, GE, 1995, 576–594.
- Feldman 1993 = Feldman, Louis H.: *Jew and gentile in the ancient world: attitudes and interactions from Alexander to Justinian*. Princeton, NJ, 1993.
- Feldman 2006 = Feldman, Luis H.: *Judaism and Hellenism Reconsidered*. Leiden – Boston, 2006.

- Freestone 2015 = Freestone, Ian C.: The recycling and reuse of Roman glass: analytical approaches. *Journal of Glass Studies* 57. (2015), 29–40.
- Galimberti 2010 = Galimberti, Alessandro: The pseudo-Hadrianic epistle in the *Historia Augusta* and Hadrian's religious policy. In Rizzi, Marco (ed.): *Hadrian and the Christians*. Berlin – New York, 2010. 111–120. (Millennium-Studien / Millennium Studies 30.)
- Gilbert 2004 = Gilbert, Gary: Jews in imperial administration and its significance for dating the Jewish donor inscription from Aphrodisias. *Journal for the Study of Judaism* 35. (2004:2) 169–184.
- Gilbert 2006 = Gilbert, Gary: Jewish involvement in ancient civic life: The case of Aphrodisias. *Revue Biblique* 113. (2006:1), 18–36.
- Goitein – Friedman 2008 = Goitein, Shelomo Dov – Friedman, Mordechai Akiva: *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza*. Leiden, 2008. (Études sur le Judaïsme Médiéval 31.)
- Gorin-Rosen 2000 = Gorin-Rosen, Yael: The ancient glass industry in Israel: summary of the finds and new discoveries. *Publications de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée* 33. (2000:1), 49–63.
- Green 2008 = Green, Deborah: Sweet spices in the tomb: an initial study on the use of perfume in Jewish burials. In: Brink, Laurie – Green, Deborah (ed.): *Commemorating the Dead. Texts and Artifacts in Context. Studies of Roman, Jewish and Christian Burials*. Berlin – New York, 2008. 145–173.
- Gruber 2002 = Gruber, Mayer: *The Tannaitic Synagogue Revisited*. *Review of Rabbinic Judaism* 5. (2002:1), 113–125.
- Gruen 2009 = Gruen, Erich S.: *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*. Cambridge, MA, 2009.
- Grüll 2004 = Grill Tibor: *Kőbe vésett emlékezet. Késő-antik zsinagógák feliratai*. Budapest, 2004.
- Grüll 2017 = Grill, Tibor: *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest, 2017.
- Harnack 1902 = Harnack, Adolf von: *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, Erster Band*. Hinrich, Leipzig, 1902.
- Herz 1985 = Herz, Peter: *Parthiciarius und Babylonarius. Produktion und Handel feiner orientalischer Lederwaren*. *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte* 4. (1985), 89–107.
- Ilan 2004 = Ilan, Tal: Once Again on Yael and the Aphrodisias Inscription. *Zutot* 4. (2004:1) 44–49.
- Israeli 1983 = Israeli, Yael: Ennion in Jerusalem. *Journal of Glass Studies* 25. (1983), 65–69.
- Israeli 1991 = Israeli, Yael: The Invention of Blowing. In: Newby, Martine – Painter, Kenneth Scott (ed.): *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*. London, 1991. 46–55. (Occasional Papers 13.)

- Ivleva 2016 = Ivleva, Tatiana: Britons on the move: mobility of British-born emigrants in the Roman Empire. In: Millett, Martin – Revell, Louise – Moore, Alison (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Britain*. Oxford, 2016. 245–261.
- Joshel 1992 = Joshel, Sandra R.: *Work, Identity, and Legal Status at Rome: A Study of the Occupational Inscriptions*. Norman – London, 1992. (Oklahoma Series in Classical Culture, 11.)
- Kingsley 2001 = Kingsley, Sean A.: The economic impact of the Palestinian wine trade in Late Antiquity. In Kingsley, Sean A. – Decker, Michael (ed.): *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*. Oxford, 2001. 44–68.
- Kingsley 2004 = Kingsley, Sean A.: *Shipwreck Archaeology of the Holy Land: Processes and Parameters*. Bristol, 2004.
- Koch 2006 = Koch, Dietrich-Alex: The God-fearers between facts and fiction: Two theosebeis-inscriptions from Aphrodisias and their bearing for the New Testament. *Studia Theologica* 60. (2006:1), 62–90.
- Leon 1941 = Leon, Harry Joshua: Sulphur for Broken Glass. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 72. (1941), 233–236.
- Leon 1960 = Leon, Harry Joshua: *The Jews of Ancient Rome*. Philadelphia, 1960. (The Morris Loeb Series 5.)
- Lightfoot 2015 = Lightfoot, Christopher S.: Ennion, Master of Roman Glass: Further Thoughts. *Metropolitan Museum Journal* 50. (2015:1), 102–113.
- Light-Gold 2000 = Light, Ivan – Gold, Steven J.: *Ethnic Economies*. San Diego, CA, 2000.
- Loewenberg 2018 = Loewenberg, Frank M.: *From Charity to Social Justice: The Emergence of Communal Institutions for the Support of the Poor in Ancient Judaism*. London, 2018.
- McGing 2003 = McGing, Brian: Population and proselytism: How many Jews were there in the ancient world? In: Bartlett, John R. (ed.): *Jews in the Hellenistic and Roman cities*. London – New York, 2003, 88–106.
- Noy 2000 = Noy, David: *Foreigners at Rome: Citizens and Strangers*. London, 2000.
- Potter 2002 = Potter, David S.: Odor and power in the Roman Empire. In: Porter, James I. (ed.): *Constructions of the classical body*. Ann Arbor, MI, 2002. 169–189.
- Price 2012 = Price, Jonathan J.: The necropolis at Jaffa and its relation to Beth She'arim. In: Isaac, Benjamin – Shahar, Yuval (ed.): *Judaea-Palaestina, Babylon and Rome; Jews in Antiquity*. Tübingen, 2012. 215–226.
- Rajak 1996 = Rajak, Tessa: Benefactors in the Greco-Jewish Diaspora. In: Isaac, Benjamin – Oppenheimer, Aharon (ed.): *Studies on the Jewish Diaspora in the Hellenistic and Roman Periods*. The Aviv University, Ramot Publishing, Tel Aviv, 1996. 17–37. (Te'uda: The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies Research Series XII.)

- Rajak 1998 = Rajak, Tessa: The rabbinic dead and the diaspora dead at Beth She'arim. In: Schäfer, Peter (ed.): *The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture*. Vol. I. Mohr Siebeck, Tübingen, 1998, 349–366.
- Reynolds – Tannenbaum 1987 = Reynolds, Joyce – Tannenbaum, Robert: *Jews and God-Fearers at Aphrodisias: Greek Inscriptions with Commentary: Texts from the Excavations at Aphrodisias Conducted by Kenan T. Erim* Cambridge, 1987. (Cambridge Philological Society Supplementary Volume 12.)
- Rutgers 1995 = Rutgers, Leonard Victor: *The Jews in Late Ancient Rome: Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*. Leiden, 1995.
- Schwartz D. 2009 = Schwartz, Daniel R.: Philo, His Family, and His Times. In: Kamesar, Adam (ed.): *The Cambridge Companion to Philo*. Cambridge, 2009, 9–31.
- Schwartz J. 1991 = Schwartz, Joshua: Once more on the Nicanor Gate. *Hebrew Union College Annual* 62. (1991), 245–283.
- Stern 1999 = Stern, E. Marianne: Roman glassblowing in a cultural context. *American Journal of Archaeology* 103. (1999:3), 441–484.
- Van der Horst 1991 = Van der Horst, Pieter Willem: *Ancient Jewish Epitaphs. An Introductory Survey of a Millennium of Jewish Funerary Epigraphy (300 BCE – 700 CE)*. Kampen, 1991.
- Verboven – Laes 2016 = Verboven, Koenraad – Laes, Christian: *Work, Labour, and Professions in the Roman World*. Leiden, 2016. (Impact of Empire, 23.)
- Weingarten 2011 = Weingarten, Susan: Ancient Jewish Sausages. In: Sabieri, Helen (ed.): *Cured, Fermented, and Smoked Foods. Proceedings from the Oxford Symposium on Food and Cookery 2010*. London, 2011. 365–375.
- Weisz 1992 = Weisz, Ze'ev: Social aspects of burial in Beth Shearim: archeological finds and talmudic sources. In Levine, Lee I. (ed.): *The Galilee in Late Antiquity*. Jewish Theological Seminary of America, New York, 1992, 357–371.
- Weisz 2010 = Weisz, Ze'ev: Burial practices in Beth She'arim and the question of dating the patriarchal necropolis. In: Zeev Weiss et al. (ed.): "Follow the Wise". *Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine*. Winona Lake, IN, 2010. 207–231.
- Whitehouse 2004 = Whitehouse, David: Glass in the price edict of Diocletian. *Journal of Glass Studies* 46. (2004), 189–191.
- Wiesenberg 1952 = Wiesenberg, E.: The Nicanor Gate. *Journal of Jewish Studies* 3. (1952), 14–29.
- Wilson 1997 = Wilson, Rodney: *Economics, Ethics and Religion. Jewish, Christian and Muslim Economic Thoughts*. London, 1997.

NAGY LEVENTE

A balácai halomsír kronológiai problémái

Chronological problems of the roman barrow of Baláca

The roman villa estate of Nemesvámos-Baláca is one of the best-known villa settlements in Transdanubia. Its main building are nicely designed with frescoes and mosaics with more building periods, further away from this building there was a circular mausoleum (barrow) with grave altars of a family (Tiberii Claudii) and a vaulted corridor leading to the burial chamber. Below the burial chamber, there were two *busta* of a horse and of a dog. The excavation of the mausoleum (between 1985 and 1987) and the publication of the excavation observations in 1996 was the merit of Sylvia Palágyi. After a long break, the Hungarian National Museum, which manages the archaeological site, and the University of Pécs, Department of Archaeology, launched new trial excavations in the area of the villa. Therefore, previously discussed problems of the history and the chronology of the villa complex gained attention again. This study paper deals with the chronology of the mausoleum of the Tiberii Claudii.

Earlier scholarly literature suggested different dating of the mausoleum because of the different chronology of the finds (grave altars, inscriptions, horse harness, pottery, etc.). Instead of the low chronology (early 2nd century AD) and the high chronology (beginning and first half of the 3rd century AD), I suggest an intermediate Hadrianic dating of the mausoleum after considering the arguments and the counter arguments, regarding new evidence concerning the 2nd century AD period of the main building (building No. XIII) with its wallpaintings.

A Nemesvámos-balácai római villagazdaság a Dunántúl egyik legjobban kutatott villagazdasága. Igényesen kialakított, freskókkal és mozaikokkal díszített több periódusú főépületéhez és gazdasági épületeihez¹ egy főépülettől távolabb elhelyezke-

¹ A villagazdaság 17 épületének leírása és az 1904 és 2004 közötti kutatási eredmények rövid összefoglalása: Palágyi 2005. 12–17. A korábbi topográfiai kutatások és legújabb geofizikai mérések eredményei: Éri – Kelemen – Németh – Torma 1969. 148–152.; Gallina – Kovács 2016.

dő kör alakú halomsír, mauzóleum tartozott (1. kép). A halomsír feltárása (1985 és 1987 között) és az ásatási megfigyelések közzététele 1996-ban Palágyi Sylvia érdeme.² Hosszabb szünet után a Pécsi Tudományegyetem Régészet Tanszéke és a villagazdaság műemlék-együttesét kezelő Magyar Nemzeti Múzeum 2017-ben – Palágyi Sylvia korábbi ötlete nyomán – tanszéki tanácsatást indított a lelőhely területén,³ ezért szükségszerűen előtérbe kerültek a villakomplexum történetével és kronológiájával kapcsolatos korábbi problémák. Ezek közül jelen tanulmány a villához tartozó halomsír építési idejének kormeghatározásával foglalkozik.

A korábbi szakirodalom több régészeti lelettípus eltérő keltezési javaslatai miatt többféle időrendet javasolt. A halomsír keltezésének alacsony (Kr. u. 2. század eleje) és magas (Kr. u. 3. század eleje – első fele 260-ig) kronológiája helyett a tanulmány szerzője az érvek és ellenérvek áttekintése után egy köztes, Hadrianus-korabeli keltezést javasol, amelyben figyelembe veszi a villa-főépület építéstörténetét is.

A feltárás után műemlékként bemutatott, ma is látogatható balácai halomsír eredetileg 39 méter széles, 10–12 méter magas, kirabolt kettős sírkamrával és előfolyóval ellátott temetkezési hely volt (2. kép).⁴ A halomsír tambúrfal-alakú kerítőfalának alapozására az itt eltemetett Tiberius Claudius család tagjai több síroltárt és egy bejárat felé helyezett építési feliratot állítottak fel, amelyeket először Fitz Jenő (1921–2011),⁵ később Alföldy Géza (1935–2011) igyekezett rekonstruálni. 2004-ben Alföldy Géza az ásatáson előkerült 800–850 betűtöredékből tizenegy síroltár szövegének hipotetikus rekonstruálására tett kísérletet (3. kép).⁶ A sírkamra építését megelőzően a sírkamra később kijelölt területének közepén egy lovat és egy kutyát égettek el egy helyben égetéses ún. *bustum* sírban, az állatok sírgödreit a római földfelszínbe ásták be. Az ásatási megfigyelések szerint a két sírt egy árokkeretes négyszögletes sírkertben ásták meg, amelyet még a halomsír körítőfalának és sírkamrájának megépítése előtt alakítottak ki.⁷ A hátsó-*bustum* lószerszámait Palágyi Sylvia Hadrianus császár uralkodási idejére keltezte, illetve a kora Antoninus-korra, egészen a Kr. u. 2. század közepéig, két díszítésmód, a hálószerűen ezüstdróttal tausírozott szíjkapcsolók, szíjbujtatók, csat (4. kép), illetve az ónozott bronz pelta alakú, szív alakú és háromágú veretek (5. kép) egyidejű megjelenése miatt.⁸

² Palágyi 1996. 7–72., a korábbi topográfiai kutatások eredményeinek bemutatásával.

³ Hüse – Kovács 2017.

⁴ A sírépítmény leírása eltérő hangsúlyokkal: Palágyi 1996. 7–72.; Palágyi 1997. 11–25.; Palágyi 2005. 11–12. A halomsírból előkerült kőfaragványok katalógusa: Palágyi 2004. Kat. Nr. 20–22., 26–30., 32–39.

⁵ Fitz 1996. 199–136.; Fitz 1998. 89–121.

⁶ Palágyi 1997. Abb. 7–14.; Alföldy 2004. 23–122.

⁷ Palágyi 1996. 21.

⁸ Palágyi 1996. 40–41.; Palágyi – Nagy 2002. 140–141., Palágyi 2003. 11–12.

A síremlék keltezésével kapcsolatban az ásatás óta több vélemény is világot látott. Egy korábbi publikációjában Palágyi Sylvia Fitz Jenő véleménye nyomán a Tiberius Claudius család feliratait és magát a halomsírt a temetkezésével együtt a Kr. u. 2. század első felére keltezte, ebben az esetben az állatsírok és a sírkamra keltezése között nem lehetett nagy időkülönbség.⁹

Miután Christine Ertel és Fitz Jenő a síroltárokat és felirataikat a Kr. u. 2. század végére – 260-ig, vagyis a markomann háborúk utáni időszakra keltezte,¹⁰ a halomsír keltezése 1996 óta a magas kronológia irányába mozdult el, amelyhez később Kovács Péter¹¹ is csatlakozott. Palágyi Sylvia azokat a kerámiatöredékeket is a Kr. u. 2. század második felére keltezte, amelyek az ásatások során részben bolygatásokban, részben az eredeti római járósinten, részben a halomsír földjének feltöltésében kerültek elő (6–8. kép), ezáltal a halomsír földfeltöltésének keltezése is a markomann háborúk utáni időszakra csúszott át legkorábban, a Kr. u. 2. század utolsó harmadára.¹² A kézzel formált fazekak, festett táltöredékek, pecsételt és fogaskarcolt díszítésű táltöredékek, pátkai tálak, illetve szalagfüles korsók szalagfül-töredékei azonban kizárólag tipológiai alapon és díszítésük alapján nem keltezhetők pontosan a Kr. u. 2. századon belül. Párhuzamaik alapján (pl. a balatonfüzfői fazekastelepről, vagy a jobban keltezhető inotai és pátkai halomsírokból és főként a balácai villagazdaság főépületének pincéjéből) a kerámiatöredékek keltezése inkább a markomann háborúk előtti időszakra, a Hadrianus–Antoninus-korra valószínűsíthető.¹³

Alacsony kronológiát javasolt Alföldy Géza 2004-ben, aki a Tiberius Claudius család síroltárainak felirattöredékeit elemezve epigráfiai keltezési kritériumok alapján a Kr. u. 1. és a 2. század fordulója, legkésőbb a 2. század eleje mellett érvelt.¹⁴ Részben paleográfiai okokból, részben a feliratok szövegének egyes speciális formulái miatt (*filiatio a tria nomina* felsorolásán belül), részben a síroltárok itáliai párhuzamai alapján a feliratok *terminus ante quem* dátumának a Kr. u. 2. század közepét adta meg.¹⁵ A Tiberius Claudius család legalább három generációjával számolt, akik eredetileg Claudius császár idején kaphatták meg a polgárjogukat valahol Északnyugat-Pannoniában, de Hadrianus császár idején már a városi elithez is tartozhattak, így keltezte a halomsír építését legkésőbb a Kr. u. 2. század elejére.¹⁶ A ló és kutyasír

⁹ Palágyi 1991. 287.

¹⁰ Ertel 1996. 109–112.; Fitz 1996. 233–234.

¹¹ Kovács – Fehér 2001. 165.

¹² Palágyi 1996. 37.

¹³ Palágyi 1996. 35–37., 34–37. ábra; Palágyi – Nagy 2002. 97., 99–101., 103., 112.; Nagy 2001. 133.; Bíróné et al 1992. 52.

¹⁴ Alföldy 2004. 78.

¹⁵ Alföldy 2004. 71–73.

¹⁶ Alföldy 2004. 28–35., 69–79.

keltezésére is korábbi dátumot javasolt, hivatkozva arra, hogy a bronzcsüngők Palágyi Sylvia által hivatkozott párhuzamai a germaniai *limes* táboraiból a Kr. u. 2. század második felében és a 3. század első felében nem bizonyítanak Hadrianus-kori *terminus post quem* keltezést, mert szív és peltaformájú csüngők már a Kr. u. 1. században is előfordulnak a Római Birodalomban.¹⁷

Alföldy Gézának abban igaza volt, hogy a tipológiai alapon nem egészen pontosan keltezhető kantárkonstrukciók és a jól datálható katonai táborokból ismert szív alakú, sőt pelta alakú bronzveretek önmagukban még nem tükrözik a tárgytypus gyártásának kezdetét, csak azt, hogy a birodalomban hosszabb ideig is használhatják őket. A Palágyi Sylvia által összegyűjtött pannoniai párhuzamok az inotai és brigei-i lovas temetkezésekből azonban nem mondanak ellent egy Hadrianus – kora Antoninus kori keltezésnek.¹⁸ Betekintve a balácai lószerszámok publikálása óta megjelent újabb szakirodalomba, Thomas Fischer 2012-ben római hadseregről és katonai felszerelésekről megjelent könyvéből is az derül ki, hogy a Kr. u. 2. századi lószerszámveretek kronológiája kapcsán továbbra is Palágyi Sylvia és Mathilde Schleiermacher publikációi számítanak meghatározónak.¹⁹ Schleiermacher Palágyi Sylviaénál később megjelent mérvadó publikációjában sem lehet találni olyan új adatot, kényszerítő kritériumot, amely szükségessé tenni a balácai lószerszámok kizárólagos visszakeltesét a Kr. u. 1. és 2. század fordulójára.²⁰

Mráv Zsolt, aki 2008-ban Flavius-kori katonai felszereléseket publikált Balácáról Rhé Gyula (1871-1936) régi ásatási anyagaiból, és ezáltal a legkorábbi építési periódus, a XIII. számú épület alatt egy földbe mélyített házából álló korai (késő Flavius-kori, legkésőbb Traianus kori) veterántelepülést feltételezett,²¹ szintén a halomsír alacsony kronológiájáról győződött meg inkább, epigráfiai kritériumok alapján.²² A XIII. épület alatt dokumentált cölöpszerkezetű földbe mélyített házak betöltéséből és a fölöttük megfigyelt planírozásból előkerült leletanyag, főként Észak-itáliai és Dél-galliai *terra sigillata* alapján a XIII. épület legkorábban Traianus, de még inkább Hadrianus császár idején épülhetett.²³

2012-ben Markus Scholz, aki a római birodalom principátus-kori nyugati provinciáinak kőből épült sírépítményeit gyűjtötte össze egy nagy monográfiában, a balácai halomsír tárgyalásakor inkább az alacsony kronológiát támogatja, megint csak epigráfiai kritériumok alapján.²⁴ Kortárs építészeti párhuzamként az Aureliu-

¹⁷ Alföldy 2004. 73–74.

¹⁸ Palágyi 2003. 16–19., 22.

¹⁹ Fischer 2012. 216–220.

²⁰ Schleiermacher 2000. 167–193.

²¹ Mráv 2008. 21–23.

²² Mráv 2008. 22., 30.

²³ Csirke 2005. 25–35.; Mráv 2008. 21–23.

²⁴ Scholz 2012. 72–73.

sok halomsírját említi meg Sarmizegetusából, amelynek építése szintén legkésőbb a Kr. u. 2. század közepéig keltezhető.²⁵

A magas és alacsony kronológia hívei közötti véleménykülönbség tisztázása lényeges, mert a villagazdaság teljes Kr. u. 2–3. századi építéstörténetére és lakóinak családtörténetére is kihat. Korai keltezés esetén ugyanis a Tiberius Claudius család temetkezőhelye a több-kevesebb pontossággal legkorábban a Kr. u. 1. század és 2. század fordulójára – 2. század elejére, de még inkább Hadrianus korára keltezett XIII. számú épülethez tartozik,²⁶ ezt az épületet díszítették a Kirchhof Anita által meggyőzően rekonstruált korai falfestmények.²⁷ Kései keltezés esetén azonban a sírépület már a nagy mennyiségű rheinzaberni terra sigillata töredékkal jól keltezhető I. számú főépülethez tartozott, amely a markomann háborúk után épült, és Severus-kori mozaikok díszítették.²⁸

Amennyiben a kutatás nem szívesen keltez pontosan sem a Kr. u. 2. századi kerámiával, sem a 2. századi lószerszámveretekkel, ehelyett kifejezetten paleográfiai-epigráfiai kritériumok (a rekonstruálható szövegek megfogalmazásának módja) és a síroltárok tipológiája alapján akarná keltezni a sírépületet, legfeljebb a 2. század közepét veheti *terminus ante quem*-ként figyelembe. Alföldy Géza álláspontjával ellentétben azonban a balácai síroltárok korai itáliai párhuzamai a Kr. u. 1. századból nem bizonyítják feltétlenül kötelező érvénnyel az 1–2. század fordulójára történő keltezést,²⁹ mert az itáliai feliratállítási szokások retardációja, az itáliai síroltár állítási divat késedelmesebb dunántúli megjelenése egy nem itáliai, hanem kelta eredetű tehetős család megrendelésére nem lehetetlen.³⁰ Az oltárok keltezése ezért önmagukban a Kr. u. 2. század első felén belül véleményem szerint aligha pontosítható.

Érdemes ezért együttesen figyelembe venni a halomsír építését megelőzően megásott ló- és kutyasírban talált lószerszám veretek, az előfolyosós sírkamrás halomsír kerítőfalán elhelyezkedő síroltárok és az egykori római földfelszínen, illetve a felhordott halom földjében előkerült kerámia töredékek keltezési javaslatait. Figyelembe vehetők a bolygatásokból előkerült Kr. u. 2. századi kerámiatöredékek is, mivel annak ellenére, hogy másodlagos kontextusban lehetett őket az ásatáson megfigyelni, eredetileg a halomsír építésével kapcsolatba hozhatóan kerültek a halom területére.

Mindezek összevetése után a korábbi szakirodalomban érvekkel és ellenérvekkel alátámasztott magas és alacsony kronológiai javaslatok helyett egy köztes keltezési

²⁵ Scholz 2012. 76–77.

²⁶ Kirchhof 2011. 515.; Mráv 2008. 21–23.; Nagy 2007. 155–157.

²⁷ Thomas 1961a. XXIX–LVII.; Thomas 1964. Taf. XXIX–LVII.; Kirchhof 2002. 173–198.; Kirchhof 2005. 53–74.; Kirchhof 2008. 42–111.; Kirchhof 2011. 85–520.; Hudák – Nagy 2018. 916–917.

²⁸ Thomas 1961a. XXII–XXVIII.; Thomas 1961b. 27–29. képek; Thomas 1964. Taf. XXII–XXVIII.; Kiss 1973. 23–28.; Hajnóczy 1987. 74–76.; Palágyi 1994. 11–13.; Palágyi 2005. 16.

²⁹ Alföldy 2004. 72–73.

³⁰ Dexheimer 1998. 48.

javaslatot mutatok be. Eszerint a sírépület Hadrianus császár uralkodásának idején, de legkésőbb a kora Antoninus-korban, de mindenek előtt a markomann háborúk előtt épült, nem sokkal a legkésőbb Hadrianus korára keltezett XIII. számú épület, a villagazdaság akkori főépülete megépülése után.³¹

Ennek a Hadrianus – kora Antoninus kori keltezésnek nem mond ellent sem a sírfeliratok fogalmazásmódja (pl. a *filiatio* a *tria nomina* felsorolásán belül), sem a halom felhordott földjéből előkerült kézzel formált fazéktöredékek, pecsételt és pátkai táltöredékek,³² sem a bronz, illetve ezüstszállal tausírozott vas lószerszámveretek keltezése. Ha a halomsír keltezését a villagazdaság főépületének építéstörténeti támpontjaival hasonlítjuk össze, a síroltárok alapján rekonstruálható családtörténeti képbe jól beleillik Hadrianus kora, amikor Tiberius Claudius Aper Savariában és feltehetően a Hadrianus idejétől kezdve városi rangú Carnuntum városában városi tanácsi karriert fut be, amikor a család nem sokkal korábban egy nagyobb volumenű kőépület építkezésébe fogott bele.³³

Talán az sem véletlen, hogy a XIII. számú épület legpontosabban keltezhető lafestményeit az ún. sárga-lila szobában³⁴ Gesztelyi Tamás ikonográfiai alapon szintén a Hadrianus-korra keltezte.³⁵ Amennyiben a tanulmányomban bemutatott keltezési javaslat helyes, bizonyos tekintetben mind a magas, mind az alacsony kronológia híveinek igazuk van.

Alföldy Géza 2004-ben helyesen gondolta, hogy a sírépület mindenképpen a markomann háborúk előtt épült, és a két körbekerített állatsír és a sírkamrás-körítőfalas kőkonstrukció között nem telt el több generációnyi idő.³⁶ Christine Ertel 1996-ban szintén helyesen ismerte fel, hogy a balácai síroltárok pannoniai votív oltár-párhuzamai későbbiek, mint a Kr. u. 1. századi itáliai előképeik, de a párhuzamként figyelembe vehető oltárok egy részét még a markomann háborúk előtt állították.³⁷ Markus Scholzknak kronológiai szempontból többé-kevésbé szintén igaza volt akkor, amikor a balácai halomsírt az Aureliusok sarmizegetusai halomsírával, mint építészeti párhuzammal hozta kapcsolatba.³⁸ Végül, de nem utolsó sorban Palágyi Sylviának is igaza volt 1996-ban a lósírban talált lószerszámok Hadrianus-kori keltezésével kapcsolatban, azóta sem került elő olyan jobban keltezhető leletegyüttes a térségben, amely ezt a keltezést megingathatta volna.

³¹ A XIII. épület kronológiájához: Palágyi 1994. 12.; Kirchhof 2005. 61.; Mráv 2008. 21–23.

³² Nagy 2007. 155.

³³ Alföldy 2004. 28–35.

³⁴ Thomas 1961a. XXIX–XXXIX.; Thomas 1964. Taf. XXIX–XXXIX.

³⁵ Gesztelyi 1994. 25.

³⁶ Alföldy 2004. 74–75.

³⁷ Ertel 1996. 108–111.; Ertel 1997. 29–36.

³⁸ Scholz 2012. 76–77.

A balácai halomsír „kompromisszumos“ keltezése a Kr. u. 2. század második negyedére, mindenekelőtt Hadrianus, legkésőbb a kora Antoninus-kor idejére nemcsak a lószerszám veretek keltezésének felel meg, de a halom feltöltésében talált kerámia-töredékek is visszakeltezhetők, míg az itáliai divatot követő síroktárak felirataikkal együtt kronológiájuk alaposabb áttekintését követően „előre keltezhetők“ az általam javasolt időszakba. Emellett a Tiberius Claudius család korábbiaknál (a korábbi időszakból ismert földbe mélyített házaknál) okvetlenül igényesebb és monumentálisabb építkezései (XIII. számú épület és mauzóleum) jól kirajzolnak egy olyan Traianus – Hadrianus-kori építkezési horizontot, amelybe beleillenek a korábban Flavius – Hadrianus idősokra keltezett falfestmények is, csakúgy, mint a közülük legpontosabban éppen Hadrianus idejére keltezett sárga-lila szoba ikonográfiai programja is.

Az új keltezési javaslat nyomán jobban rekonstruálhatók az építető, Savaria (és esetleg Carnuntum) városi arisztokráciájába bekerülő család etnikai-kulturális és vallási identitásai is:³⁹ bennszülött kelta (nem római) hagyományok szerint égették el valamelyik családtag hátsólova és kutyáját, de mauzóleumukat már itáliai minták alapján, Itáliában divatos síroktárak felállításával építették fel. Lakóépületükben pompeii lakóházakból ismert itáliai divat szerint rendelték meg a falfestményeket, Dionysos-ábrázolásaik párhuzamai jól ismertek a helyi kelta elit kocsítemetkezésében, a sárga-lila szobában azonban – Gesztelyi Tamás értelmezése szerint – Hadrianus császár horoszkópjával összefüggésbe hozható ábrázolásokat rendeltek meg.⁴⁰

A villagazdaság építéstörténetének pontosítására mindenképpen számíthatunk a Pécsi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke és a Magyar Nemzeti Múzeum által szervezett tanszéki ásatások folytatása után, amely ásatás korábban még nem kutató területeken tud majd finomkronológiai megfigyeléseket érvényesíteni.

Felhasznált irodalom

- Alföldy 2004 = Alföldy, Géza: Die Inschriften des Hügelgrabes von Baláca (A balácai halomsír feliratai). Balácai Közlemények 8. (2004), 23–122.
- Bíróné et al 1992 = Bíróné Sey Katalin – Gabler Dénes – Gáspár Dorottya – H. Kelemen Márta – K. Palágyi Sylvia – Maróti Éva – Regenye Judit – Ritoók Ágnes – Szabó Klára – Vörös István: A balácai villagazdaság főépületének pincéje (Keller des Hauptgebäudes des Balácaer Gutshofes). Balácai Közlemények 2. (1992), 7–217.

³⁹ Az identitásrégészet módszertanához a magyar kutatásban ld. legutóbb Koncz – Szilágyi 2017. 193–215.; Nagy 2019. 115–119.

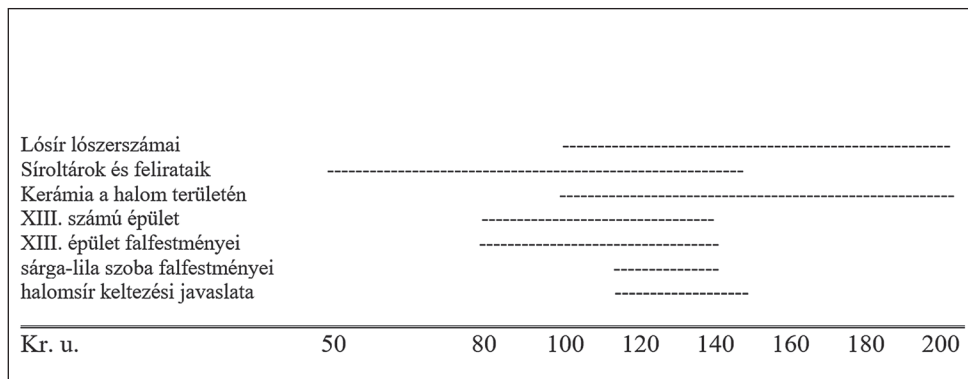
⁴⁰ Nagy 2007. 157.

- Csirke 2005 = Csirke, Orsolya: Erdgetiefte Häuser in Baláca. *Balácai Közlemények* 9. (2005), 25–51.
- Dexheimer 1998 = Dexheimer, Dagmar: Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulchrkunst der römischen Kaiserzeit. Hadrian Books, Oxford, 1998. (British Archaeological Reports – International Series 741.)
- Éri – Kelemen – Németh – Torma 1969 = Éri István – Kelemen Márta – Németh Péter – Torma István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A Veszprémi járás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2.)
- Ertel 1996 = Ertel, Christine: Altar- und Architekturfragmente vom Tumulusgrab bei Baláca. *Balácai Közlemények* 4. (1996), 73–198.
- Ertel 1997 = Ertel, Christine: Der Tumulus von Baláca – ein Grabbau italischen Charakters. *Balácai Közlemények* 5. (1997), 29–42.
- Fischer 2012 = Fischer, Thomas: Die Armee der Caesaren. Archäologie und Geschichte. Pustet Verlag, Regensburg, 2012.
- Fitz 1996 = Fitz Jenő: A balácai tumulus feliratai (Inschriften vom Hügelgrab bei Baláca.) *Balácai Közlemények* 4. (1996), 199–236.
- Fitz 1998 = Fitz, Jenő: Inschriften des Tumulus von Baláca. *Alba Regia* 27. (1998), 89–121.
- Gallina – Kovács 2016 = Gallina József Zsolt – Kovács Loránd Olivér: Nemesvámos, Ányoskút (Baláca). *MRT* 2. kötet 34/15. lh. Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum régészeti adatbázis. (<http://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/71950> – Letöltés: 2019.04.23.)
- Gesztelyi 1994 = Gesztelyi, Tamás: Das Bildprogramm des gelb-lila Zimmers in Baláca. *Balácai Közlemények* 3. (1994), 22–28.
- Hajnóczi 1987 = Hajnóczi J. Gyula: Pannónia római romjai. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Hudák – Nagy 2018 = Hudák, Krisztina – Nagy, Levente: Research in Roman Wall Painting in Hungary between 2004 and Today. Interpreting and Reinterpreting the Evidence. In: Yves Dubois – Urs Niffeler (Dir.): *Pictores per provincias II. – Status quaestionis. Actes du 13e Colloque de l' Association Internationale pour la Peinture Murale Antique (AIPMA). Université du Lausanne, 12–16 septembre 2016. Archéologie Suisse, Basel, 2018. 913–926. (Antiqua 55.)*
- Hüse – Kovács 2017 = Hüse Asztrik – Kovács Dániel: Tanszéki ásatás Balácán. (http://regesztet.btk.pte.hu/hu/tartalom/tanszeki_asatas_2017_balaca – Letöltés: 2019. 04. 23.)
- Kirchhof 2002 = Kirchhof Anita: A balácai szüret-jelenetes falfestmény rekonstrukciós problémái (Die Rekonstruktionsprobleme der Wandmalerei mit Weinsedarstellung von Baláca). *Balácai Közlemények* 7. (2002), 173–198.

- Kirchhof 2005 = Kirchhof Anita: Újabb adatok a balácai ún. vörös-fekete szoba rekonstrukciójához (Neuere Angaben zur Rekonstruktion des sog. Schwarz-Rot-Zimmers von Baláca). *Balácai Közlemények* 9. (2005), 53–74.
- Kirchhof 2008 = Kirchhof, Anita: „Ab ovo ad mala.” The Decorative System and Reconstruction of the Red Dining Room of Baláca (A balácai vörös ebédlő dekorációs rendszere és rekonstrukciója). *Balácai Közlemények* 10. (2008), 42–111.
- Kirchhof 2011 = Kirchhof Anita: Pannoniai villák falfestészete. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Doktori disszertáció. [Kézirat.] Budapest, 2011.
- Kiss 1973 = Kiss, Ákos: Roman Mosaics in Hungary. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. (*Fontes Archaeologici Hungariae*.)
- Koncz – Szilágyi 2017 = Koncz István – Szilágyi Márton: Az identitás régészetének elméleti alapjai (Theoretical Foundations of the Archeology of Identity). *Archaeológiai Értesítő* 142. (2017), 193–215.
- Kovács – Fehér 2001 = Kovács Péter – Fehér Bence: Feliratos tégl- és edénytöredékek a balácai római kori villából I. Vicus Augusti Pannoniában? (Vicus Augusti in Pannonien?). *Balácai Közlemények* 6. (2001), 159–181.
- Mráv 2008 = Mráv Zsolt: Egy Flavius-kori katonai öv veretei Balácáról (Beschlüge eines flavierzeitlichen Schurzcingulums aus Baláca (Komitat Veszprém, Ungarn). *Balácai Közlemények* 10. (2008), 17–41.
- Nagy 2001 = Nagy, Levente: Römerzeitliche Hügelgräber in Pusztaszabolcs-Felsőcikola (Komitat Fejér). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2001), 125–160.
- Nagy 2007 = Nagy, Levente: Beiträge zur Frage der gesellschaftlichen Stellung der in den römerzeitlichen Hügelgräbern Bestatteten in Transdanubien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 58. (2007), 145–163.
- Nagy 2019 = Nagy, Levente: Aspects of 4th Century Christian Identity in Late Roman Province Valeria. In: Nagy, Levente: *Pagans, Christians and their Surrounding. Archeological, Patristic and Church Historical Studies – Heiden, Christen und ihre Umwelt. – Archäologische, Patristische und Kirchengeschichtliche Studien.* University of Pécs, Center for Ecclesiastical Studies – Forschungszentrum für Kirchengeschichte, Pécs, 2019. 115–120. (*Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi* 8. – *Specimina Nova, Supplementum* 15.)
- Palágyi 1991 = K. Palágyi, Sylvia: Zwei Grabmedaillons aus dem Balácaer Hügelgrab. In: Praznovszky, Mihály (Hrsg.): *2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai-18. Mai 1991).* Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 1991. 287–294.

- Palágyi 1994 = K. Palágyi, Sylvia: Schwerpunkte der neuen Ausgrabungen im Gutshof von Baláca. *Balácai Közlemények* 3. (1994), 10–21.
- Palágyi 1996 = K. Palágyi Sylvia: A balácai római kori halomsír kutatása (Erforschung des Hügelgrabes von Baláca.) *Balácai Közlemények* 4. (1996), 7–72.
- Palágyi 1997 = K. Palágyi, Sylvia: Hügelgräber mit Dromos - Dromos-ähnlicher Vorkammer in Nord-Pannonien (Ungarn.) (*Észak-pannoniai halomsírok dromosszal - dromosz jellegű előcsarnokkal*). *Balácai Közlemények* 5. (1997), 11–27.
- Palágyi 2003 = K. Palágyi Sylvia: Római kori lószerszám- és járomveretek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből (Römerzeitliche Pferdegeschirr- und Jochbeschläge des Museums „Laczkó Dezső” von Veszprém). *Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 2003.*
- Palágyi 2004 = K. Palágyi Sylvia: Veszprém megye római kori kőfaragványainak gyűjteménye. Baláca, római kori villagazdaság. *Katalógus (Sammlung der römerzeitlichen Steindenkmäler im Komitat Veszprém. Baláca, römerzeitlicher Gutshof. Katalog.) Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatósága, Veszprém, 2004.*
- Palágyi 2005 = K. Palágyi, Sylvia: Ergebnisse der Forschungen der vergangenen 10 Jahre in Baláca und das Centenariumsjahr. *Balácai Közlemények* 9. (2005), 11–23.
- Palágyi – Nagy 2002 = K. Palágyi, Sylvia – Nagy, Levente: Römerzeitliche Hügelgräber in Transdanubien (Ungarn). *Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.*
- Schleiermacher 2000 = Schleiermacher, Mathilde: Römisches Pferdegeschirr aus den Kastellen Saalburg, Zugmantel und Feldberg. *Saalburg Jahrbuch* 50. (2000), 167–193.
- Scholz 2012 = Scholz, Markus: Grabbauten in den römischen Grenzprovinzen des römischen Reiches zwischen Britannien und dem Schwarzen Meer, 1–3. Jahrhundert n. Chr. Bd. I–II. *Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2012. (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 103.)*
- Thomas 1961a = B. Thomas Edit: Baláca. Mozaik, freskó, stukkó. Budapest, 1961.
- Thomas 1961b = B. Thomas Edit: Rómaikori villák a Balatonvidéken. *Képzőművészeti Alap, Budapest, 1961. (Műemlékeink.)*
- Thomas 1964 = B. Thomas, Edit: Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte. *Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.*

Melléklet

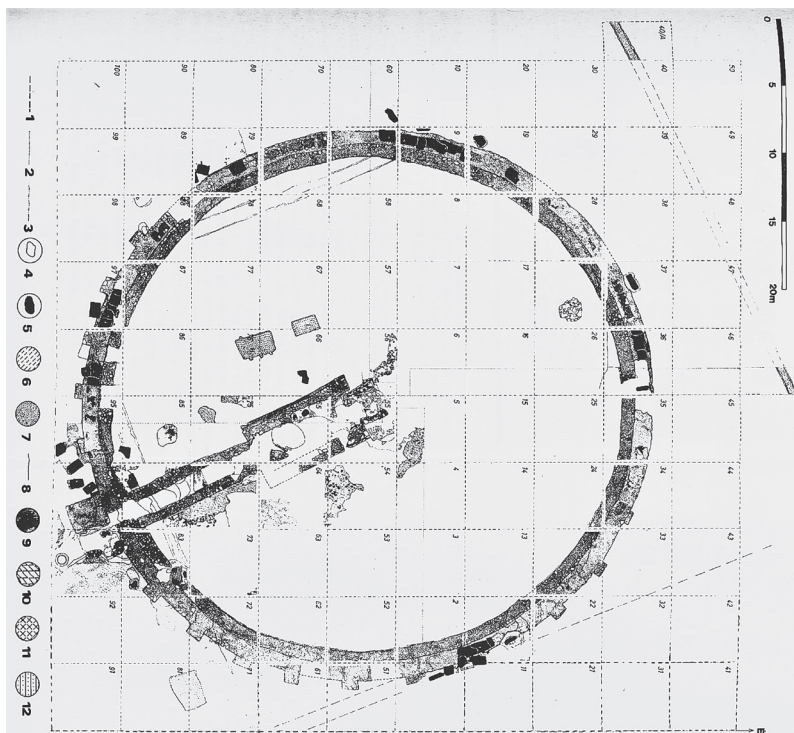

1. ábra – A balácai halomsír keltezési javaslata (összefoglaló táblázat)

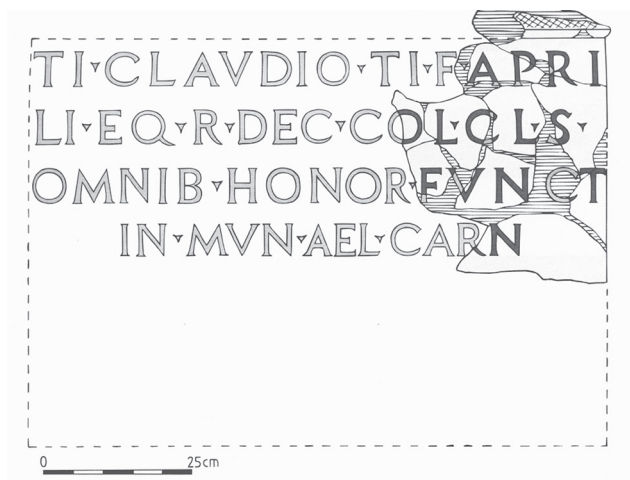

1. kép. A balácai halomsír a műemléki helyreállítás után

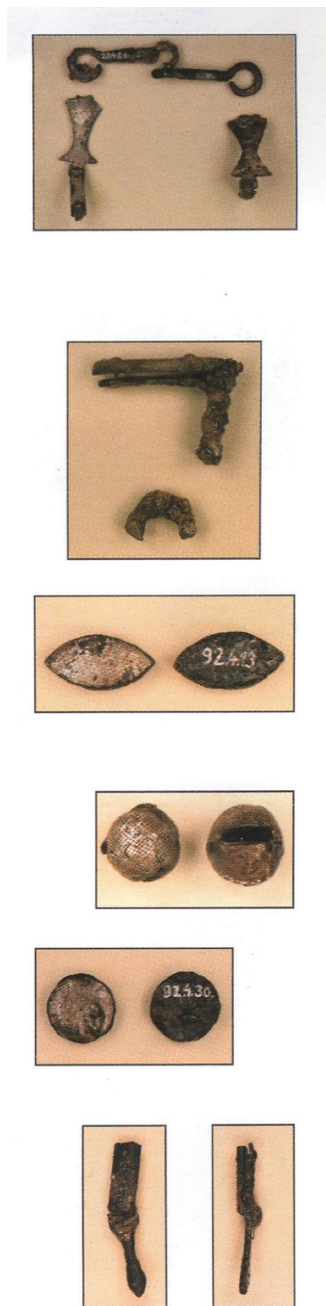
(Forrás: szerző felvétele)

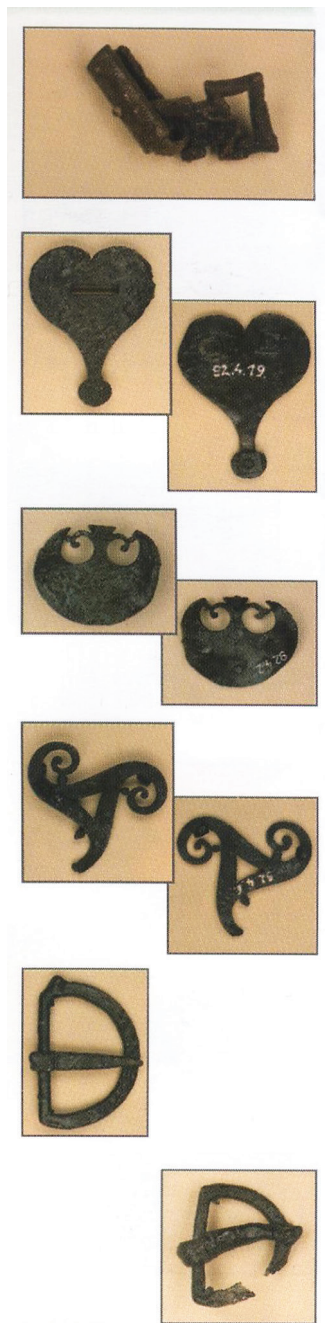
2. kép. A balácai halomsír alaprajza
(Forrás: Palágyi 1996. 14. ábra)

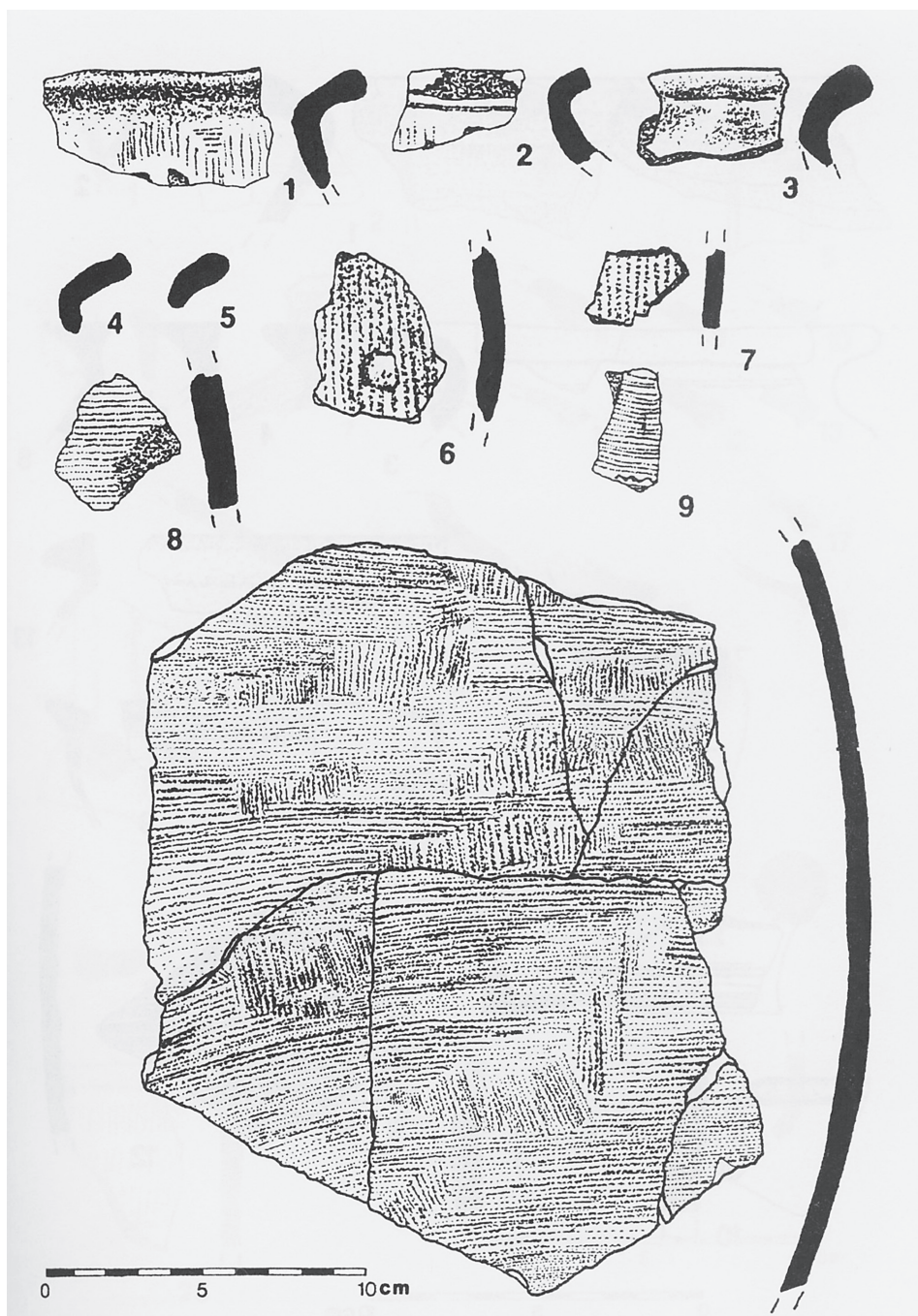
3. kép. Tiberius Claudius Aprilis rekonstruált felirata
(Forrás: Alföldy 2004. Abb. 54.)

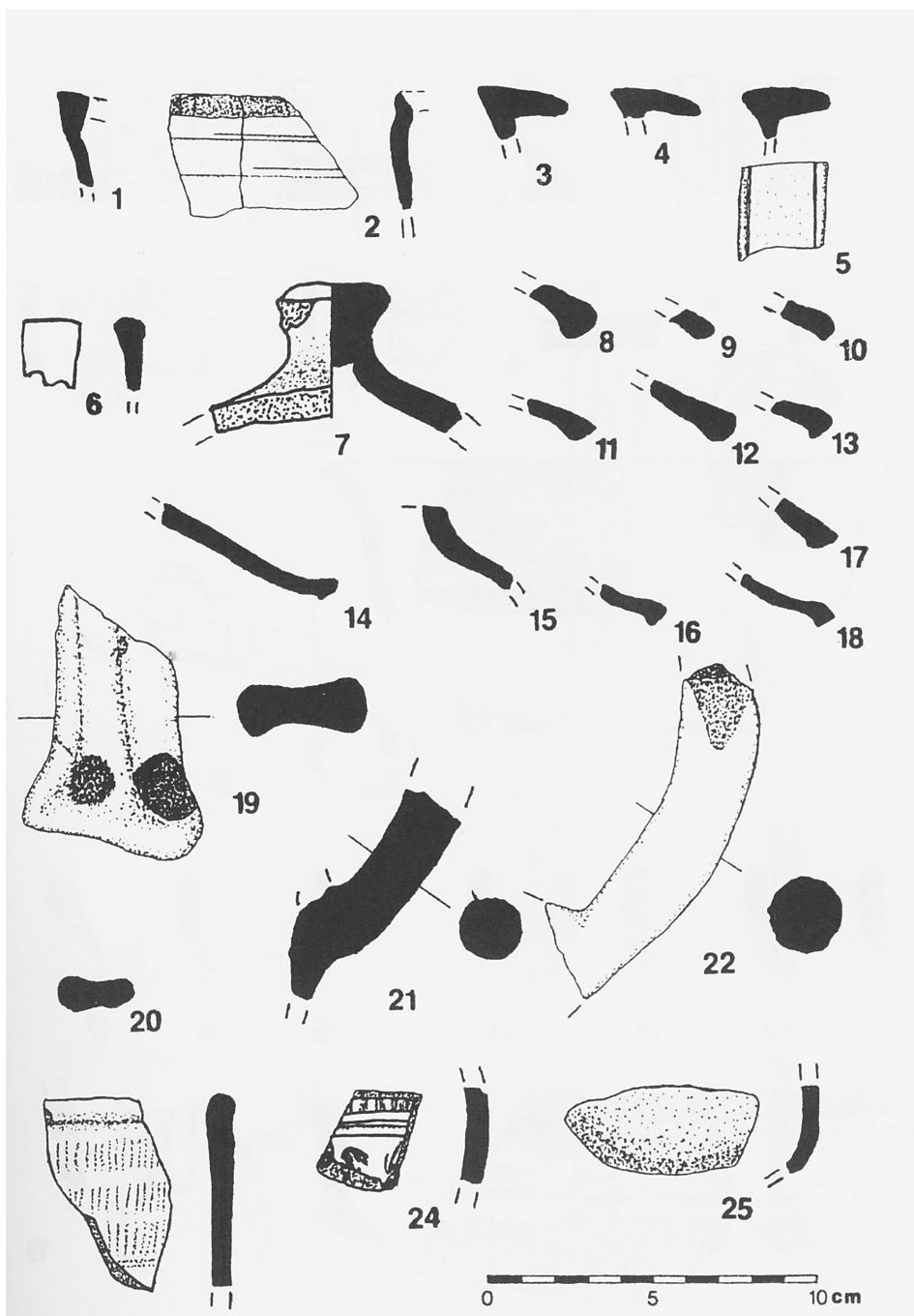
4. kép. Ezüstszállal tausírozott
lószerszámok a helyben égetett lósírból
(Forrás: Palágyi 2003. 11.)

5. kép. Ónozott bronzveretek
a helyben égetett lósírból
(Forrás: Palágyi 2003. 12.)

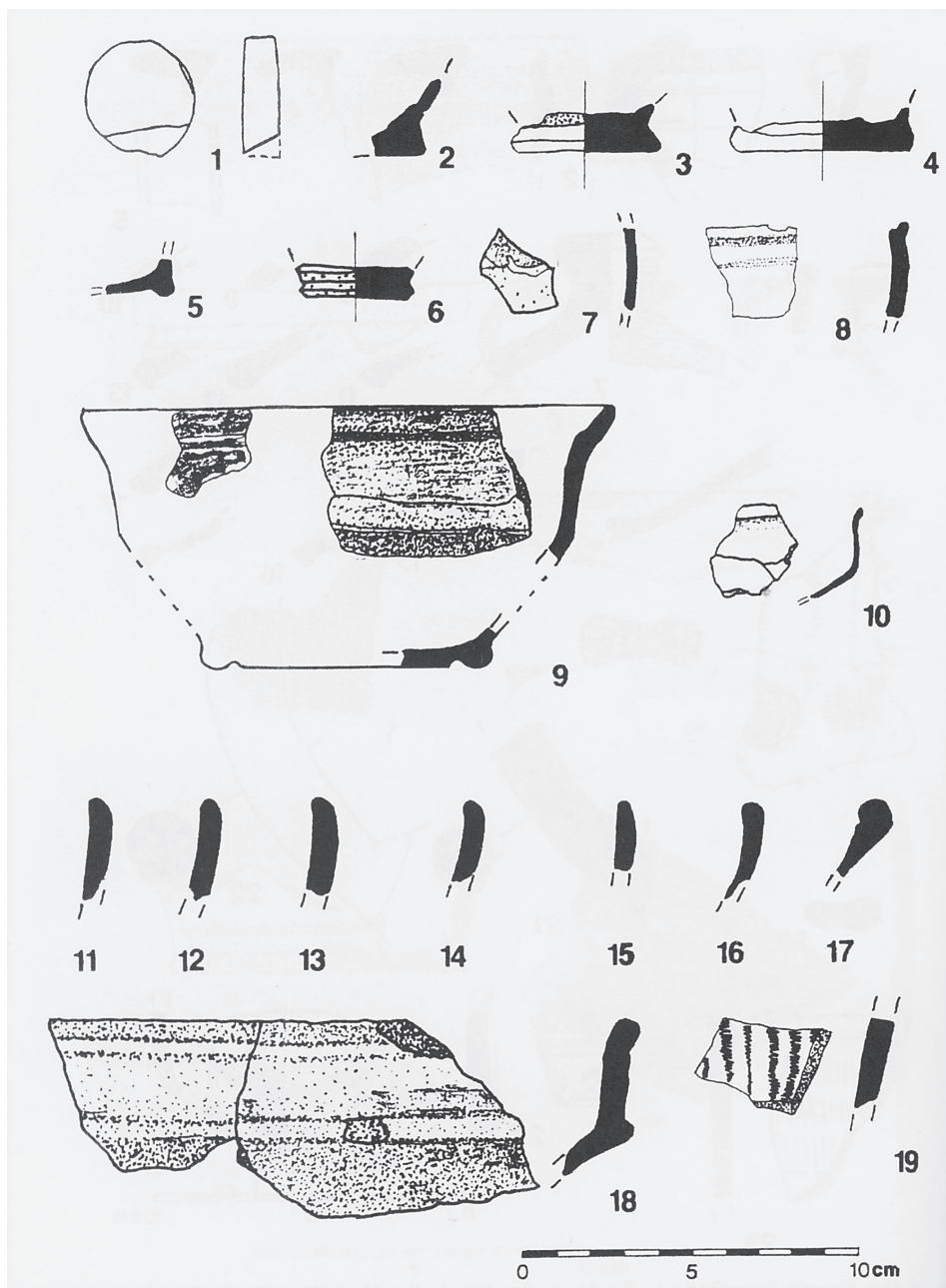

6. kép. Kerámiatöredékek a balástói halomsírból
(Forrás: Palágyi 1996. 34. ábra)

7. kép. Kerámiatöredékek a balácai halomsírból

(Forrás: Palágyi 1996. 36. ábra)

8. kép. Kerámiatöredékek a balácai halomsírból

(Forrás: Palágyi 1996. 37. ábra)

NEMÉNYI RÉKA

Világítóeszközök a 4–7. századi keresztény liturgiában

Lamps in Early Christian Liturgy (4th–7th c.) – Form and Function

Light played a central role in the ideology of many ancient religions and Christianity was not an exception. The presentation of its symbolic role was manifested within Christian liturgical architecture as well. Light's practical function is obvious, illuminating the liturgical space enabled the ceremonies to be well seen and followed by everyone attending. However, its presence in sacred buildings was not merely practical, but it was essential in enhancing the solemn and majestic nature of the ceremonies through its deep symbolism. Besides utilizing natural light as efficiently as possible, artificial sources of light were also very important, rendering these objects indispensable accessories in the liturgical inventory. This study analyses the types, variations and functions of lamps that can be related to Christian liturgical space based on their archaeological context or inscription.

Bevezetés

A fény számos ókori vallás eszmerendszerében központi szerepet játszik, nem képez kivételt ez alól a kereszténység sem. A fény az isteni üzenet közvetítője, de egyúttal Krisztust is jelképezi, aki maga az *igazi világosság*,¹ a *világ világossága*.²

A fény szimbolikus szerepének érvényre juttatása a keresztény liturgikus építészetben is helyet kapott. A legkorábbi, elsősorban császári támogatással³ épülő

¹ „Az Ige volt az igazi világosság, amely minden embert megvilágosít.” Jn 1,9. A bibliai szöveghelyeket a Szent István Társulat fordításában idézem.

² „Én vagyok a világ világossága. Aki követ, nem jár többé sötétségben, hanem övé lesz az élet világossága” Jn 8,12. A kifejezés Újszövetségben előforduló említéseit l. Bauer 1988. 1738–1740. Az ószövetségi szöveghelyeket l. Wilke 2016. 1–7. további szakirodalmi hivatkozással.

³ I. Constantinus császár templomi adományainak listája I. Szilveszter pápa életrajzában olvasható. L. *Liber Pontificalis* I. (a továbbiakban LP I.) 34.1–34. A császár kezdeti nagyszabású Róma városi

keresztény közösségi⁴ épületek átvették a már nagy hagyományokra visszatekintő bazilikális tértípus⁵ alkalmazását. A nagyobb gyülekezet befogadására is alkalmas bazilika központi hajója az oldalhajók fölé emelkedett, így a felső gádorfal ablakain át természetes megvilágítást is kapott. A vallási, köztük a keresztény közösségi épületek belső térkialakítását, s e terek megvilágítását jelentős mértékben befolyásolja az adott vallás spirituális tartalma, hiedelmei és szertartásai. Ebből kifolyólag ez az örökölt elrendezés és térhasználat idővel kisebb-nagyobb módosításokon esett át,⁶ a liturgia színtereként újrahasznosított profán római épületeket a céloknak megfelelően alakították át,⁷ s az újonnan épülő templomokat már a liturgia szolgálatába állítva, eltávolítottak minden olyan részletet, mely a liturgikus igényeknek nem felelt meg.⁸ A folyamat egyik eleme az ideálisnak tartott fényviszonyok kialakítása is.⁹

A fény gyakorlati funkciója egyértelmű, az épületek megvilágításának eszközeként lehetővé teszi, hogy a liturgikus térben zajló történések a jelenlévők számára jól láthatóak, követhetőek legyenek. Ugyanakkor a szakrális épületek esetében jelenléte nem pusztán a megfelelő látási viszonyok biztosítása miatt elengedhetetlen, hiszen a fény, többértű szimbolikus jelentéstartalmánál fogva a szertartás magasztosabbá, ünnepélyesebbé tételben is kulcsfontosságú szerepet tölt be. A természetes fényviszonyok minél hatékonyabb kihasználása mellett így fontos szerep jutott a mesterséges fényforrást biztosító világítóeszközöknek, melyek ez által a liturgikus tér elengedhetetlen tartozékainak tekinthetők.

és szentföldi építkezéseit, az egyház számára juttatott anyagi és dologi támogatásokat összegezi Lenski 2016. 182–194., különösen 185. Tab. 3.

⁴ Természetesen a fentiek nem vonatkoznak a magánházak helyiségeire vagy a klérus által fenntartott épületekre (*domus ecclesiae*), melyek a korai évszázadokban, a kereszténység *religio licitá*vá válása előtt időszakosan vagy állandó jelleggel keresztény közösségi gyülekezőhelyekként funkcionáltak. A régészetileg azonosítható és az írott forrásokból ismert háztemplomokat ismerteti Brenk 2003. 63–73., 75–128.; Doig 2008. 5–19.

⁵ A profán funkciót betöltő római előképeket és a legkorábbi, már keresztény templomként működő bazilikák építészeti jellemzőit összegezi Krautheimer 1984. 17–44. A császár és a püspökök szerepét az építészeti előkép kiválasztásában vizsgálja Sággy 2009. 29–31.

⁶ Bouyer 2000. 30–41.

⁷ A pogány szentélyek keresztény használatba vételére és azok átalakítására számos példa olvasható: Temple to Church 2008.

⁸ A bizánci és nyugati templomok eltérő építészeti fejlődését, s a rájuk jellemző liturgikus tér sajátosságait összefoglalja Bouyer 2000. 42–47., 48–57.; Doig 2008. 53–84., 85–108.

⁹ Az ideálisnak tartott fényviszonyokat illetően keleten és nyugaton markáns különbségek figyelhetők meg, így a természetes fényforrást biztosító ablaknyílások elhelyezése és mennyisége között is eltérés tapasztalható. Míg a keleti területek templomi építészete a természetes fényre a mennyei templom földi megjelenítésének eszközeként tekintett, addig a nyugati területeken ennél zártabb liturgikus tér alakult ki, mely elsősorban dekorációs elemként alkalmazta. A kérdést több tanulmányban, számos példán vizsgálja Vladimir Ivanovici, I. Ivanovici 2013. 38–47.; Ivanovici 2014. 18–29.; Ivanovici 2016.

Források és módszertan

A liturgikus térhez köthető világítóeszközökre vonatkozó írott források csoportja igencsak sokszínű, az elsősorban *papyrusra* és *ostrakonra*, görög és kopt nyelven rögzített, túlnyomórészt a keleti tartományokból származó, kisebb városok és falvak templomi inventár-jegyzékei¹⁰ mellett kiemelkedő fontossággal bírnak a *Liber Pontificalis*¹¹ Róma városi keresztény kultuszépületekre vonatkozó, Kr. u. 4–9. század közötti időszakot felölelő császári adománylistái.¹² A képet tovább árnyalják az ókeresztény szerzők műveiben fel-felbukkanó liturgiával, liturgikus szertartásokkal kapcsolatos szórványos megjegyzések.

A téma szempontjából az egyik legfontosabb forráscsoportot a templomi inventár-jegyzékek alkotják, melyek egyfajta hivatalos feljegyzésként is értékelhetők, így azokat vélhetően akkurátusan vezették,¹³ s pénzbeli értéktől függetlenül, tételesen feltűntettek minden egyházi tulajdonban álló ingóságot, köztük értelemszerűen a liturgia során használatos szakrális tárgyakat is. Még ezek a listák is többnyire csak szűkszavú, összefoglaló terminológiát (λυχία) közölnek, vagy a mindennapi életben használatos tárgytipusok elnevezéseivel illetik a különböző világítóeszközöket, amelyből nem derül ki, hogy ténylegesen a liturgia szolgálatában álltak-e. Ennek egyik lehetséges okát abban láthatjuk, hogy az intézményesült egyház korai időszakában nem csupán a liturgikus eszközkészlet, hanem a szókincs kialakítása is folya-

¹⁰ A görög és kopt nyelvű, egyiptomi egyházi inventáriumokat tartalmazó *papyrus* és *ostrakon* leletekhez összefoglalóan l. Van Minnen 1991. 227–234. A Kr. u. 5–6. századra keltezhető ibioni Apa Psaius templom jegyzékének szövege P. Grenf. II. 111., legújabb értékelése Caseau 2008. 574–576. A P.L.Bat. XXV 13. számú, VII–VIII. századra keltezhető, ismeretlen lelőhelyű egyiptomi templomi inventárium fordítását és kommentárját. l. Van Minnen 1992. 41–77. A feltehetőleg Herakleopolites lelőhelyű, görög nyelvű, különböző világítóeszközöket felsoroló *ostrakon* (UC32217) fordítása és elemzése Monserrat 1995. 430–444., ennek kritikáját l. Lapp 1999. 84. Latin nyelvű források is rendelkezésünkre állnak, ilyen a cirtai (l. Gesta apud Zenophilum I, 4–19.) és cimitilei bazilika (l. Paulinus Nolanus, Carm. XVIII, 405–424.) vagyonát tartalmazó inventár-jegyzékek. A cirtai listát elemzi Luijendijk 2008, a cimitilei bazilika liturgikus berendezését újabban: Ebanista 2018.

¹¹ A *Liber Pontificalis* összeállításának történeti kontextusát, a ránk maradt kéziratok forrásértékét, az összeállítás időpontját az angol nyelvű fordításokhoz kapcsolódó bevezető tanulmányban vizsgálja Raymond Davis. L. Davis 2007; Davis 2010.

¹² A listákat elemző bőséges szakirodalomból a máig legfontosabbak Herman Geertman vizsgálatai. A témát feldolgozó számos tanulmányát magába foglaló gyűjteményes kötet 2004-ben Sible de Blaauw szerkesztésében jelent meg. L. Hic fecit 2004.

¹³ Kezdetben az adminisztratív feladatok ellátása, a kiadások és bevételek kezelése a püspökök feladata volt. A 4–5. században társadalmi státuszuk és feladatkörük markáns átalakuláson esett át (l. Rapp 2000. 379–399.), s az adminisztratív és gazdasági ügyek jelentős része, köztük az inventár-jegyzékek vezetése is a diakónusokra maradtak. Vö. ODB 1991. 592. Ezt támaszthatják alá a régészeti feltárások is, a *diakonikonként* azonosított helyiségek leletanyaga is arra utal, hogy az 5. századtól egyfajta kincstárként és tárolóhelyiségként is működtek. Vö. Michel 2008. 581–606.

matban volt.¹⁴ A liturgikus tárgyak és eszközök ma ismert elnevezései csak a későbbi évszázadokban kezdtek általánossá válni, mígnem a középkor folyamán az egyes fogalmak megszilárdultak, s a régészeti leletanyaggal való megfeleltetés, a tárgytipusok funkciójának meghatározása már sokkal ritkább esetben okoz nehézséget.¹⁵

A *Liber Pontificalis* adománylistái ugyancsak értékes adatokat szolgáltatnak a világítóeszközökre vonatkozóan,¹⁶ ugyanakkor a forrástípus jellegéből adódóan ezek leginkább az anyagi értékre koncentrálnak, ti. milyen nemesfémről, vagy éppenséggel mekkora súllyal készültek. Az életrajzok által említett, világítóeszközökre vonatkozó terminológia rendkívül változatos. A *candela*, a *candelabra*, a *canthara*, a *canthara cereostata*, a *cereostata*, a *fara*, a *fara canthara*, a *fara coronata*, a *corona fara*, a *corona faralis*, a *corona quae est farus cantharus* vagy a *lampades*, a *cereus* és a *lucerna* mind-mind világítóeszközökre utalnak, s az egyes kifejezések használatában a különböző szöveghelyek nem következetesek, így a tárgyi leletanyaggal való összevetés is problémás.

Összegezve, az írott források típusainak mindegyikére igaz, hogy csupán általános kifejezésekkel, pontosabb formai leírás és funkciómeghatározás nélkül említik az egyes tárgytipusokat, s mindezek alapján a régészeti leletanyaggal való megfeleltetés és formai azonosítás számos kérdést vet fel, hiszen éppen arról nem nyilatkoznak, hogy a szóban forgó tárgyak milyen morfológiai adottságokkal bírtak, rendelkeztek-e bármilyen jellegzetes formával vagy szimbolikával, ami megkülönböztette őket a profán szférában használatos, mindennapi használati tárgyként funkcionáló világítóeszközök tömegétől. A kérdés megválaszolásához tehát elengedhetetlen a korszakra vonatkozó tárgyi emlékművek vizsgálata.

A késő antik és kora bizánci idők évszázadaiból gazdag és sokszínű régészeti leletanyag áll rendelkezésünkre a világítóeszközökre vonatkozóan.¹⁷ A kutatási prob-

¹⁴ Caseau 2008. 552–553.

¹⁵ L. Frazer 1986. 8–38.; McLachlan 2007. 369–429. Igaz ez a legtöbb, a liturgia során használatban lévő tárgytipusra, de a világítóeszközök esetében ennél árnyaltabb a kép. A legkorábbi részletes, a világítóeszközöket tételesen felsoroló és különböző kategóriába soroló forrás a konstantinápolyi Pantokrator kolostor XII. századra keltezhető tipikonja.

¹⁶ Világítóeszközöket is említő listák az alábbi pápai életrajzokban olvashatók: I. Silvester (314–325) LP 34.1. –34; Damasus (366–384) LP 39.1–39.6; I. Bonifacius (418–422) LP 44.1–44.7; I. Caelustinus (422–432) LP 45.1–45.3; III. Sixtus (432–440) LP 46.1–46.9; Hilarius (461–468) LP 48.1–48.13; Symmachus (498–514) LP 53.1–53.12; Hormisdas (514–523) LP 54.1–54.12; I. Ioannes (523–526) LP 55.1–55.8; II. Ioannes (533–535) LP 58.1–58.3; Vigilius (537–555) LP 61.1–61.8; I. Honorius (625–638) LP 72.1–72.7; Agatho (678–681) LP 81.1–81.18; II. Benedictus (684–685) LP 83.1–83.5; I. Sergius (687–701) LP 86.1–86.16; VI. Ioannes (701–705) LP 87.1–87.3; VII. Ioannes (705–707) LP 88.1–6; Constantinus (708–715) LP 90.1–12; III. Gregorius (731–741) LP 92.1–18; I. Hadrianus (772–795) LP 97.1–97; III. Leo (795–816) LP 98.1–113.

¹⁷ A téma legújabb összefoglalását l. Bouras – Parani 2008; Xanthopoulou 2012, utóbbi a késő antik és kora bizánci világítóeszközök teljeskörű tipo-kronológiai vizsgálatát tűzte ki célul. Gyűjtésében ezáltal természetesen szerepelnek a kultikus környezetben napvilágra került példányok,

lémát tehát nem a leletanyag hiánya, hanem annak kontextusnélkülisége okozza, az egyes darabok ugyanis túlnyomórészt szórványleletként, vásárlás vagy adományozás útján kerültek a múzeumi gyűjteményekbe, s csak a legritkább esetben ismerjük a pontos leletkörülményeket.¹⁸ Ennélfogva a tárgyak keltezése gyakran problémát jelent, néhány nemesfém-ből készült példány kivételével, melyeket császári műhelypecsétekkel láttak el, formai és stílusjegyeik alapján jellemzően csupán több évszázados pontossággal datálhatók. A szórványleletként múzeumi gyűjteménybe kerülő világítóeszközök egykori liturgikus térben való használatát többnyire csak feltételezhetjük, szem előtt tartva, hogy a tárgyaltd időszakban a keresztény szimbólumokkal díszített mindennapi használati tárgyak a profán szférában is jelen voltak, arról nem beszélve, hogy a liturgikus térben használatos tárgyakat sem látták el minden esetben a keresztény művészet formakincsébe tartozó szimbólumokkal. A 4–5. századi leletanyag vizsgálata során nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a különböző mécsesek, kandeláberek vagy világítóedények a kora keresztény épületek másik nagy csoportjának, a városfalakon kívül elhelyezkedő sírépületeknek tartozékai is lehettek egykoron. E megfontolásból számos, ikonográfiai szempontból olykor ritkaságnak számító – de kontextussal nem rendelkező – nemesfém-ből vagy fém-ből készült példány, melyek esetében a korábbi gyűjtések bizonyosan vagy valószínűsíthetően liturgikus funkciót feltételeztek, nem került bele a gyűjtésembe. Ezek között jelentősebb csoportot alkotnak azok a bronzból készült olajmécsesek, melyeket különböző keresztény szimbólummal, Krisztus-monogrammal, sztaurogrammal, alfa és ómega betűkkel vagy bibliai jelenetekkel díszítettek.¹⁹ Hasonló szigorúsággal jártam el a gyakran Krisztus-monogramot, sztaurogramot vagy a kereszt különböző típusait formázó mécses- vagy lámpa függesztőtagok esetében is.²⁰

A vizsgálatból kihagytam a Kr. u. 5–6. századra jellemző, de még a 7. században is feltűnő, az egész Földközi-tenger partvidékén, a Balkánon²¹ és a Kárpát-medencé-

köztük a liturgikus térhez köthető darabok is, de a liturgikus funkcióról csak vázlatos áttekintést ad. L. Xanthopoulou 2012. 67–70.

¹⁸ A problémát jól szemlélteti Bouras–Parani fent idézett, a Dumbarton Oaks gyűjteményének kora bizánci világítóeszközeit összegyűjtő katalógusa, a tárgyak származási helye csak néhány esetben azonosítható. L. Bouras – Parani 2008. 38–102.

¹⁹ Akadnak köztük olyan példányok, melyek egészen egyediek, ilyen pl. a Firenzében őrzött, Péter vízfakasztását ábrázoló példány (vö. Spier 2007. 241. Cat. 63.), a Medici-kollekcióból származó Szent Pétert és Pált vitorláhajóban megjelenítő darab (vö. Spier 2007. 249. Cat. 72.), egy észak-afrikai lelőhelyű, áttört bazilikát formázó példány (vö. Age of Spirituality 1979. 623. Cat. 559). A további példányokhoz ld. Bouras – Parani 2008. 50–64. Cat. 7–14.; 78–79.; Cat. 21–22.; 90–96. Cat. 27–30.; Costantino 2005. 246–247. Cat. 73–74.; Costantino 2012. 206–207. Cat. 69–70.

²⁰ Pannoniából több ismeretlen lelőköriülményű példányt is ismerünk. Vö. Tóth – Vida – Takács 2016. 204–205. III.7., III.9–11.

²¹ Bubić 2012. 117–178. bőséges szakirodalmi hivatkozással és számos analógiával.

ben²² is elterjedt, elsősorban *Africa proconsularis* (Líbia, Tunézia) területén gyártott, a geometrikus és növényi pecsételt motívumokat különböző keresztény szimbólumokkal, vagy ritkábban narratív jelenetekkel kombináló agyagmécseket is.²³ Ezen példányok esetében a kutatás valószínűsíti, hogy a rajtuk szereplő képi ábrázolások tulajdonosuk vagy megrendelőjük személyes hitére utalhat, ennek dacára úgy vélem, hogy sem előfordulásuk, sem az írott források, sem az ikonográfiai ábrázolások nem engednek következtetni arra, hogy közösségi épületben kerültek volna rendszeresített felhasználásra. Természetesen nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy egyes példányok a liturgia kellékeiként funkcionáltak, de kontextus hiányában, elterjedtségüket és fizikai jellemzőiket figyelembe véve, sokkal inkább a mindennapi vagy a halottkultuszhoz köthető használat jöhet számításba.

Ugyanakkor a vizsgálandó tárgyak közé soroltam a templomi inventárként értékelhető leletegyüttesekből²⁴ származó példányokat. A szóban forgó darabokat szinte kivétel nélkül olyan görög nyelvű felirattal látták el, melyek tartalmukban egyértelműen a liturgikus felhasználást erősítik.

A fent vázolt módszertani kritériumokat követve a vizsgálatba bevonható tárgyak száma nem túl magas, mindössze 70 példány. Ezek katalógusszintű felsorolásától a terjedelmi korlátok miatt el kell tekintenünk, az alábbiakban a leletanyag tárgytipusonkénti összefoglaló értékelésére kerül sor.

Mécsesek, kandeláberek

A fémből készült olajmécsesek 12 példánnyal vannak jelen a gyűjtésben. A tárgytipus formai jegyeit és díszítésmódját figyelembe véve a vizsgált példányokat öt nagyobb csoportba sorolhatjuk:

I. Az első csoportot a körte alakú testtel, elkeskenyedő, hosszúkás kiöntőcsőrrel és csuklós fedéllel ellátott példányok alkotják, melyeknek jellegzetessége abban áll, hogy a beöntőnyílás feletti gyűrűre egy bevéséssel és/vagy gyöngysor motívum-

²² L. Curta 2011. 312. Fig. 9.

²³ Az elsősorban Hayes IIA/Bussièrre E IX 31–32/-Atlante XA1a és A1b típusokba sorolható példányok elterjedését, a felmerülő kronológiai kérdéseket, a pecsételt motívumok sokszínűségét l. Hayes 1972. 311–315., Atlante I. 184–207.; Mackensen 1993; Bussièrre – Rivel 2015; Bussièrre – Wohl 2017. 352–359.

²⁴ A kutatás a Kr. u. 4–7. századból 10 liturgikus leletegyüttest tart számon: Water Newton (l. Painter 1977), Galognano (l. Hessen et al. 1977), Sion (l. Silver Plate 1992), Kaper Koraon/Riha-Hama-Stuma-Antiochia, Beth Misona, Marato tes Myrtes, Phela, Sarabaon (l. Mango 1986), Attarouth (l. Evans – Frazer 1999. 37–38.). Ezek közül csupán a Water Newton, a Kaper Koraon és a Sion templomkincs tartalmazott világítóeszközöket.

mal díszített latin keresztet applikáltak. Az észak-afrikai Kôm Fârès/Crocodilopolis (*Arcadia*) területéről származó templomi inventárból (I. tábla/a)²⁵ és az ostracina (*Augustamnica*) ókeresztény bazilikából²⁶ ismerünk egy-egy ilyen példányt. Két további darab, amely a fentiekől annyiban tér el, hogy a kereszt függőleges szárára egy sematikus kialakított madarat, feltehetőleg galambot illesztettek, Apa Bane/Deir Abu Fana (*Thebais*) kolostor-templomának sekrestyéként azonosított helyiségéből²⁷ és Leptis Magna (*Tripolitania*) I. számú ókeresztény bazilikájának déli apszisából²⁸ került napvilágra.

A típus a kora bizánci mécsesek egyik legnépesebb csoportját alkotja, számos műhely feltételezhető a Földközi-tenger partvidékén, ugyanakkor az egyes változatok gyártóközponttal való azonosítása mindez ideig nem történt meg. A legkorábbi, ismert kontextussal rendelkező darabok a Kr. u. 5. század utolsó harmadára keltezhetők,²⁹ ezt erősítik az itt tárgyalt példányok is, az ostracina az épület a Kr. u. 6. századra keltezhető periódusából,³⁰ míg az Apa Bane kolostorából származó a pontosabban nem keltezhető Kr. u. 5–7. századi építési fázishoz kapcsolható.³¹

II. A második csoportra ugyancsak a fent már ismertetett jegyek jellemzők, így a körte alakú test, az elkeskenyedő, hosszúkás kiöntőcsőr és a csuklós fedél, ugyanakkor a beöntőnyílás feletti gyűrűhöz ezúttal egy nagy méretű, legyezőszerű, bordázott palmetta csatlakozik. A csuklós fedélen egy sematikus kialakított kopasz, szakállas férfi arca figyelhető meg. A formai alapon 4–5. századra keltezhető példányok Észak-Afrikából, az *Arcadia* tartomány területére eső Kôm Fârès/Crocodilopolis városából kerültek napvilágra, s múzeumi gyűjteménybe való felvételükkor a templomi inventár bejegyzést kapták (I. tábla/b).³²

III. A harmadik csoportot a delfint formázó mécsesek alkotják. A típust két példány képviseli, melyek a delfin alakú mécsesek két különböző altípusába sorolhatók. A

²⁵ M: 16,8, Sz: 6,5 cm; Coptic Museum, Cairo, 5177a-b (JE 20748) vö. Strzygowski 1904. 291. cat. no. 9137. Pl. 33.; Bénazeth 2001. 154. cat. no. 134.; Xanthopoulou 2012. 106. LA 3.030. A kép forrása: Bénazeth 2001.154. cat. no.134.

²⁶ Őrzési helye és a méretadatok ismeretlenek. Vö. Oren 1978. 86.; Oren 1993. 311.

²⁷ Őrzési helye és a méretadatok nem ismertek. Vö. Buschhausen et al. 1989. 243–257. Fig. 5–6.; Xanthopoulou 2012. 117. LA 3.081.

²⁸ M: 19 cm, Sz: 8 cm. Őrzési helye nem ismert. Vö. Duval 1988. 263. Pl. VI.2.

²⁹ Török 1988. 154.

³⁰ Oren 1993. 311.

³¹ Buschhausen et al. 1989. 243.

³² M: 25,1 cm, Sz: 8,1 cm és M: 20,6 cm, Sz: 9,2 cm. Coptic Museum, Cairo, 5177a–b (JE 20749 és JE 20750) Vö. Strzygowski 1904. 286. cat. no. 9124b–c. Pl. 33.; Bénazeth 2001. 134. cat. no. 114–115.; Xanthopoulou 2012. 157. LA 3.260–3.261. Az I. tábla/b képen a 20749-es leltári számú példány szerepel, a kép forrása: Xanthopoulou 2012. 157. LA 3.260.

Saccara (*Augustamnica*) lelőhelyű példány (I. tábla/c)³³ esetében az állat teste rövid, tömzsi, farka csonka, feje gömbszerű, s csőrén kis méretű kiöntőnyílás figyelhető meg. Szemeit vésett pontkörök alkotják, s uszonyait is csupán véséssel ábrázolták. Fejére függesztőgyűrűt applikáltak, mely két további, erősen stilizált delfin fejben végződik. A másik, mára elveszett, eredetileg Ostracina (*Augustamnica*) ókeresztény bazilikájának területéről szórványeletként előkerült példány az ásató leírása szerint a delfin formájú mécsesek azon csoportjába tartozik, melyet hosszúkás testtel, erősen kiemelkedő, plasztikus uszonyokkal és vésett pontkörök alkotta szemmel látták el.³⁴

A delfint formázó mécsesek készítési helyeként minden bizonnyal ugyancsak egyiptomi műhellyel számolhatunk, hiszen az ismert lelőhelyű példányok elsősorban itt koncentrálnak. Az első altípusba sorolt, római hagyományokat felmutató példány legközelebbi analógiái ismeretlen egyiptomi lelőhelyekről kerültek múzeumi gyűjteménybe, így kontextus hiányában csak formai alapon keltezhetjük a Kr. u. 4–5. századra.³⁵ A második altípus lényegesen nagyobb számban képviselteti magát, s a szórványeletkek mellett többnyire temetői környezetben fordul elő. A ballanai (*Nubia*) temető, Kr. u. 420–470 közötti időszakra keltezhető delfin formájú mécsesei³⁶ és az itt is tárgyalt, az ostracinai bazilika Kr. u. 5–6. századra datálható periódusából³⁷ származó darab a forma 5. századi népszerűségét támogatja, ugyanakkor a firikai (*Nubia*) temető Kr. u. 4. század végére/5. század elejére keltezhető 14. sírjából napvilágra került példány a típus Kr. u. 4. századi megjelenésére utalhat.³⁸

IV. A negyedik csoportot a madáralakú példányok alkotják, melyen belül galamb és pávaformájú mécsesek fordulnak elő. A galambot formázó példányok két további altípusba sorolhatók. Mindkettőre jellemző, hogy a madár teste hosszúkás, fejét enyhén balra fordítja, csőre hegyes. A beöntőnyílás a szárnyak indulásánál, a kiöntőnyílás a farktollak végében figyelhető meg. A feje balra néz, csőre hegyes, a fejtetőn egy téglalap alakú kiemelkedés figyelhető meg. A különbség a láb kialakításában érhető tetten. A vizsgált három példányból két esetben, a Medinet Habu (*Thebais*) ókeresztény bazilikájából³⁹ és a rovigoi (*Italia*) Chiesa di San Basilio Kr. u. 4. századra keltezhető

³³ De Ridder 1913.145. no. 3093. Pl. 109.; Xanthopoulou 2012. 199. LA 14.003. A kép forrása: De Ridder Pl. 109.

³⁴ Oren 1978. 86.; Oren 1993. 312.

³⁵ Xanthopoulou 2012. LA 14.001–14.002. 14.004.

³⁶ Török 1988. 118. no. 1. Pl. 72.; 132. no. 9. Pl. 92.; 115–116. no. 12. Pl. 69.; 115–116. no. 13. Pl. 69.; 150. no. 16. Pl. XXV–XXVI.; 148. no. 25. Pl. 121.; 137. no. 37. Pl. XX–XXI.; 137. no. 38. Pl. 105.; 137. no. 39. Pl. XIX.; 137. no. 40. Pl. 95.; 112. no. 68.; 113. no. 69. Pl. 60.

³⁷ NEAEHL III. 1173.

³⁸ Török 1988. 146.

³⁹ M:10,5, Sz: 10,5 cm. Oriental Institut Museum, 16734. Vö. Hölscher 1954. 64. cat. no. 17. Pl. 38,4.; Xanthopoulou 2012. 210. LA 15.021.

periódusából származó⁴⁰ mécsesek esetében a galamb lábait plasztikusan alakították ki, míg a Hippos/Sussita (*Palestina II*) dél-nyugati templomának északi oldalhajójából előkerült darab lábait nem ábrázolták, kis méretű, kerek talpgyűrűben végződik.⁴¹

A madáralakú mécsesek másik nagyobb csoportjába tartozik a Salonából (*Dalmatia*), az Ilinac bazilika területéről előkerült, bronzból készült, páva formájú mécses (I. tábla/d),⁴² mely altípusát⁴³ tekintve a nagy méretű (10–15 cm) darabok számát gyarapítja. A kiöntőnyílás a madár hosszúságú farkának végében helyezkedik el, míg a csuklós fedéllel ellátott beöntőnyílás a bevéséssel jelölt szárnyak között figyelhető meg. A feje enyhén balra néz, szemei enyhén kidomborodnak, csőre hegyes, a fejtetőt egy kis bóbitával díszítették.

A tárgycsoport jellegzetessége, hogy nincs két teljesen egyforma példány, így a salonai mécsesnek sincs tökéletes analógiája. Hasonló darabokat ismerünk Tell el-Yahudiya,⁴⁴ Volubilis,⁴⁵ San Pablo de Buceite,⁴⁶ Moigrad és Resca⁴⁷ és egy ismeretlen anatóliai lelőhelyről.⁴⁸ Egy további példány Wādīn Natroun településen, a Fekete Szent Mózes kolostor közelében került napvilágra.⁴⁹ Számos ismeretlen lelőhelyű darabot őriznek különböző múzeumi gyűjtemények.⁵⁰ A tárgycsoport egyiptomi eredete kétségtelen, ugyanakkor keltezését illetően nem egységes a kutatás, Pozo Rodriguez⁵¹ és Lafli – Buora⁵² a Kr. u. 5–6., Ross⁵³ és a Bussière – Wohl szerzőpáros a Kr. u. 6–7. századra keltezi,⁵⁴ míg Xanthopolou ennél szokatlanul korábbi időintervallumot feltételezve, formai jegyek alapján a galamb és páva formájú példányokat egyaránt a Kr. u. 4–5. századra helyezi.⁵⁵ Az itt vizsgált mécsést a publikáló a Kr. u. 6. századra

⁴⁰ Kat. Milano 1990. 389. cat. no. 5d5r.; Xanthopolou 2012. 224. LA 15.081.

⁴¹ Młynarczyk 2011. 184–185. Fig. 4.

⁴² Marin 1989. 1122–1124. A kép forrása: Marin 1989. 1123. Fig. 5.

⁴³ A kis és nagy méretű páva formájú mécsesek elterjedéséhez l. Eröss – Láng 2016. 33. Fig. 12.

⁴⁴ Dalton 1901. 510.

⁴⁵ Boube-Piccot 1975. 164. cat. no. 190. Pl. 95–97.

⁴⁶ Pozo Rodriguez 1997. 236–237. cat.33.

⁴⁷ Curta 2011. 311.

⁴⁸ Lafli – Buora 2014. 441–442. Pl. 2. cat. no.8.

⁴⁹ Bénazeth 2001.167–168.

⁵⁰ Ismeretlen lelőhelyű példányokat őriz a Dumbarton Oaks gyűjtemény, l. Ross 1962. 39–40. cat. 41.; Bouras – Parani 2006. 60. cat. 12; a torontói Malcove Collection l. Campbell 1985. 47. cat. 47.; a British Museum l. Dalton 1901. 509.; a Coptic Museum, Cairo l. Strzygowski 1904. 293. no. 9142. Pl. XXXIII.; Musée archéologique de Rabat l. Boube-Piccot 1966. 330–332.; Getty Museum l. Bussière – Wohl 2017. 463; Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz l. Menzel 1969. 113–114. Fig. 93.4.; William Rockhill Nelson Gallery of Art, Kansas City l. Xanthopolou 2012. 217. LA 15.047.

⁵¹ Pozo Rodriguez 1997. 237.

⁵² Lafli – Buora 2014. 442.

⁵³ Ross 1960. 136.

⁵⁴ Bussière – Wohl 2017. 463.

⁵⁵ Xanthopolou 2012.

keltezi,⁵⁶ ami a későbbi időszakot látszik alátámasztani, de önmagában a típus Xanthopolou által javasolt Kr. u. 4. századi megjelenést sem zárja ki.⁵⁷

Bár az itt vizsgált mécesstípusok rendszerint rendelkeznek a felfüggesztést szolgáló, gyűrűvel ellátott lánctaggal, mégis, azokat gyakran nem a mennyezetre vagy a falra, hanem a méces talpán lévő lyuk segítségével egy kandeláberre rögzítették (1. kép).⁵⁸ A vizsgált anyagban túlnyomórészt a Kr. u. 5–7. században rendkívül elterjedtnek számító, átlagosan 20–40 cm magasságú, kissé zömök, profilált gallérral ellátott, s hagyma alakú gombbal díszített, baluszteres szárú példányok fordulnak elő, melyek talpát három enyhén stilizált oroszlánláb alkotja. Az ostracinai bazilika területéről⁵⁹ és a crocodilopolisi templomi inventárból egy-egy, míg a *cyprusi* Ayios Philon kolostorának baptisteriumából három példány (I. tábla/e)⁶⁰ került napvilágra. Hasonló felépítésű, de lényegesen magasabb, 80 cm-es kandeláber ismert a Meriamlik (*Isauria*) területén feltárt, Szent Teklának szentelt templom kriptájából.⁶¹ Egy további, ugyancsak a már említett crocodilopolisi inventárból származó darab a fenti példányoktól lényegesen eltérést mutat. Testét egy nagy méretű, szárain kicsúcsosodó, peremén véséssel díszített latin kereszt alkotja, három stilizált oroszlánlábban végződő talpa karcsú és magasított (I. tábla/f).⁶²

A *Liber pontificalis* adománylistáiban említett gyertyatartók szinte kivétel nélkül nemesféműből, elsősorban ezüstből készültek, ugyanakkor a hasonló darabok a vizsgált régészeti leletanyagban csupán két példánnyal képviseltetik magukat. A Hama-kincslelet karcsú, korinthuszi oszlopfőt formázó, hatszögletű gallérral és oroszlánlábbal díszített kandeláberpárjának görög nyelvű felirata⁶³ arról tanúskodik, hogy a Kaper Koraonból származó Maximinus fiai ajánlották fel a helyi, Szent Sergius és Bacchos tiszteletére szentelt templom számára. A késő hellenisztikus eredetű,⁶⁴ korinthuszi oszlopot formázó, *candelabrum corinthium* típusú gyertyatartók

⁵⁶ Marin 1989. 1124.

⁵⁷ Annál is inkább, mivel a forma, még ha kisebb méretben is, már a kora császárkorban előfordul. Erőss – Láng 2016. 25–40., különösen 32–33.

⁵⁸ s.a. Evangelia characteribus Syriacis exarata. A kép forrása: <http://teca.bmlonline.it/TecaRicerca/> A letöltés időpontja: 2019.10.15.

⁵⁹ Mérete és őrzési helye ismeretlen. Vö. Oren 1978. 86.; Oren 1993. 311.; Xanthopoulou 2012. 246. CD 6.016.

⁶⁰ L. M: 20 cm. Őrzési helye ismeretlen. Vö. Du Plat Taylor – Megaw 1981. 227. Pl. XLI.1b. 2. M: 23,5 cm. Vö. Du Plat Taylor – Megaw 1981. 227. Pl. XLI.1a. 3. M: 24 cm. Vö. Du Plat Taylor – Megaw 1981. 227. Pl. XLI.1c.

⁶¹ M: 81 cm. Vö. Xanthopoulou 2012. 253. CD 6.046.; Kristensen 2016. 229–263.

⁶² M: 42,5 cm. Vö. Strzygowski 1904. 287. cat. no. 9126. Pl. 33.; Bénazeth 2001. 73. cat. no. 56.; Xanthopoulou 2012. 276. CD 8.001.

⁶³ + Σέργῆς (καὶ) Συμεώνης (καὶ) Δανιήλ (καὶ) Θωμᾶς υἱοὶ Μαξιμίνου κώμη Καπρο Κορωα εὐξάμενοι / τὴν εὐχὴν ἀπέδωκαν τῷ ἁγίῳ Σεργίου (καὶ) Βάχχου. I. Mango 1986. 96–99. cat. no.11.

⁶⁴ Az Afrika partjainál elsüllyedt Mahdia-hajóroncs rakományát feltehetőleg Sulla Kr. e. 86-ra keltezhető athéni rablásaiból származó zsákmány alkotta. A görög bronzszobrokat, bútoralkatrésze-

római utánezatai a császárkorban is előfordulnak.⁶⁵ A késő római időszakból nem példa nélküli a nemesfém példányok jelenléte sem, ilyen a svájci Kaiseraugst római erődjében (*castellum Rauriacense*) feltehetőleg Kr. u. 350–353 közötti időszakban elrejtett⁶⁶ kincsleletből napvilágra került, aranyozott ezüsből készült, nielló technikával díszített, kihúzható kandeláber is.⁶⁷ A Kr. u. 300 körüli időszakra keltezhető⁶⁸ kaiseraugsti példány szárát alkotó korinthuszi oszlop oszlopfőjének kialakítását figyelembe véve, a jelentős időbeli hiátus ellenére is az egyik legközelebbi párhuzama a Hama-kincsleletből származó gyertyatartóknak.⁶⁹ Az időben közelebb álló, kora bizánci periódusból ismert nemesfém példányok elsősorban a láb kiképzése szempontjából mutatnak egyezést. A Lampsacus kincslelet császári műhelypecséttel Kr. u. 550–565 közötti intervallumra keltezhető⁷⁰ baluszteres, profilált gombokkal tagolt gyertyatartója,⁷¹ a formai szempontból ezzel szinte megegyező, a Kratigos-Mytilene kincslelet⁷² Kr. u. 6. század utolsó/7. század első negyedére datálható⁷³ darabja, továbbá egy Antiochiából származó, Phokasz császár uralkodásának időszakára (602–610) helyezhető⁷⁴ példány egyaránt ezüsből készült.⁷⁵

Feltűnő a kisméretű kandeláberek jelenléte a leletanyagban. Bár az 5–7. századi példányok gyakran elérik az egy métert, az itt vizsgált darabok magassága 20–55 cm között mozog, így felmerülhet, hogy azokat nem az oltár mellé, a padlóra ál-

ket és márványból készült építészeti tagozatokat tartalmazó leletegyüttesből származó, korinthuszi oszlopfőt formázó példányok kapcsán a tárgytypust elemzi, s a római császárkori példányokra kitekintést ad Baratte 1994. 607–629. Abb. 1–18.

⁶⁵ Franken 1999. 276–290.

⁶⁶ Szidat 2003. 245.

⁶⁷ A rajzát l. Kaiseraugst 2003. Taf. 1. 42., számos részletfotó Baratte 1984. 30–33. Abb. 35–42.

⁶⁸ A kandeláber szárát díszítő nielló fríz alapján a fent javasolt kelteztést és galliai vagy Rajna-vidéki műhelyt javasol Martin-Kilcher 1985. 173.; Kaufmann-Heinimann 2003. 18.

⁶⁹ A kutatás a szóban forgó hasonlóságra már évtizedekkel ezelőtt felfigyelt, vö. Mango 1986. 98–99., további szakirodalmi hivatkozással.

⁷⁰ A műhelypecsétek alapján Erika Cruikshank Dodd I. Iustinanus császár uralkodásának (527–565) utolsó éveire keltezi ld. Dodd 1961. 90–91. cat. 19.

⁷¹ A 16 ezüstedényből, 21 arany ékszerből, 32 aranyérméből és 1 bronzból pecsétlőből álló, Lesbosz szigetén, Mytilene település közelében 1952-ben előkerült, Phokasz és Hérakleiosz császárok uralkodásának időszakára keltezhető leletegyüttes összetétele alapján nem egyházi inventárium, hanem egy jómódú család tulajdona lehetett. A tárgyak részletes leírását és elemzését l. Touratsoglou – Chalkia 2008.

⁷² Touratsoglou – Chalkia 2008. 78.

⁷³ Marlia Mundell Mango a pecséteket elemezve Hérakleiosz császár uralkodásának idejére, azon belül is a Kr. u. 610–630 közötti évtizedekre helyezi. Vö. Mango 2003. 64. A leletegyüttes legújabb feldolgozását jegyző Touratsoglou – Chalkia szerzőpáros ettől némileg tágabb időintervallumot, Hérakleiosz császár uralkodásának időszakát (610–641) jelöli meg a készítés dátumaként. Touratsoglou – Chalkia 2008. 78.

⁷⁴ Dodd 1961. 250–251. cat. 90.; Mango 2003. 64.

⁷⁵ Mango 2003. 65–67. Fig. 9.1.

lították, hanem magára az oltárra helyezték. Az ikonográfiai ábrázolások látszólag támogatják ennek lehetőségét. Egy Tabarkából (*Thabraca*) származó, 4. század vége/re/5. század elejére keltezhető⁷⁶ mozaikon (2. kép)⁷⁷ egy – az aspektív képzőművészet ábrázolási szabályait követő – ókeresztény bazilikát jelenítettek meg. S bár az épület gádorfalán olvasható „*ecclesia mater Valentina in pace*” feliratból világosan kiderül, hogy a sepulchrális emlékek közé sorolható sírsztélé mozaikkockákból kirakott képmezejeként azonosíthatjuk, maga az ábrázolás adalékokkal szolgálhat a kérdést illetően. A háromhajós bazilika hét dór oszloppal tagolt főhajójának középpontjában álló oltáron, hangsúlyosan három égő gyertyát ábrázoltak.⁷⁸ Hasonló jelenség figyelhető meg a thessaloniki Hagios Demetrios bazilika egyik töredékes, 7. századra keltezhető mozaikpaneljén, ahol egy egyértelműen oltárként azonosítható objektum közepén egyetlen égő gyertyát ábrázoltak.⁷⁹ Mindazonáltal azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fenti ábrázolások egyike sem oltárra helyezett kandelábert, hanem csupán gyertyát jelenített meg. A kandeláberek templomon belüli pozícióját illetően III. Gergely pápa (731–741) életrajzírója arról tudósít, hogy azok általánosan megszokott helyükön, az oszlopokon nyugszanak.⁸⁰ A kandeláberek oltárra helyezése mindezek alapján nem valószínű, de elvi lehetőségét teljesen nem is zárhatjuk ki, annál is inkább, mivel az első tényleges tiltást, miszerint az oltárra a szentek ereklyéin és az evangéliumi könyveken kívül egyéb tárgyat helyezni tilos, a 9. század derekáról ismerjük.⁸¹

A meriamliki példány, mely a maga 80 cm-es magasságával kiemelkedik a vizsgált anyagból, ahogy a kontextusból is kiderül, feltehetőleg a barlang-templom *cryptájában* őrzött ereklyét⁸² látogató hívők vagy zarándokok számára biztosította a fényforrást. A mártírok, szentek sírjai közelében elhelyezett világítóeszközök esetében ugyanakkor számolhatunk annak lehetőségével is, hogy a sírt/ereklyét felkereső zarándokok a lámpás fűtőanyagként szolgáló olajból fiolákban, ampullákban magukkal vitték, hiszen nemcsak a mártír csontja és vére, hanem bármi, ami a földi élet és a túlvilági szféra között közvetítő szerepet játszó szent testével vagy nyughelyével szoros kapcsolatban állt vagy valamilyen módon érintkezett, másodlagos

⁷⁶ Yacoub 1995. 374–375.

⁷⁷ A kép forrása: Verstegen 2010. 576. Fig. 4.

⁷⁸ A tabarkai mozaik kapcsán felmerült, hogy az oltáron látható gyertyák csupán utólag, a restauráció során kerültek oda. vö. Verstegen 2010. 575–576. 18. jz.

⁷⁹ Bauer 2013.186–189. Abb. 6a–b.

⁸⁰ LP 92.8.

⁸¹ Ennek legkorábbi forrása a IV. Gergely pápa nevéhez fűződő, 840-es ingelheimi zsinat. Vö. MGH CONC. II.2. 61.35. Eltérő álláspontot képvisel Leclercq 1913. 213. aki IV. Leo pápa pontifikátusa alatti reimsi (?) zsinattal hozza összefüggésbe.

⁸² Az ásátások során ereklyetartó nem került napvilágra, ugyanakkor az ereklyekultusz sajátosságai alapján valószínűsíthetjük, hogy őriztek egy Szent Teklának tulajdonított ereklyét is.

ereklye lehetett.⁸³ A monzai dómkincsből a Szentföldről származó ampullák mellett 26 darab üvegfiole is található, melyeket a római katakombákban nyugvó mártírok sírjain égő lámpásokból származó olajjal töltöttek meg.⁸⁴ A meriamliki Szent Tekla templom esetében a mesterséges fényforrást biztosító világítóeszközök a liturgián kívül is fontos szerephez juthattak. Bár régészeti megfigyelések nem támasztják alá, a Tekla kultuszáról beszámoló írott források alapján felmerülhet annak lehetősége, hogy a templomban inkubációs szertartások is zajlottak,⁸⁵ így az inkubációs álm nyomán bekövetkező gyógyító csoda reményében itt alvó betegek jelenléte indokolhatta, hogy a világítóeszközök éjszaka is használatban legyenek.

Fara coronata, polykandela és egyéb felfüggeszthető világítóedények

A felfüggeszthető világítóeszközök közé tartoznak az ún. korona típusú mécsesartók (Jeruzsálemi típusú *polykandela*), melyekből csupán néhány darab maradt ránk. Az írott forrásokban *fara canthara*, *fara coronata*, *corona fara* néven is említett⁸⁶ tárgytípus főként rézötvetből, de olykor bronzból készült, 20–30 cm átmérőjű, széles, szalagszerű koronához hasonlító testhez karokat illesztettek, s ebbe helyezték az üvegből készült mécseseket. A világítóeszközök ezen típusa méret és díszítettség szempontjából igen változatos, közös jellemzőjük, hogy a mécseseket tartó karokat, de olykor a koronát és a függesztőgyűrűt is, plasztikusan kialakított delfin-motívummal díszítették. A vizsgált anyag három példány tartozik ebbe a csoportba. Egy szinte teljesen díszítetlen, kisméretű darab Leptis Magna I. számú bazilikájának apszisából,⁸⁷ míg egy növényi ornamentikával és plasztikus delfin-motívummal gazdagon ellátott példány az aquileiai templom-komplexum *narthexéből* (II. tábla/a)⁸⁸ került napvilágra. Egy harmadik, a Cairo óvárosában feltárt ókeresztény bazilikából származó példány esetében a szalagszerű korona teljesen díszítetlen, csupán a karok formáznak delfineket. Az aquileiai példány a karok kialakítását illetően unikálisnak számít, ugyanis a mécseseket nem a karok végén kialakított kerek nyílások tartották, hanem kiszélesedő, leginkább pohárra emlékeztető, áttört rekeszek. A típus megjelenése időben megelőzi az

⁸³ Az ereklyékhez, ereklyetartókhoz összefoglalóan l. Kalinowski 2011. az ókeresztény és kora bizánci zarándoklatok tárgyi leletanyagához l. Vikan 1982.

⁸⁴ Filipová 2015. 7–8.

⁸⁵ Az írott forrásokat, a Szent Tekla kultuszának jellegéről kialakult különböző nézőpontokat l. Renberg 2017. 767–768. 42.j, a régészeti megfigyelések összegzését l. Kristensen 2016.

⁸⁶ A tárgytípus megfeleltetését a fent említett latin terminológiákkal összefoglalóan l. Geertman 2004. 53–75., különösen 54–61.

⁸⁷ D: 49 cm. Coptic Museum, Cairo (JE 26742), vö. Strzygowski 1904. 296. cat. no. 9153. Pl. 33.; Badawy 1978. 322. Fig. 5.15; Bénazeth 2001. 219–220. cat. no. 194.

⁸⁸ D: 70 cm. Museo Archeologico Nazionale, Aquileia (330.006) vö. Bertacchi 1979. 341–352.; Xanthopoulou 2012. 281., LU 1.001. Fig. 80. A kép forrása: Giovannini 2012. 206–207. Kat. 68.

alább ismertetett *polykandela* típusú mécsesstartókat, az itt vizsgált példányok mindegyike a Kr. u. 4–5. századra datálható. A legpontosabban az aquileiai mécsesstartó keltezhető, amely a Kr. u. 452-es hun támadást megelőzően lehetett használatban.⁸⁹

A kora bizánci világítóeszközök egyik legnépesebb csoportját a *polycandela* típusba sorolható világítóeszközök alkotják, melyek a fent tárgyalt mécsesekhez képest a világítóeszközök technikai fejlődésének következő lépcsőfokát jelentették. A könnyű anyagból, többnyire rézötvezetből készülő tárgyak lapos korongot formáznak, melyet különböző mintázatú áttörésekkel díszítettek. A korong peremén kerek nyílásokat alakítottak ki, számuk rendszerint 6, 9 vagy 12. A lámpatesthez láncból, lapos lemezből vagy e kettő kombinációjából álló, többnyire háromtagú függesztőtag csatlakozott, melynek segítségével az épületek mennyezetére rögzítettek. A korong peremén elhelyezkedő áttört, kerek nyílásokba helyezték az üvegből készült lámpát, melyet megtöltöttek vízzel, tetejére olajat öntöttek, s ebbe helyezték a kanócot. A felépítésük alapvetően mindig ugyanezt a konstrukciót követi, a különbség az áttörés kialakításában, a függesztőtag díszítettségében és az üveglámpák helyét biztosító kerek nyílások számában érhető tetten. Az egyes altípusok elkülönítése ugyanakkor elsősorban az áttörések díszítettségének kialakításán nyugszik.⁹⁰

A leptis magnai (*Tripolitana*) I. számú bazilika főhajójából⁹¹ és a numidiai Ksar Toual Zammel/*Maracitana* bazilikája alatti ciszternából⁹² két-két, míg az arabiai Umm er-Rasas Északi bazilikájának *pastophorium*ából⁹³ és a *Hippos/Sussita* (*Palestina II*) területén feltárt ún. dél-nyugati templom *diakonikon*ként azonosított helyiségéből⁹⁴ egy-egy egészen egyszerű, díszítetlen, példány (Corrado A. típus/Xanthopoulou I.4.2) került napvilágra. A vizsgált anyagban előfordulnak bonyolultabb áttöréssel kialakított darabok is, a jeruzsálemi Szent Péter templom alatti ciszternából⁹⁵ és a már említett Umm er-Rasas-i bazilika *pastophorium*ából⁹⁶ származó példányok közepét egyenlő szárú kereszt díszíti (Corrado C. típus/Xanthopoulou I.4.4). Gortyna (*Creta*) Szent Titusnak szentelt templomának mellékhajójából⁹⁷ egy hatágú csillaggal, míg a

⁸⁹ Bertacchi 1979. 87.

⁹⁰ Vö. Corrado 2009; Xanthopoulou 2012.

⁹¹ 1.) M: 10, Sz: 19 cm és 2.) M: 15 és Sz: 23,9 cm. Őrzési helyük ismeretlen. Vö. Duval 1988. 263. Pl. VI.2.

⁹² D: 28 cm és D: 44 cm. Musée du Bardo, leltári jelzésük nem ismert. Vö. Déroche 1948. 84.; Duval 1988. 264.; Xanthopoulou 2012. 287. LU 2.011–2.012.

⁹³ Elveszett. Méretadatok nem állnak rendelkezésre, súlya 565 gramm. Vö. Xanthopoulou 2012. 285. LU 2.005.

⁹⁴ D: 45 cm. Őrzési helye: a helyszínen. (MU 04.02). Vö. Młynarczyk 2011. 187. Fig. 6.

⁹⁵ Germer – Durand 1909. 75–76.

⁹⁶ Őrzési helye ismeretlen. Méretadatok nem állnak rendelkezésre, súlya 767 gramm. Vö. Bujard – Schweizer 1992. 9., 27–32. Fig. 5–6.; Xanthopoulou 2012. 296. LU 4.021.

⁹⁷ D: 29 cm. Heraklion Archaeological Museum (180), vö. Xanthopoulou 1998. 114. Fig. 32.; Xanthopoulou 2012. 312. LU 6.013.

Sufatula/Sbeïtla (*Byzacéne*) területén feltárt Szent Silvanus és Fortunatus bazilikából négyágú rozettával díszített példány töredéke⁹⁸ ismert. A másodikként említett Umm er-Rasas-i darabra az alábbi, görög nyelvű feliratot vésték: Ἄγιε Σέργι βοήθη Θωμᾶ ἀμὴν (Szent Sergius, segíts Tamást, ámen). A szöveg tartalma egyértelművé teszi, hogy ezt a példányt fogadalmi tárgyként értékelhetjük, s egy hívő Szent Sergius támogatásának megnyerése céljából adományozta a templomnak.

A vizsgált leletanyagból mind művészi, mind anyagi értékét tekintve kiemelkedik a Sion/Kumluca templomkincsből⁹⁹ napvilágra került, ezüstből készült 12 példány. Forma szempontjából három változat különíthető el: korong,¹⁰⁰ egyenlő szárú kereszt¹⁰¹ és lekerekített téglalap alakú (II. tábla/b).¹⁰² Közös jellemzőjük, hogy teljes felületüket finoman kidolgozott görög kereszttekkel, stilizált növényi ornamentikával és sematikusan ábrázolt delfinpárokkal kombinált áttörések díszítik. A művészi minőségű áttörések között minden esetben vésett, nielló technikával hangsúlyozott, görög nyelvű felirat is olvasható, melyek több esetben is a tárgy felajánlójaként említik a történeti forrásokból ismeretlen Eutychianos püspök (ΕΥΤΥΧΙΑΝΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ) nevét.¹⁰³

Ha az itt tárgyalt *polykandela* típusú világítóeszközök formai jegyeit vesszük figyelembe, azok csak több évszázados pontossággal, a Kr. u. 5–8. század közötti időszakra keltezhetőek. A leletkörülmények vizsgálata sem nyújt sokkal több támpontot, a gortynai¹⁰⁴ és a jeruzsálemi¹⁰⁵ darabok az épület Kr. u. 5–7., a maracitanai az 5–6.,¹⁰⁶

⁹⁸ D: 7 cm. Őrzési helye nem ismert. Két töredéke maradt viszonylagos épségben. Vö. Duval 1956. 259–270. Fig. 3.; Duval 1964. 51–56. Fig. 1–2.

⁹⁹ A Sion/Kumluca-templomkincset 1963-ban találták helyi lakosok a törökországi Kumluca település közelében. A 74 darab tárgyból álló leletegyüttes összetétele alapján egy templom inventárját alkothatta. A különböző típusú világítóeszközök mellett kelyhek, patenák, aszteriszok, füstölőedények, könyvborítók, korsók, kancsók és egy oltár ezüstlemezből készült borítása került elő. A katalógusszintű közlését l. Silver Plate 1992.

¹⁰⁰ 1.) D: 55,8 cm. Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.1963.36.4) 2.) D: 56 cm. Antalya Muzesi (1053) 3.) D: 56 cm. Antalya Muzesi (1054).

¹⁰¹ 1.) M: 56 cm, Sz: 56,6 cm. Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.1965.1.11) 2.) M: 58 cm, Sz: 58 cm. Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.79.12a–b) 3.) M: 59 cm, Sz: 59 cm. Antalya Muzesi (1052).

¹⁰² 1.) M: 57 cm, Sz: 37 cm. Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.5) 2.) M: 26,4 cm, Sz: 18,2 cm (a legnagyobb töredék) Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.6.a–c) 3.) M: 28,8 cm, Sz: 19,1 cm (a legnagyobb töredék) Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.7.) 4.) M: 27,5 cm, Sz: 20 cm (a legnagyobb töredék) Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.65.1.8.) 5.) M: 27 cm, Sz: 20,4 cm (a legnagyobb töredék) Dumabarton Oaks, Washington D.C. (BZ.65.1.7.) 6.) Nincs adat. Antalya Muzesi (1078). A kép forrása: Boyd 1992. S35.1.

¹⁰³ A feliratokat elemzi Ševčenko 1992. 39–53.

¹⁰⁴ Xanthopoulou 1998. 114.

¹⁰⁵ Germer – Durand 1909. 75–76.

¹⁰⁶ Déroche 1948. 84.

a leptis magnai¹⁰⁷ és az umm er-rasasi¹⁰⁸ a 6–8. századi periódusából származnak. Kivételt képeznek a Sion kincslet példányai, melyekről a rajtuk elhelyezett császári műhelypecsétek alapján tudjuk, hogy a Kr. u. 6. század közepén, konstantinápolyi műhelyben készültek.¹⁰⁹

A korona típusú mécsesstartók és *polykandela* nyílásaiba helyezett üvegmécsesek formájukat tekintve két altípusba sorolhatók. A korábbi, Kr. u. 4–5. századra keltezhető altípusba a többnyire világossárga vagy világoszöld, 10–20 cm közötti, kónikus példányok tartoznak. A későbbi, valamivel kisebb, 7–12 cm-es magasságú, tölcser alakú darabok megjelenését Marina Uboldi a Kr. u. 5. századra keltezte.¹¹⁰ Ezt megerősíti Olcay, aki a myrai, Szent Miklós Kr. u. 5. századi sírját is magába foglaló épületkomplexum Kr. u. 5–7. századra datálható periódusából a tölcser alakú példányok számos változatát közölte,¹¹¹ s mindez idáig ezek a legkorábbi, hiteles régészeti kontextusból ismert példányok.

Az üvegmécseseket nem minden esetben helyezték a fent ismertetett bonyolult foglalatba, gyakran előfordult az is, hogy csupán egyszerű, horogban végződő függesztőtagok segítségével rögzítették az épületek strukturális- vagy díszítő elemeihez. A horgokat akaszthatták az üvegmécses pereme alá vagy a mécsesre applikált kis fülekbe (*polyagistra*).¹¹² A régészeti feltárások során a gerasai (*Arabia*) Szent Theodórnak szentelt templom,¹¹³ a histriai (*Moesia II*)¹¹⁴ és a philippi (*Macedonia I*)¹¹⁵ bazilikák területéről százával, az aswani/syene-i (*Thebais*) *baptisterium*ból és a jabbal haruni (*Palestina III*) Szent Áron monostorhoz tartozó kápolnából¹¹⁶ tucatjával kerültek elő üveglámpák töredékei. Az üveglámpások sérülékenysége folytán az is előfordul, csupán a függesztőtag marad ránk. A Horvat Hesheq (*Palestina I*) területén feltárt kora bizánci bazilika Kr. u. 6–7. századi periódusából¹¹⁷ ismerünk egy gyengébb konstrukciójú, Corrado 1a típusába sorolható példányt,¹¹⁸ mely eredetileg csupán egy üveglámpást tarthatott.

A vizsgált példányok régészeti kontextusából kiderül, hogy a gyakorlati szempontból hasznos, nagy terek megvilágítására alkalmas *polykandelat* az oltár, a fő-és mellékhajók megvilágítására egyaránt alkalmazták. Mindezt az írott források is alá-

¹⁰⁷ Duval 1988. 264.

¹⁰⁸ Bujard – Schweizer 1992. 31–32.

¹⁰⁹ A műhelypecsétek vizsgálatát l. Dodd 1992. 57–65.

¹¹⁰ Uboldi 1995. 120–121.

¹¹¹ Olcay 2001. 80–83.

¹¹² Vö. Antonaras 2010. 387–389.; Olcay 2001. 84–85.

¹¹³ Baur 1938. 505–546.

¹¹⁴ Băjenaru – Băltăc 2002. 219–247.; Băjenaru – Băltăc 2006. 463–513.

¹¹⁵ Antonaras 2007. 47–56.

¹¹⁶ Keller 2011. 281–287.

¹¹⁷ Aviam 1993. 61.

¹¹⁸ Vö. Corrado 2009. 140–144.

támasztják. Paulus Silentiarius 563-ra keltezhető leírásában¹¹⁹ említi a Hagia Sophia újonnan elkészült kupolájáról függő, korong és kereszt formájú, ezüstműből készült, üvegméccsessel ellátott lámpákat, melyek egyértelműen a *polykandela* típusú világítóeszközökkel azonosíthatók. Az üveglámpások szolgáltatta lobogó, villódzó fény hozzájárulhatott a szertartás ünnepélyesebbé tételéhez és ájtatosságban való elmélyüléshez. A világítóeszközök ezen típusát azonosíthatjuk Arculf, galliai püspök elbeszélésében is, aki Kr. u. 670 és 690 között, bejárva az akkori világ ismert keresztény szent helyeit, a Szentföldön is járt. Zarándoklatáról visszatérve meglátogatta Iona apátját, Adamnant, aki a *De locis sanctis* című művében örökítette meg az Arculf által elmondottakat.¹²⁰ Arculf zarándoklata során természetesen felkereste az akkor már arab fennhatóság alatt álló Jeruzsálemet, s járt a város legmagasabb pontján, az Olajfák-hegyén álló Mennybemenetel templomában is, melynek kapcsán megjegyzi, hogy nyugati oldalán nyolc, üveggel bélelt ablaknyílás látható, ezek mindegyike előtt egy-egy kötélén lógó lámpa függ, s a lámpások fénye az üvegen keresztül nem csak a templomot, s az Olajfák hegyének azon területét ragyogja be, melyek a templom nyugati oldalára esnek, hanem a Josaphat völgyén¹²¹ keresztül magát Jeruzsálemet is.¹²²

A vizsgált anyagból a felfüggeszthető világítóeszközök közé tartozik két világítóedény és kilenc áttört díszítésű kehely is. A két edény két különböző altípusba sorolható. A Water Newton kincsleletből származó (II. tábla/d),¹²³ vékony ezüstlemezről domborítással készített, kissé behúzott peremű, gömbölyű hasú edényen két ponton függesztőgyűrűk, s azokban lánctörédek figyelhetők meg. A Sion templomkincshez tartozó példány (II. tábla/e)¹²⁴ későbbi, Kr. u. 5–6. századra jellemző edényformát követ, az edényfalak középtáig szűkülnek, majd enyhén öblösödnek, alul pedig elkeskenyedő talpgyűrűben végződnek. Kissé kiugró peremét három függesztőfüllel látták el.¹²⁵ Ennek a formának ismerjük függesztőfül nélküli változatait

¹¹⁹ Paulus Silentiarius, Descr. S. Sophiae 806.

¹²⁰ A három részből álló mű keletkezése, melynek első könyve Jeruzsálemet és környékét, a második Palesztinát, míg a harmadik Konstantinápolyt mutatja be, 679 és 688 közötti időszakra tehető. Vö. Donner 2002. 309. Arculf hatásának mértéke Adamnan munkájára megosztja a kutatást, a kérdést vizsgálva a különböző elméleteket összefoglalja Hoyland – Waidler 2014. 787–807.

¹²¹ A Kidron-völgyének az Olajfák hegye és Jeruzsálem közötti szakasza.

¹²² Adamnanus, De locis sanctis 1.23.11–12.

¹²³ A Kr. u. 4. század közepére/második felére keltezhető, *Britannia* provincia területén, az egykori Durobrivae közelében napvilágra került kilenc ezüstedényből és tizennyolc, javarészt háromszög alakú, aranyozott ezüst votív-lemezből álló kincslelet feltehetőleg egy templom inventárját képezte. A tizennyolc fogadalmi lemez közül tizenkettőn ábrázoltak Krisztus-monogramot, önmagában vagy a görög „Α” és „ω” betűkkel kombinálva. L. Painter 1977. A kép forrása: <https://peterborougharchaeology.org/water-newton-treasure/> A letöltés időpontja: 2019.10. 16.

¹²⁴ A kép forrása: <https://art.thewalters.org/detail/35353/lamp-2/> A letöltés időpontja: 2019.08.15.

¹²⁵ M: 18,5 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.17.) Vö. Dodd 1961. no. 89.; Dodd 1973. 11; Age Of Spirituality 1979. no. 541; Mango 1986. 102–103. cat. no.13.

is, s éppen a Sion kincsleletből. Az egy ép és a négy rendkívül töredékes példány (II. tábla/f)¹²⁶ csupán díszíttségében tér el a fenti edénytől, az öblös hasat indamotívummal körbevett, függőleges akantusz minta díszíti.

Az áttört díszítésű, lemezből készült, mécsesstartóként funkcionáló kelyhek¹²⁷ mindegyike ezüsből készült. Széles, szalagszerű peremmel, öblös, lefelé szűkülő testtel rendelkeznek, a díszítésük azonban változó kialakítású lehet, előfordulnak köztük pelta, rombusz, illetve kör és háromszög alakú áttöréseket kombináló példányok is (II. tábla/g).¹²⁸ Az edény testéhez egy rövid, gombbal ellátott, lapos korongban végződő *pes* csatlakozik, a peremhez pedig három hurokszerű függesztőfület applikáltak.

A világitóedények mindegyike templomkincs része, így régészeti kontextus híján az egykori, templomon belüli helyzetük kizárólag az írott és ikonográfiai források alapján rekonstruálható. A képi ábrázolások tanúbizonysága szerint az ismertetett világitóedényeket (II. tábla/d–f) a templomon belül többféleképpen is elhelyezhették. A Riha és a Stuma templomkincsekből származó, két szín alatti áldozást bemutató, 565 és 578 közötti időszakra keltezhető két *patenán* az oltár mögötti oszlopok tetején álló széles szájú, elkeskenyedő nyakú, öblös hasú edényekben egy-egy gyertyát ábrázoltak (3. kép),¹²⁹ míg egy, a Metropolitan Museum-ban őrzött, ismeretlen lelőhelyű elefántcsont *pyxisen* egy hasonló formájú edényt lánc segítségével az oltár fölé függesztettek (4. kép).¹³⁰ Hasonló jelenségről olvashatunk a már idézett III. Gergely életrajzban, ahol a Szent Péter bazilika oratóriumának leírása során az oltár felett függő keresztokról és egy pár aranyozott edényről (*amae*) is szó esik,¹³¹ ez utóbbiak feltehetőleg világitóedényként funkcionálhattak. A szöveg említ továbbá egy ezüst kelyhet (*calix*), melyet az apszisban függesztettek fel. A *calix* kifejezést használva a szerző egyértelműen megkülönbözteti az oltár felett függő világitóedényeket (*amae*) az apszisban elhelyezett kehelytől. Mindezek

¹²⁶ 1.) M: 18,5 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.17.) 2.) M: nincs adat, töredékes. Antalya Muzesi (1092) 3.) M: nincs adat, töredékes. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.16.) 4.) M: nincs adat, töredékes. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.15.) 5.) M: 14,7 cm. Abegg Stiftung, Bern (8.114.64)

¹²⁷ 1.) M: 15,5 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.21.) 2.) M: Nincs adat, töredékes. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.25.) 3.) M: 17 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.1.6.) 4.) M: 14 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.36.21.) 5.) M: Nincs adat, töredékes. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.79.10.19.a–d.) 6.) M: 15,5 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.64.1.12) 7.) M: Töredékes. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.65.1.15.) 8.) M: 17 cm. Dumbarton Oaks, Washington D.C. (BZ.63.1.7.)

¹²⁸ Bouras – Parani 2000. 98–100. cat. 31–33. nyomán.

¹²⁹ A kép forrása: Krueger 2014. 113. Pl. 13.

¹³⁰ A kép forrása: Evans et al. 2001. 22. nyomán.

¹³¹ LP 92.7.

alapján elképzelhető, hogy az eltérő terminológia háttérben ebben az esetben nem a rendeltetés, hanem pusztán a formai különbség áll, s a fent ismertetett áttört díszű kelyhekhez (II. tábla/g) hasonló világítóeszközzel van szó. Ilyen, kétségtelenül liturgikus térhez köthető kelyheket mind ez idáig csak keleti területekről származó templomkincsekből ismerünk, ami önmagában nem zárja ki, hogy a típust nyugaton is alkalmazták volna.¹³²

A világítóeszközök fent tárgyalt típusainak közös vonása, hogy használatukhoz minden esetben szükség volt valamilyen égethető, növényi vagy állati eredetű olajra. A római császárkor korai évszázadaihoz hasonlóan, a késő antik és a kora bizánci időszakban a legkedveltebb olajat az olajfa terméséből nyerték, melyet nem pusztán étkezési célokra, hanem lámpaolajként is felhasználtak. Népszerűségében nagy szerepet játszott, hogy kiváló fényerőt biztosított, s égetése során kevésbé árasztott karakteres illatot vagy kellemetlen szagot, mint más növényi olajok (len, dió, masztixfa stb.), nem is beszélve az állati eredetű, elsősorban halból előállított keverékekről.¹³³ A liturgikus felhasználását emellett az olajfa, illetve az olajág szimbolikus jelentés-tartalma¹³⁴ is ösztönözhetette, hiszen a keresztények fontos jelképként tekintettek rá, a békét, az Istennel való megbékélést, az újjászületést és a halál utáni örök életet egyaránt jelentette számukra.¹³⁵ A *luminaria ecclesiae* igényeinek biztosítása érdekében több forráshely is beszámol az olívaolaj-ellátás vagy az olajfák ültetésének szükségességéről,¹³⁶ II. Gergely pápa pedig kimondottan a világításra (*ad luminaria*) adományozott a Szent Péter bazilikának 1000 solidust.¹³⁷

Ami a lámpások karbantartását és utántöltését illeti, már Paulus Silentarius említi azokat a keskeny mellékfolyosókat, melyeket kifejezetten erre a célra alakítottak ki. Képi ábrázolásaink csak sokkal későbbi időszakra vonatkozóan állnak rendelkezésünkre, a Kr. u. 12. századi Johannes Kokkinobaphos-homíliagyűjtemény egyik illusztrációja egy lámpatisztítót (*lampadariust*) ábrázol, aki egy létrát használ a magasan rögzített világítótestek eléréséhez.¹³⁸

¹³² Vö. Tóth–Vida–Takács 2016, 206. III.18. profán közegben felhasználásra kerülő, de hasonló áttört díszítésű lámpatartóját.

¹³³ Ermini Pani – Stasolla 2007. 572–573.

¹³⁴ Az olajfa és gyümölcse természetesen nem csak a keresztény vallásos felfogásban bírt sokrétű jelentéstartalommal, a görög-római és a zsidó kultúrkörben is fontos szerepet játszott. A téma összefoglalását l. Kruijf 1990. 246–256.

¹³⁵ Az olajfa és olajág szentírásbeli említéseit, s azok teológiai értelmezését ld. Riede 2018.

¹³⁶ Ezeket l. Graham 2014. 164–170.

¹³⁷ LP 92. 25.

¹³⁸ Két példányban: Par. Gr. 1208. 22v. és Vat.gr. 1162. 75. v.

Értékelés

A régészeti leletanyag megoszlását illetően feltűnő a keleti területek dominanciája, mely egyfelől a kutatótság egyenetlenségeivel, másfelől a keleti és nyugati területek történetének eltérő alakulásával magyarázható. Míg nyugaton a kontinuitás és a folyamatos használat során lecserélődhetnek a liturgikus tárgyak, a keleti területek leletanyaga elsősorban az arab hódításnak áldozatul esett templomok pusztulási rétegében, illetve a támadások elől föld alá rejtett leletegyüttesekben őrződött meg.

A fentiek során vizsgált, liturgikus térhez köthető, formai szempontból igen változatos világítóeszközök zömmel a Kr. u. 5. század második felére/ Kr. u. 6. századra keltezhetőek, kivételt ez alól tulajdonképpen csupán a Water Newton kincslet Kr. u. 4. század második felére datálható, feltehetőleg világítóedényként használatban lévő darabja képez. Ez a szám nem csak a világítóeszközök esetében ilyen alacsony, hiszen a kérdéses időszakban elsősorban olyan liturgikus tárgyak használatával kell számolnunk, amelyek nem tűntek ki a késő római időszakra jellemző használati tárgyak sorából. A Kr. u. 4–5. században még az eucharisztikus liturgiában használatban lévő tárgytipusok (patena, kehely) esetében is számolhatunk a profán szférában vagy pogány szentélyekben használt tárgyak kontinuitásával, amelyek annak ellenére, hogy díszítésmódjukban nem a keresztény ízlésvilágot tükrözték, funkcionálisan mégis betöltötték a kívánt szerepet. A világítóeszközökre vonatkozóan a helyzet később sem változik, ezt szemléltetik a kora bizánci időszakban használatban lévő mécsesformák is. A keresttel díszített darabok analógiáit a profán közegben ugyanúgy megtalálhatjuk, ahogy a liturgikus térhez köthető leletanyagban. Igaz ez a galambot, pávát és delfint ábrázoló változatokra is, melyek a keresztények számára jól körülírható jelentéstartalommal bírtak, ugyanakkor már a görög-római kultúrkörben is népszerű motívumnak számítottak. A delfinek ábrázolása önmagában vagy komplex tengeri jelent szereplőjeként gyakran előfordul a késő antik művészetben, s az ókeresztény ikonográfia is szívesen alkalmazza mint Krisztus feltámadásának, s egyúttal az üdvösségnek szimbólumát.¹³⁹ Jelentéstartalmuknál fogva a galamb¹⁴⁰ és a páva¹⁴¹ ugyancsak a népszerű keresztény jelképek közé sorolhatók, de profán, sőt, nem keresztény közegben is gyakran megjelennek, s kizárólagos liturgikus használatukat a fent említett, profán kontextusból származó formai analógiák cáfolják.

A kereszt különböző típusaival díszített, bronzból készült *polykandela* nagy számban tűnik fel profán közegben, ahogy a Sion kincsletből származó, ezüsből készült példányok legközelebbi formai analógiáját is a Lampsacus kincslet töre-

¹³⁹ Vö. LexMA III, 683–684.

¹⁴⁰ Vö. TIP 2000. 153–154.

¹⁴¹ Vö. LThK 8. 181–182.

dékes, egyenlő szárú keresztekkel díszített példányában találjuk meg,¹⁴² ez utóbbi ugyancsak jól szemlélteti, hogy a hasonló típusú, keresztény motívummal díszített példányok nem kizárólag szakrális közegben kerülhettek felhasználásra, hanem egy tehetősebb, keresztény család tulajdonát is alkothatták.

Önmagában a templomi inventárok alapján következtetni a liturgikus térben felhasznált világítóeszközök típusaira torz képet vetít elénk, hiszen ezen jegyzékek a templom teljes vagyonát listázzák, köztük azon tárgyakat is, melyek az egyház tulajdonát alkották, de a liturgikus térben valójában nem kerültek felhasználásra. Igaz ez a Liber Pontificalis adománylistáira is, hiszen azok azon túlmenően, hogy csak a Róma városi és környéki templomok eszközeiről adnak számot, kizárólag a jelentős templomok számára juttatott, nemesfémből készült császári adományokra koncentrálnak. Az egyes életrajzokban megjelenő változatos terminológia valójában csak azon esetekben ad lehetőséget a leletanyaggal való megfeleltetésre, ahol a kifejezés formai jegyeket is magában foglal (pl. a korona típusú mécsesek – *fara coronata*). Az életrajzokban említett császári adományokat ugyan nem találjuk meg a régészeti leletanyagban, de mind az egyszerűbb kivitelű, mind a nemesfémből készült tárgyak között találhatók felajánlási tárgyak, melyek minősége és kivitele a donátor anyagi helyzetének vagy bőkezűségének függvénye, s nem a templom tényleges gazdagságát tükrözik.

A keresztény liturgikus épületek építészeti adottságainak köszönhetően a nappal zajló szertartások során a mesterséges fény csupán kiegészítő jelleggel bírt, s az itt tárgyalt világítóeszközök elsősorban a különböző belsőépítészeti elemek, mozaikok hangsúlyosabbá tétele mellett a szertartás ünnepélyesebbé tételében játszhattak szerepet, jelképezve egyúttal a feltámadást.

Az alkonyati istentisztelet (*licinicon/lucernarium*) és a virrasztások során, ahogy arról már Egeria, galliai zarándoknő 381–384 közötti szentföldi zarándoklatát megörökítő naplójában beszámol, a régészetileg nem azonosítható gyertyák és fáklyák álltak használatban.¹⁴³ Az írott és ikonográfiai források tanúbizonysága szerint a temetési és keresztelési liturgiában,¹⁴⁴ a püspöki és pápai *processio*¹⁴⁵ és az ereklye *translatio*¹⁴⁶ során ugyancsak a gyertyák használatának lehetett szimbolikus szerepe, a kérdés azonban már újabb vizsgálatot igényel.

¹⁴² Mango 2003. 68–71.

¹⁴³ Egeria, Peregrinatio XXIV.1., XXIV.7.

¹⁴⁴ Jensen 2011. 264–265.

¹⁴⁵ L. Blaauw 2012. 319–343.

¹⁴⁶ A feltehetőleg Szent István ereklyéinek *translatio*ját ábrázoló lemezen a császár és az őt kísérő négy *magistratus* kezében egy-egy gyertya figyelhető meg. Vö. Holum – Vikan 1979. 113–133. fig. 1.; l. még Kritzing 2011. 43–47.; Kritzing 2015. 29–30.

Források

- Adamnanus, *De locis sanctis* = Sancti Adamnani, abbatis Hiiensis, de Locis Sanctis ex relatione Arculfi, episcopi galli, libri tres. Ex mss. codd. Vat. et Corb. et edit. Gretseri, apud Mabill. Act. SS. Ben. saec. III. Paris, 1850. 779–828.
- Egeria, *Peregrinatio* = Silviae vel potius Aetheriae peregrinatio ad loca sancta, by Wilhelm Heraeus. Heidelberg, 1908.
- Gesta apud Zenophilum* = *Gesta apud Zenophilum*. In: *Optati Mileuitani Libri VII*, ed. Karl Ziwsa. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum XXVI*. Prague – Vienna – Leipzig, 1983. 185–197.
- Liber Pontificalis* = *Le Liber pontificalis*; texte, introduction et commentaire par L. Duchesne Vol. I. Paris, 1886.
- MGH CONC. II.2. = Werminghoff, Albertus: *Monumenta Germaniae historica. Legum sectio III. Concilia. Tomus II: Concilia aevi Karolini I. Pars II. Hannoverae et Lipsiae*, 1904–1908.
- Paulinus Nolanus, *Carmina XVIII* = Paulinus Nolanus. *Opera, Pars II: Carmina, Indices et Addenda* ed. G. De Hartel. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum XXX*. Vindobonae, 1999. 405–424.
- Paulus Silentiarius, *Descr. S. Sophiae* = Claudio De Stefani (ed.): *Descriptio Sanctae Sophiae. Descriptio Ambonis. Bibliotheca Scriptorum Graecorum Et Romanorum Teubneriana 3331*. Berlin, 2011.

Felhasznált irodalom

- Age of Spirituality 1979* = Weitzmann, Kurt (ed.): *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, Through February 12, 1978*. New York, 1979.
- Antonaras 2010* = Antonaras, Anastasios: *Early Christian and Byzantine glass vessels: forms and uses*. In: Drauschke, Jörg – Daim, Falko (Hrsg.): *Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien 84, 1–3. Tl. 1*. Mainz, 2010. 383–430.
- Antonaras 2007* = Antonaras, Anastasios: *Early Christian Glass Finds from the Museum Basilica, Philippi*. *Journal of Glass Studies* 49. (2007), 47–56.
- Atlante I.* = Anselmino, Lucilla – Pavolini, Carlo: *Terra sigillata: Lucerne*. In: *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo: medio e tardo impero. Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*. Rome, 1981. 184–207.

- Aviam 1993 = Aviam, Mordechai: Horvat Hesheq: a church in Upper Galilee. In: Tsafirir, Yoram (ed.): *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem, 1993. 54–65.
- Badawy 1978 = Badawy, Alexander: *Coptic Art and Archaeology: The Art of the Christian Egyptians from the Late Antique to the Middle Ages*. Cambridge, 1978.
- Băjenaru – Bâltâc 2002 = Băjenaru, Constantin – Bâltâc, Adele: Depozitul de candelă din sticlă descoperit la bazilica episcopală de la Histria. *Pontica XXXIII–XXXIV*. (2000–2001), 463–513.
- Băjenaru – Bâltâc 2006 = Băjenaru, Constantin – Bâltâc, Adele: Histria – bazilica episcopală. *Catalogul descoperirilor de sticlă (1984–2000)*. *Pontica XLIX*. (2006), 219–247.
- Baratte 1984 = Baratte, François: 42. Kandelaber. In: Kaufmann-Heinimann, Annemarie – Furger, Alex R. (Hrsg.): *Der Silberschatz von Kaiseraugst*. *Augster Museumshefte 7*. Augst, 1984. 30–33.
- Baratte 1994 = Baratte, François: Lés candelabres. In: Hellenkemper Salies, Gisela – von Prittwitz und Gaffron, Hans-Hoyer – Bauchhenß, Gerhard (Hrsg.): *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia*. Bd. 1. Cologne, 1994. 607–629.
- Bauer 1988 = Bauer, Walter: *Wörterbuch zum Neuen Testament Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*. 6., völlig neu bearbeitete Auflage. Herausgeben von Kurt Aland und Barbara Aland. Berlin – New York, 1988.
- Baur 1938 = Baur, P. V. C.: A Christian Bowl or Chalice. In: Kraeling, Carl Hermann (ed.): *Gerasa, City of the Decapolis: An Account Embodying the Record of a Joint Excavation Conducted by Yale University and the British School of Archaeology in Jerusalem, 1928–1930, and Yale University and the American Schools of Oriental Research, 1930–1931, 1933–1934*. New Haven, 1938. 505–512.
- Bauer 2013 = Bauer, Franz Alto: *Eine Stadt und ihr Patron: Thessaloniki und der Heilige Demetrios*. Regensburg, 2013.
- Bertacchi 1978 = Bertacchi, Louisa: Lampadario paleocristiano rinvenuto ad Aquileia. In: *Atti del IX congresso internazionale di archeologia cristiana, Rome 21–27 settembre 1975, II*. Vatican, 1978. 71–87.
- Bénazeth 2001 = Bénazeth, Dominique: *Catalogue général du Musée copte du Caire*. Tome 1. Objets en métal. Cairo, 2001.
- Boube-Piccot 1966 = Boube-Piccot, Christiane: Bronzes coptes du Maroc. *Bulletin d'Archéologie marocaine VI*. (1966), 329–347.
- Boube-Piccot 1975 = Boube-Piccot, Christiane. *Les bronzes antiques du Maroc, II, Le mobilier. Études et travaux d'archéologie marocaine*. Rabat, 1975.
- Bouras 1991 = Bouras, Laskarina: Lighting, ecclesiastical. In: Kazhdan, Alexander P. (ed.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol. II. New York – Oxford, 1991. 1227–1228.

- Bouras – Parani 2008 = Bouras, Laskarina – Parani, Maria G.: *Lighting in Early Byzantium*. Washington, D.C., 2008.
- Bouyer 2000 = Bouyer, Louis: *Építészet és liturgia*. Szeged, 2000.
- Boyd 1988 = Boyd, Susan A.: *A Bishop's Gift: Openwork Lamps from the Sion Treasure*. In: Baratte, François (ed.): *Argenterie romaine et byzantine actes de la Table Ronde*, Paris 11–13 octobre 1983. Paris, 1988. 191–209.
- Boyd 1992 = Boyd, Susan A.: *A "Metropolitan" Treasure from a Church in the Provinces: An Introduction to the Study of the Sion Treasure*. In: *Silver Plate 1992*. 5–39.
- Brenk 2003 = *Die Christianisierung der spätrömischen Welt. Stadt, Land, Haus, Kirche und Kloster in frühchristlicher Zeit*. Wiesbaden, 2003.
- Bubić 2012 = Bubić, Vinka: *Late Antique oil-lamps with Early Christian images from the Archaeological Museum in Split*. *Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku* 104. (2012), 117–178.
- Bujard – Schweizer 1992 = Bujard, Jacques – Schweizer, François: *Entre Byzance et l'Islam, Umm er-Rasas et Umm el-Walid: fouilles genevoises en Jordanie*. Genève, 1992.
- Buschhausen et al. 1989 = Buschhausen, Helmut – Albani, Jenny – Schwarz, Mario: *Die Ausgrabungen in Abu Fana in Ägypten im Jahr 1988*. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 39. (1989), 243–257.
- Bussière – Wohl 2017 = Bussière, Jean – Wohl, Brigitta: *Ancient lamps in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles, 2017.
- Bussière – Rivel 2015 = Bussière, Jean – Rivel, Jean Claude: *Répertoire de fleurons sur bandeaux de lampes africaines type Hayes II*. Oxford, 2015.
- Campbell 1985 = Campbell, Sheila D.: *The Malcove Collection: a catalogue of the objects in the Lillian Malcove Collection of the University of Toronto*. Toronto, 1985.
- Caseau 2008 = Caseau, Béatrice: *Objects In Churches: The Testimony Of Inventories*. In: *Objects in Context, Objects in Use Material Spatiality in Late Antiquity*. *Late Antique Archaeology* 5. (2008), 552–579.
- Corrado 2009 = Corrado, Margherita: *Sistemi metallici di sospensione e lampade vitree pensili in Calabria dalla tarda antichità al medioevo (file 'leggere')*. *Temporis signa. Archeologia della tarda antichità e del medioevo IV*. (2009), 139–169.
- Costantino 2005 = Donati, Angela – Gentili, Giovanni (a cura di): *Costantino il Grande. La civiltà antica al bivio tra Occidentale e Oriente*. Rimini, 2005.
- Costantino 2012 = Biscottini, Paolo – Sena Chiesa, Gemma (a cura di): *Costantino 313 d. C. L'editto di Milano e il tempo della tolleranza. Catalogo della mostra Milano, 25 ottobre 2012–17 marzo 2013*. Milano, 2012.

- Dodd 1961 = Cruikshank Dodd, Erica: *Byzantine Silver Stamps. With an excursus on the Comes largitionum* by J. P. G. Kent. *Dumbarton Oaks Studies* 7. Washington, 1961.
- Curta 2011 = Curta, Florin: *New remarks on Christianity beyond the 6th and early 7th century frontier of the Roman Empire*. In: Heinrich-Tamáska, Orsolya (Hrsg.): *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden, 2011. 303–321.
- Dalton 1901 = Dalton, Ormonde Maddock: *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Medieval Antiquities and Ethnography of the British Museum*. London, 1901.
- Davis 2007 = Davis, Raymond: *The Lives of the Eighth-century Popes (Liber Pontificalis): The Ancient Biographies of Nine Popes from AD 715 to AD 817*. Liverpool, 2007².
- Davis 2010 = Davis, Raymond: *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*. Revised edition, with an introduction by Raymond Davis. Liverpool, 2010³.
- De Ridder 1913 = De Ridder, Andre: *Les bronzes antiques du Louvre. Tom. II. Les instruments*. Paris, 1913.
- Déroche 1948 = Déroche, Louis: *Les fouilles de Ksar Toual Zammel et la question de Zama (Vicus Maracitanus)*. *Mélanges de l'école française de Rome* 60. (1948), 55–104.
- Doig 2008 = Doig, Allan: *Liturgy and Architecture from the Early Church to the Middle Ages, Liturgy, Worship, and Society*. Burlington, 2008.
- Dodd 1961 = Cruikshank Dodd, Erica: *Byzantine Silver Stamps. With an excursus on the Comes largitionum* by J. P. G. Kent. *Dumbarton Oaks Studies* 7. Washington, 1961.
- Dodd 1973 = Cruikshank Dodd, Erika: *Byzantine silver treasures*. *Monographien der Abegg-Stiftung Bern* 9. Bern, 1973.
- Du Plat Taylor – Megaw 1981 = du Plat Taylor, Joan – Megaw, A. H. S.: *Excavations at Ayios. Philon, the Ancient Carpasia. Part II: The Early Christian Buildings. Report of the Department of Antiquities Cyprus (1981)*, 209–250.
- Duval 1956 = Duval, Noël: *Nouvelles recherches d'archéologie et d'épigraphie chrétiennes à Sufetula, Byzacène*. *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 68. (1956), 247–298.
- Duval 1962 = Duval, Noël: *Luminaire chrétien de Sbeitla (Tunisie) et de Salone (Dalmatie)*. *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* (1962) 51–63.
- Duval 1988 = Duval, Noël: *Études d'archéologie chrétienne nord-africaine: La transformation de la basilique sévérienne de Lepcis Magna en église: les notes*

- de G. Caputo (1936–1937). *Revue des Études Augustiennes et Patristiques* 34. (1988:2), 247–266.
- Ebanista 2018 = Ebanista, Carlo: *Spatiosa altaria: le installazioni liturgiche paleocristiane e medievali del santuario di Cimitile*. In: Figliuolo, Bruno – Di Meglio, Rosalba – Ambrosio, Antonella (a cura di), *Ingenita curiositas. Studi sull'Italia medievale per Giovanni Vitolo*. Battipaglia, 2018. 213–258.
- Ermini Pani – Stasolla 2007 = Ermini Pani, Letizia – Stasolla, Francesca Romana: *Le strade del vino e dell'olio: commercio, trasporto e conservazione*. In: *Olio e vino nell'alto medioevo. Atti della LIV Settimana di studio della Fondazione CISAM, Spoleto, 20–26 aprile 2006*. Spoleto, 2007. 539–593.
- Eröss – Láng 2016 = „Birds of a feather”: peacock-shaped oil lamp from the Aquincum civil town = „Madarat tolláról”: páva alakú olajmécses Aquincum polgárvárosából. *Budapest Régiségei* 49. (2016), 25–40.
- Evans – Frazer 1999 = Evans, Helen C. – Frazer, Margaret: *Cat. No. 46. Liturgical objects*. In: Wixom, William D. (ed.), *Mirror of the Medieval World*. New York, 1999. 37–38.
- Evans et al. 2001 = Evans, Helen C.– Holcomb, Melanie–Hallman, Robert: *The Arts of Byzantium. The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 58. no. 4. New York, 2001.
- Filipová 2015 = Filipová, Alžběta: *On the origins of the Monza collection of Holy Land ampullae: the legend of Gregory the Great's gift of relics to Theodelinda reconsidered*. *Arte Lombarda Nuova serie* 173/174. (2015), 5–16.
- Franken 1999 = Franken, Norbert: *Candelabrum Corinthium. Zu sakralidyllischen Bildelementen im späthellenistischen Wohnluxus am Beispiel eines Bronzekandelabers und einer Bronzelampe aus Mahdia*. *Bonner Jahrbücher* 196. (1996), 276–311.
- Frazer 1986 = Frazer, Margaret: *Medieval Church Treasuries. The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 43, 3. New York, 1985–1986.
- Geertman 2004 = Geertman, Herman, *L'illuminazione della basilica paleocristiana secondo il Liber Pontificalis*. In: *Hic fecit 2004*. 53–75.
- Germer-Durand 1909 = Germer-Durand, Joseph: *Un polycandilon byzantin découvert à Jérusalem*. *Échos d'Orient* 12, 75. (1909), 75–76.
- Giovannini 2012 = Giovannini, Annalisa: *Lampadario tipo polycandilon o Jerusalem*. In: Biscottini, Paolo – Sena Chiesa, Gemma (a cura di), *Costantino 313 d. C. L'editto di Milano e il tempo della tolleranza. Catalogo della mostra Milano, 25 ottobre 2012–17 marzo 2013*. Milano, 2012. 206–207.
- Graham 2014 = Graham, Benjamin Jon: *Profile of a Plant: The Olive in Early Medieval Italy, 400–900 CE*. PhD Dissertation, University of Michigan, 2014.
- Hessen et al. 1977 = Hessen, von Otto – Kurze, Wilhelm – Mastrelli, Carlo Alberto: *Il tesoro di Galignano*. Firenze, 1977.

- Hic Fecit 2004 = Geertman, Herman: Hic fecit basilicam: studi sul Liber pontificalis e gli edifici ecclesiastici di Roma da Silvestro a Silverio. Leuven – Paris, 2004.
- Holum – Vikan 1979 = Holum, Kenneth G. – Vikan, Gary: The Trier Ivory, „Adventus” Ceremonial, and the Relics of St. Stephen. *Dumbarton Oaks Papers* 33. (1979), 113–133.
- Hoyland – Waidler 2014 = Hoyland, Robert G. – Waidler, Sarah: Adomnán’s *De Locis Sanctis* and the Seventh-Century Near East. *The English Historical Review* 129. (2014), 787–807.
- Hölscher 1954 = Hölscher, Uvo: *The Excavation of Medinet Habu, V. Post-Ramessid Remains*. Chicago, 1954.
- Ivanovici 2013 = Ivanovici, Vladimir: Windows and Church Space in Early Medieval Byzantium and West. *Opuscula Historiae Artium* 62. (2013), 38–47.
- Ivanovici 2014 = Ivanovici, Vladimir: Luce renobatus: Speculations on the Placement and Importance of Lights in Ravenna’s Neonian Baptistery. In: Mondini, Daniela V. – Ivanovici, Vladimir (ed.): *Manipulating Light in Premodern Times: Architectural, Artistic and Philosophical Aspects/ Manipolare la luce in epoca premoderna: aspetti architettonici, artistici e filosofici*. Milano, 2014. 18–29.
- Ivanovici 2016 = Ivanovici, Vladimir: *Manipulating Theophany: Light and Ritual in North Adriatic Architecture (ca. 400–ca. 800)*. *Ekstasis: Religious Experience From Antiquity to the Middle Ages* 3. Berlin, 2016.
- Jensen 2010 = Jensen, Robin M: *Living Water. Images, Symbols, and Settings of Early Christian Baptism*. *Supplements to Vigiliae Christianae* 105. Leiden – Boston, 2010.
- Kaiseraugst 2003 = *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst. Die neuen Funde. Silber im Spannungsfeld von Geschichte, Politik und Gesellschaft der Spätantike*. Herausgegeben von Martin A. Guggisberg. Unter Mitarbeit von Annemarie Kaufmann-Heinimann. Mit Beiträgen von Jürg Ewald, Martin A. Guggisberg, Annemarie Kaufmann-Heinimann, Roland Leuenberger, Hans Lieb, Markus Peter, Werner H. Schoch, Michael Alexander Speidel und Joachim Szidat. Augst, 2003.
- Kalinowski 2011 = Kalinowski, Anja: *Frühchristliche Reliquiare im Kontext von Kultstrategien, Heilserwartung und sozialer Selbstdarstellung. Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz*, Bd. 32. Wiesbaden, 2011.
- Kat. Milano 1990 = Sena Chiesa, Gemma (a cura di): *Milano capitale dell’ Imperio romano, 286-402 d.C. – Mostra, Milano: Palazzo Reale, 24 Gennaio-22 Aprile 1990*. Milano, 1990.
- Kaufmann-Heinimann 2003 = Kaufmann-Heinimann, Annemarie: Bilanz der Forschung seit 1984. In: *Kaiseraugst 2003*. 15–30.
- Krautheimer 1984 = Krautheimer, Richard: *Early Christian and Byzantine Architecture*. New Haven, 1984.

- Keller 2011 = Keller, Daniel: Deposition, disposal and re-use of broken glass from early Byzantine churches. In: Janssens, Koen – Degryse, Paul – Cosyns, Paul – Caen, Joost – Van't dack, Luc (ed.): *Annales du 17e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. Brussels, 2009. 281–288.
- Kristensen 2016 = Kristensen, Troels Myrup: Landscape, Space, and Presence in the Cult of Thekla at Meriamlik. *Journal of Early Christian Studies* 24. (2016), 229–263.
- Kritzinger 2011 = Kritzinger, Peter: The Cult of the Saints and Religious Processions in the Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: Sarris, Peter – Dal Santo, Matthew – Booth, Phil (ed.): *An Age of Saints? Power, Conflict and Dissent in Early Medieval Christianity*. Brill's Series on the Early Middle Ages 20. Leiden, 2011. 36–48.
- Kritzinger 2015 = Kritzinger, Peter: Christliche Prozessionen in Spätantike und Frühmittelalter. In: Herbers, Klaus – Düchting, Larissa (Hrsg.): *Sakralität und Devianz. Konstruktionen – Normen – Praxis*. Stuttgart, 2015. 21–43.
- Krueger 2014 = Krueger, Derek: *Liturgical Subjects: Christian Ritual, Biblical Narrative, and the Formation of the Self in Byzantium*. Oxford, 2014.
- Kruijf 1990 = Kruijf, T. C. de: Der Ölbaum und seine Frucht in der Kultur und im Kult des Altertums. *Bijdragen* 51. (1990:3), 246–256.
- Lafli – Buora 2014 = Lafli, Ergün – Buora, Maurizio: Roman, Early Byzantine and Islamic Bronze Lamps from Southern Anatolia. *Archiv orientální* 82–83. (2014), 431–458.
- Lapp 1999 = Lapp, Eric C.: Kaniskion als Glaslampentypus in einem Papyrus des frühen 2. Jh.s. n. Chr. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 127. (1999), 84.
- Leclercq 1913 = Leclercq, Henri: Chandelier. In: Cabrol, Fernand – Leclercq, Henri: *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, III. 1. Chainage-Chypre. Paris, 1913. 210–215.
- Lenski 2016 = Lenski, Noel: *Constantine and the Cities: Imperial Authority and Civic Politics*. Philadelphia, 2016.
- Luijendijk 2008 = Luijendijk, AnneMarie: Papyri from the Great Persecution: Roman and Christian Perspectives. *Journal of Early Christian Studies* 16. (2008), 341–369.
- LThK 8 = *Lexikon für Theologie und Kirche*. 3. Auflage, Bd. 8. Pearson bis Samuel. Begründet von Michael Buchberger. Herausgegeben von Walter Kasper mit Konrad Baumgartner, Horst Bürkle, Klaus Ganzer, Karl Kertelge, Wilhelm Korf, Peter Walter. Freiburg – Basel – Rom – Wien, 1999.
- LexMA III = Angermann, Norbert (Hrsg.): *Lexikon des Mittelalters*. Bd. III: Codex Wintoniensis bis Erziehungs- und Bildungswesen. Stuttgart – Weimar, 1999.

- Mackensen 1993 = Mackensen, Michael: Die spätantiken Sigillata- und Lampentöpfereien von el Mahrine (Nordtunesien): Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 50. München, 1993.
- Mango 1986 = Mundell Mango, Marlia: Silver from Early Byzantium: the Kaper Koraon and Related Treasures, exhibition catalogue, The Walters Art Gallery. Baltimore, 1986.
- Mango 2003 = Mundell Mango, Marlia: Three Illuminating Objects in the Lampsacus Treasure. In: Entwistle, Chris (ed.): Through a Glass Brightly: Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology presented to David Buckton. Oxford – Oakville, 2003. 68–71.
- Marin 1989 = Marin, La topographie chrétienne de Salone. Les centres urbains de la pastorale. In: Duval, Noel (ed.): Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne: Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21 – 28 sept. 1986. Studi di antichità cristiana 41. Rome, 1989. 1117–1131.
- Martin-Kilcher 1985 = Martin-Kilcher, Stefanie: Ein silbernes Schwertortband mit Niellodekor und weitere Militärfunde des 3. Jahrhunderts aus Augst. Jahresber. Augst und Kaiseraugst 5. (1985), 147–204.
- McLachlan 2007 = McLachlan, Elizabeth Parker: Liturgical vessels and implements. In: Matter, E. Anne – Heffernan, Thomas J. (ed.): The Liturgy of the Medieval Church. Kalamazoo, 2007. 369–429.
- Menzel 1969 = Menzel, Heinz: Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz. Mainz, 1969.
- Młynarczyk 2011 = Młynarczyk, Jolanta: The Fading Lights of a Church. In: Frangié, Dina–Salles, Jean-François (ed.): Lampes antiques du Bilad es Sham. Jordanie, Syrie, Liban, Palestine/Ancient lamps of Bilad es Sham. Actes du Colloque de Pétra-Amman, 6–13 novembre 2005. Paris, 2011. 183–195.
- Michel 2008 = Michel, Vincent: Furniture, Fixtures, And Fittings In Churches: Archaeological Evidence From Palestine (4th–8th C.) And The Role Of The Diakonikon. In: Objects in Context, Objects in Use Material Spatiality in Late Antiquity. Late Antique Archaeology 5. (2008), 581–606.
- NEAEHL III = Stern, Ephraim – Le inzon-Gilbo'a, Ayele t– Aviram, Joseph (ed.): New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land: Jokneam – Pella. Vol. 3. Jerusalem, 1993.
- ODB 1991 = Kazhdan, Alexander P.: The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford. Vol. I. New York – Oxford, 1991.
- Olcay 2001 = Olcay, Yelda B.: Lighting methods in the Byzantine period and findings of glass lamps in Anatolia. In: Journal of Glass Studies 43. (2001), 77–87.
- Oren 1978 = Oren, Eliezer: A Christian Settlement at Ostracina in Northern Sinai. Qadmoniot XI. (1978: 2–3.), 81–87.

- Oren 1993 = Oren, Eliezer: Christian Settlement at Ostrakine in North Sinai. In: Tsafir, Yoram (ed.): *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem, 1993. 305–314.
- Painter 1977 = Painter, Kenneth S.: *The Water Newton Early Christian Silver* (London, 1977)
- Pozo Rodriguez 1997 = Pozo Rodriguez, Salvador F.: *Lucernas antiguas en bronce de la Baetica. Ensayo de clasificación: tipología y cronología*. Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología (BSAA) 6. (1997), 203–251.
- Rapp 2000 = Rapp, Claudia: *The Elite Status of Bishops in Late Antiquity in Ecclesiastical, Spiritual, and Social Contexts*. *Arethusa* 33/3. *Elites in Late Antiquity*. (2000), 379–399.
- Renberg 2017 = Renberg, Gil H.: *Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World*. *Religions in the Graeco-Roman World* 184. Vol. II. Leiden – Boston, 2017.
- Ross 1962 = Ross, Marvin C.: *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Vol. 1. Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*. Washington, D.C., 1962.
- Sághy 2009 = Sághy, Marianne: *Hic est locus: A római zarándokhelyek kialakulása a későantikvitásban*. *Vallástudományi Szemle* 5. (2009:1), 27–50.
- Silver Plate 1992 = Boyd, Susan A. – Mundell Mango, Marlia (ed.): *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-century Byzantium: Papers of the Symposium Held May 16–18, 1986, at the Walters Art Gallery, Baltimore, and Dumbarton Oaks, Washington, D.C. Organized by Susan A. Boyd, Marlia Mundell Mango, and Gary Vikan*. Washington, D.C., 1992.
- Ševčenko 1992 = Ševčenko, Ihor: *The Sion Treasure. The Evidence of the Inscriptions*. In: *Silver Plate 1992*. 39–57.
- Spier 2007 = Spier, Jeffrey: *Picturing the Bible. The Earliest Christian Art*. With contributions by Mary Charles-Murray, Johannes G. Deckers, Steven Fine, Robin M. Jensen, and Herbert L. Kessler. New Haven – London, 2007.
- Strzygowski 1904 = Strzygowski, Josef: *Koptische Kunst*. Wien, 1904.
- Szidat 2003 = Szidat, Joachim: *Der Silberschatz von Kaiseraugst: Gedanken zu seiner Entstehung, seinem Besitzer und seiner Funktion*. In: *Kaiseraugst 2003*. 225–245.
- Temple to church 2008 = Hahn, Johannes – Emmel, Stephen – Gotter, Ulrich (ed.): *From Temple to Church. Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*. *Religions in the Graeco-Roman World* 163. Leiden – Boston, 2008.
- TIP 2000 = Bisconti, Fabrizio (ed.): *Temi di Iconografia Paleocristiana*. Città del Vaticano, 2000.

- Tóth – Vida – Takács 2016 = Tóth, Endre–Vida, Tivadar–Takács, Imre: Szent Márton és Pannónia. Kereszténység a római világ határán. Pannonhalma – Szombathely, 2016.
- Touratsoglou – Chalkia 2008 = Touratsoglou, Giannis – Chalkia, Eugenia: The Kratigos, Mytilene treasure. Coins and valuables of the 7th century AD. Athens, 2008.
- Török 1988 = Török, László: Late Antique Nubia. History and Archaeology of the Southern Neighbour of Egypt in the 4th–6th century A.D. Antaeus, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae 16. Budapest, 1988.
- Uboldi 1995 = Uboldi, Marina: Diffusione delle lampade vitree in età tardoantica e medievale e spunti per una tipologia. Archeologia medievale 22. (1995), 93–145.
- Van Minnen 1991 = Van Minnen, Peter: Inventory of Church property. In: Hoogen-dijk, Francisca – Van Minnen, Peter (ed.): Papyri, Ostraca, Parchments and Waxed Tablets in the Leiden Papyrological Institute. Papyrologica Lugdu-no-Batava 25. Leiden, 1991. 40–77.
- Van Minnen 1992 = Van Minnen, Peter: The Inventory of an Egyptian Church on a Greek Papyrus. In: Actes du IVe Congrès copte, Louvain-la-Neuve, 5–10 septembre 1988. I = Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain. 40. Louvain-la-Neuve, 1992. 227–233.
- Verstegen 2010 = Verstegen, Ute: Die symbolische Raumordnung frühchristlicher Basiliken des 4. bis 5. Jahrhunderts. Zur Interdependenz von Architektur, Liturgie und Raumausstattung. Rivista di archeologia cristiana 85. (2010), 567–600.
- Vikan 2010 = Vikan, Gary: Early Byzantine Pilgrimage Art. Washington, D.C. 2010.
- Xanthopoulou 1998 = Xanthopoulou, Maria: Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne (Crète centrale). Cahiers Archéologiques 46. (1998), 103–119.
- Xanthopoulou 2012 = Xanthopoulou, Maria: Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne. Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 16. Turnhout, 2012.
- Yacoub 1995 = Yacoub, Mohamed: Splendeurs des mosaïques de Tunisie. Tunis, 1995.

Melléklet

I. tábla. Bronz mécsesek és kandaláberek típusai

II. tábla. A felfüggeszthető világítóeszközök típusai

1. kép. Kandeláber-ábrázolás a Rabbula kódexből, fol. 9v.

2. kép: Tabarka, ókeresztény bazilikát ábrázoló sírmozaik

3. kép: A két szín alatti áldozást ábrázoló Riha patena, az oltár mögött elhelyezett világítóedényekkel

4. kép: Oltár felett függő világítóedényt ábrázoló elefántcsont pyxis

SOÓS ESZTER

Békés együttélés vagy erőszakos hódítás?

*Adatok a kontinuitás kérdéséhez a hun korban
az északkelet-kárpát-medencei települések alapján*

Peaceful Coexistence or Violent Conquest?

*Data on the Question of Settlement Continuity in the North-eastern Part
of the Carpathian Basin in the Hun Age.*

The northeast part of the Carpathian Basin was densely populated in the late Roman Age. Most of the everyday utensils have been manufactured locally in the settlements, while certain types of the artefacts were purchased from regional markets. In addition to the regional trade and exchange networks, long-distance connections can be traced on the basis of Roman and Barbarian imported items.

Radical changes began in the second half of 4th century AD which rearranged the former cultural and economic conditions throughout the Carpathian Basin. The dense settlement network declined, most settlements from late Roman Age date to the turn of the 4th–5th or the beginning of the 5th century AD. In this period new technological and typological characteristics appeared among the settlement finds, most of which show connections with the Sântana de Mureş-Chernjakhov culture. Continuity can be observed in some areas, however, in these regions the new cultural influences brought forth the formation of a specific material culture. However, newcomers had also settled in the Upper Tisza Region: so far, the so-called Post-Chernjakhov horizon can primarily be identified in Hungary based on cemeteries.

A new social and economic system was formed in the 5th century AD that differed from the social structure of the previous late Roman Age. Small grave groups or lonely burials were spread all over the Carpathian Basin as remains of a new social system. The settlements belonging to the ‘classical’ Hunnic period graves are mostly unknown. The

main reason behind the problem is that the dating of the settlement finds, consisting of pottery, iron and bone tools, is not compatible with the relative chronology of the Hunnic period worked out based on grave goods. The research of the representative burials and the remains of everyday life were separated in this period.

A Közép-Duna vidék régészeti leletanyagában a Kr. u. 4. század második felétől figyelhetők meg azok a változások, melyek a hun kor „nemzetközi” divatjelenségeinek kialakulását eredményezték. A szóban forgó folyamatokat a kutatás elsősorban a sírmaradványok alapján körvonalazta, a települések, a mindennapi élet helyszínein történt változások kevésbé ismertek.¹ Különösen igaz ez a hun korban kiemelt szereppel bíró Felső-Tisza vidékre.

A terület a római késő császárkorban több kulturális zónára oszlott. A Tisza vonaláig szarmata megtelepedés azonosítható.² A Kr. u. 2. századtól a mai Kelet-Szlovákia, Kárpátalja, Északnyugat-Erdély és Magyarország hegy- és dombvidéki folyóvölgyeiben az általában vandálokkal azonosított Przeworsk-kultúrkör lelőhelyei találhatóak.³ A Przeworsk települések délkeleti határa a daciai limes volt,⁴ a provincia feladása után teret foglaló Marosszentanna-kultúra kiterjedése nem érte el a Przeworsk területeket.⁵ Az Északi-középhegység Sajótól nyugatra eső részéről előkerült régészeti leletanyag pedig a kvád településekkel mutat rokonságot.⁶

A Kárpát-medencei Barbaricum településhálózata a markomann háborúkat követő gazdasági konjunktúrában alakult ki, és fejlődött töretlenül a római császárkor végéig. A szarmata és a germán területeken is sűrűn elhelyezkedő települések leletanyaga stabil kereskedelmi- és cserehálózatról tanúskodik. A használati tárgyak egy részét helyben készítették. Specializált, regionális műhelyközpontokból került beszerzésre a mindennapi tárgyak másik része,⁷ a távolsági kapcsolatok bizonyítékai a Római Birodalom területéről⁸ és az Észak-Európából származó luxustárgyak.⁹

A Kr. u. 4. század utolsó harmadától a leletanyagban felbukkanó, új elemeket a kutatás korábban a Csernyahov-Marosszentanna-kultúra közvetlen hatásával, ké-

1 Tejral 1988; Tejral 1992; Tejral 1999; Kazanski 2012.

2 Masek 2012. 257-261.

3 Soós 2016. Fig.1.

4 Gindele 2010. Karte 2-3.

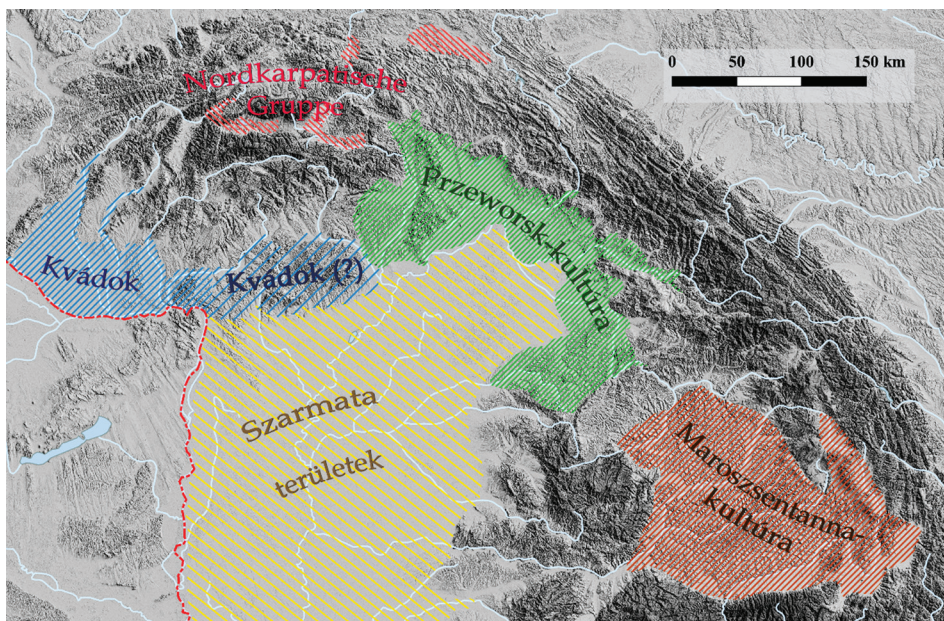
5 Körösfői et al. 2010.

6 Soós – Tankó 2018.

7 A legjobb példa a gyorskorongolt kerámia (Istvánovits et al. 2011; Soós 2016. 457-458. Fig. 5.)

8 Gabler – Vaday 1992; Kuzmová 2014.

9 Carnap-Bornheim 2001; Istvánovits – Kulcsár 2003. 232-238.

1. kép. A Kárpát-medence északkeleti részének kulturális képe a Kr. u. 4. században

sőbb egy általános, keleti divat elterjedésével hozta összefüggésbe. A folyamat számos ponton még ma sem tisztázott, de valószínűleg számolhatunk a korszak történeti eseményei hatására történő népmozgásokkal és széles körben hatást gyakorló divatjelenségekkel is.¹⁰

Mindezzel párhuzamosan a településhálózat és a gazdasági rendszer is átalakult. A folyamat eltérő módon érintette a szarmata és a germán településterületet, a Dél-Alföldön régóta ismert településkonzentrálódással¹¹ szemben a Kárpát-medence északi, északkeleti részén a folyamatok regionálisan eltérő módon zajlottak. Egyes területeken kontinuitás figyelhető meg, mely regionális csoportok kialakulásához vezetett.¹² Emellett több területen azonosíthatók újonnan beköltöző csoportok, mint a Kárpátok északi részén az Észak-kárpáti csoport (*Nordkarpatische Gruppe*) vagy a Tisza mentén az eddig temetkezések alapján körvonalazott, ún. Tiszadob-kör.

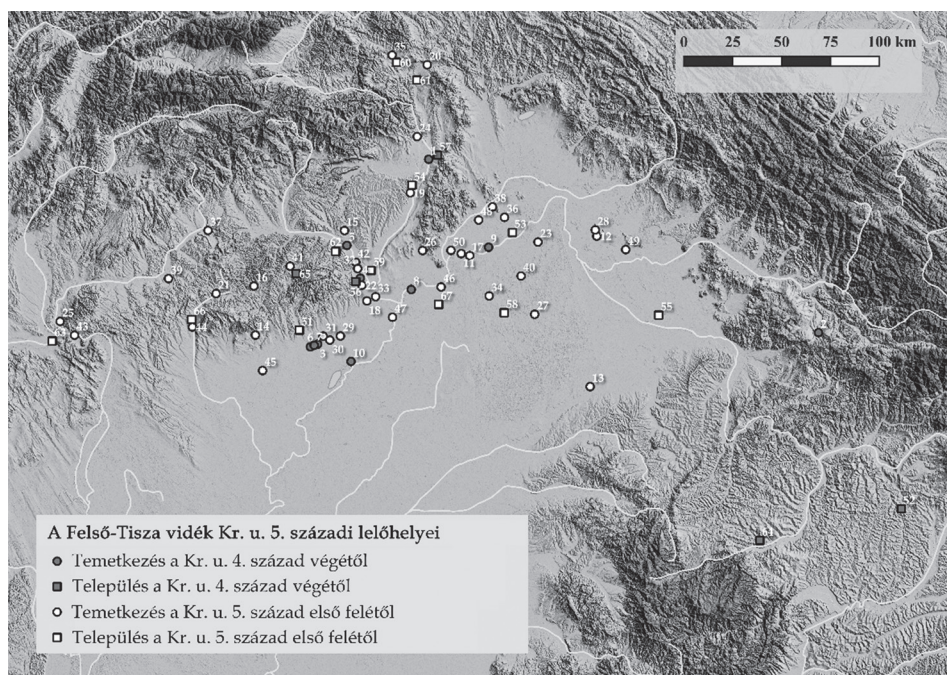
A Kr. u. 5. századra, a klasszikus hun kor időszakára Kárpát-medence szerete a késő császárkori szerkezettől eltérő társadalmi-gazdasági struktúra alakult ki.

¹⁰ Tejral 1999; Tejral 2000. 5-6.

¹¹ Vaday 1994; Istvánovits – Kulcsár 2017. 381-384.

¹² Ún. Post-Przeworsk települések (Pieta 1999. 185.).

A kutatásban már régóta magányos sírokként vagy kiscsaládi temetőkként¹³ ismert temetkezések egy új típusú társadalmi rendszer maradványai. A temetkezésekhez tartozó, a késő császárkoriakhoz képest sokkal inkább önállósra berendezkedő települések azonban kevésbé ismertek. A főként kerámiából és eszközökből álló telepényagok keltezése nem hozható szinkronba a hun kor síregyütteseken alapuló, relatív időrendjével, ezért a korszakban a reprezentatív temetkezéseknek és a mindennapi élet nyomainak kutatása elvált egymástól. Az ismert sír- és telepmaradványok térképre vetítve jól tükrözik ezt az aránytalanságot.

2. kép. A Felső-Tisza vidék 5. századi sír- és településmaradványai (Függelék)

A települések anyagi kultúrájának átalakulása a kora hun korban

Szarmata területek

A szarmata anyagi kultúrában a késő császárkor és a hun kor között nem figyelhető meg diszkontinuitás. A változásokat a településeken bizonyos új formák és díszítés-módok jelzik.

¹³ Kiss 1996. 87-90.; Tejral 1999a. 255-274.

Korábban a magyar régészeti kutatás a késő szarmata leletanyagban felbukkanó új típusokat, mint az S-profilú tálak¹⁴ és Murga-típusú korsók,¹⁵ közvetlenül betelepülő, gót/germán csoportokkal hozta összefüggésbe.¹⁶

Az újabb kutatás inkább összetett hatásmechanizmussal számol. Feltűnnek a településeken biztosan csernyahovi import darabok, mint például a Rákóczifalva-Bagi földek lelőhelyről ismert háromfülű csernyahovi edény.¹⁷ Széles körben elterjedtek viszont technológiai és formai újítások, mint például sárkányos tálak vagy öves edények,¹⁸ vagy az ún. fekete kerámia.¹⁹ A besimitott díszítésmód és az új divathullámhoz tartozó, fényezett, fekete edényfelületek legtöbbször hagyományos szarmata formákon jelentkeznek.²⁰ Számos késő szarmata lelőhelyen az új tárgytípusok feltűnése mellett az anyagi kultúra nem mutat domináns átalakulást, a késő császárkorban jellemző, széles körben elterjedt edényformák továbbra is használatban maradtak.²¹ A szarmata kerámiaművesség alapvetően konzervatív jellege miatt számos település a Kr. u. 2–3. és 5. század között nem keltezhető pontosabban. Gyakran csupán egy-egy jellemző lelet utal a hun kori továbbélésre, melyek hiányában a lelőhelyet császárkorra lehetne keltezni. Jó példa a jelenségre a Nyíregyháza-Oros lelőhelyről ismertetett, aranyozott ezüst, hun kori nyeregveret, melynek környezetében csak a szarmata anyagi kultúrára végig jellemző, szürke korongolt edénytöredékek kerültek elő.²²

A késői szarmata települések nagy része publikálatlan vagy előzetes közlésből ismert. A hun korról kapcsolatba hozható változások a Kr. u. 4. század utolsó negyedétől és a 4–5. század fordulójától keltezhetőek, a hun kori szarmata továbbélés felső időhatára azonban tisztázatlan,²³ különösen a Felső-Tisza vidéken. A szarmata településhálózat szintén átalakult: a Kr. u. 5. századra központi területté váló Dél-Alföldön erőteljes település-koncentráció figyelhető meg,²⁴ míg a Felső-Tisza vidéken eddigi adataink alapján nem tekinthető egységesnek a települések fejlődése.

A jelenségek szerkezetében is megfigyelhetők változások, mint az épületeken belül épített kemencék, tüzelőhelyek. A Pişcolt-lutárie-i, tiszavasvári és a tiszAESzlári hun kori szarmata településeken az épületekhez kapcsolódó agyagból tapasztott ke-

¹⁴ Párducz 1959. 358–359. Typ. 10., Abb. 26., Abb. 3., 28–29., 31., Typ. 4. Abb. 2., 4.

¹⁵ Vaday 1994.

¹⁶ Párducz 1959. 341–342.; összefoglalóan lásd: Masek 2011. 249–252.

¹⁷ Masek 2013. 242.

¹⁸ Vaday 1982; Vaday 1985. 25., 29.

¹⁹ Masek 2011. 263–266.

²⁰ Masek 2013. 242.

²¹ Gindele 2010. 94–95. Abb. 54–55.; Gindele 2011. 218.

²² Istvánovits – Kulcsár 2014.

²³ Masek 2012; Masek 2013; Bocsi 2016.

²⁴ Vaday 1985. 33; Vörös 1987. 133; Vaday 1994. 105.

mencék kerültek elő,²⁵ melyek idegenek a helyi tradíciótól, a dél-alföldi, nagy kiterjedésű, hun kori szarmata településeken is ismeretlenek.²⁶

A Kr. u. 4. század végétől számolhatunk szarmata területen újonnan megjelenő csoportokkal is, mint a Tiszadob-kör.²⁷ Kérdéses még, hogy a temetkezések karakterisztikus leletanyagához pontosan milyen leletanyagú települések kapcsolhatók. Istvánovits Eszter a tiszavasvári telepet a horizonthoz kötötte.²⁸

A szarmata területek északi részéről egyre több, „klasszikus” hun kori sír ismert.²⁹ A hozzájuk tartozó telepek feltehetően hasonló jellegűek, mint az Andornaktálya-Kis-rét dűlőn feltárt tanya; a szemcsés fazekai, finom, besímított díszű, bikónikus edényei és murgai korsói mellett számos késői provinciális import töredék található, mely az 5. század középső harmadára keltezi a telepet.³⁰ Fontos új eredményeket fog hozni a Nyíregyháza és Nagykálló határában feltárt, 5. század közepére és második felére keltezhető, germánként meghatározott temető- és teleprészletek feldolgozása, és egymáshoz való viszonyuk tisztázása.³¹

Przeworsk területek

A Kárpát-medencei Przeworsk kultúra településeinek fejlődése eltérő irányt vett a késő császárkorban az Eperjes-Tokaji hegységtől keletre és nyugatra. Az észak felé nyitott Hernád-völgy és az erdélyi Szamos-vidék eltérő irányú kapcsolatai a kora hun korban is megfigyelhetők.

Az Eperjes-Tokaji-hegységtől délkeletre a császárkori települések száma a Kr. u. 4. század végén drasztikusan visszaesett.³² Kevés település érte meg bizonyíthatóan a késő császárkor végét, mint Csengersima-Peta,³³ a legtöbb lelőhely, mint Culciu Mare/Nagykolcs-Zöldmező,³⁴ Bocşa/Boksánbánya-La pietriş,³⁵ Sarasău/Szarva-

²⁵ Kovalovszki 1980. 18–20., 9–11. Rajz; Istvánovits 1999. 174–175. Fig. 2–3; Gindele 2010. 94–95. Abb. 54.

²⁶ Pintye et al. 2004. 217.; Szalontai – Tóth 2000. 61–62.

²⁷ Istvánovits 1993. 76., 100–103.; Istvánovits – Kulcsár 2017. 385–387.

²⁸ Istvánovits 1999. 182.

²⁹ Pl. Nyíregyháza-Oros, Úr-Csere (Marta et al. 2004); Nyíregyháza-Rozsrétszőlő (Pintye 2014); Nagykálló-Ipari park (Istvánovits – Kulcsár 2017. 325–326., Fig. 269); Tiszavasvári-Dancs tehenészet (Körösfői 2016a. 150).

³⁰ Bálint et al. 2019.

³¹ Nyíregyháza-Csorda Páskum I-II és Nyíregyháza-Harangod (Markó 2012; Pintye 2016; Rác 2016. 303).

³² Gindele 2010. 145; Stanciu 2008. Fig. 1–2.

³³ Gindele 2011. 217.

³⁴ Stanciu 1995; Matei – Stanciu 2000. Nr. 55., 43–44. Pl. 25–28; Stanciu 2008.

³⁵ Matei – Stanciu 2000. 34–36. Nr. 23; Stanciu 2008.

szó-Zăpodie³⁶ előzetes közlésből ismert. A továbbélő erdélyi és partiumi lelőhelyek leletanyagában „post-Chernjahov” elemek, félkörös fogójú agancsfésűk, aláhajtott lábú fibulák, nagyméretű, bikónikus, besimított díszű tálak jelentkeznek.³⁷ Az edénykészlet ezeken a településeken szerves folytatása a korábbi hagyományoknak, mind a technológia, mind a formavilág tekintetében. A változást részben technológiai újítások, részben szintén új tárgytypusok jelzik. A legjobban publikált ilyen korú lelőhelyek Culciu Mare/Nagykolcs-Boghilaz,³⁸ és a szatmári síkon található Apa/Apa-Moșia Brazilor, melyek leletanyagában a késő császárkorra jellemző, egyszerű besimított vonalakkal díszített, félgömbös és meredeken megtört falú tálakat nagyméretű, félgömbös, vállon rácsmintával díszített tálak váltották fel, miközben a kerámia leletanyag többsége szerves folytatása a császárkori hagyománynak. Az említett továbbélő lelőhelyeket általában csak 4–5. század fordulójára keltezhető tárgytypusok jelölik.

Przeworsk területen is előkerültek újonnan létesített lelőhelyek. A különbséget az jelenti, hogy míg a magyarországi lelőhelyek kutatása elsősorban temetkezésekre támaszkodott, Erdély és a Partium területéről inkább településeket ismerünk. Vizsgálatukat megnehezíti, hogy értelmezésük – az egyes kutatóktól függően – a császárkori³⁹ vagy esetenként a dák azonosítást⁴⁰ helyezte előtérbe.

Az egyik legjobban publikált és elemzett település a 4–5. század fordulójára – 5. század első felére keltezhető Lazuri/Lázári-Râtul lui Bela lelőhely. Az előkerült, nagyméretű, széles, vékony peremű tálak mellett a nyomott testű, bikónikus edények már a 6. századi tálformák irányába mutatnak. A korszak facettált felülete alapján a publikáló nem csak csernyahovi kapcsolatokat, hanem Dél-Lengyelország felől érkező impulzust is kiemelt.⁴¹

Az új lelőhelyek többsége a Marosszentanna-kultúra területének északnyugati zónájából ismert.⁴² Suceag/Szucság-Oradba település a C3–D2 időszakokra keltezhető, nem messze található a kultúra egyik legkésőbbi, Pălatca/palatkai temetőjétől.⁴³ Az aláhajtott lábú fibulák kései variánsai, és az egyik végén elkeskenyedő vascsiholó alapján a publikáló a lengyelországi, post-Przeworsk kapcsolatokat hangsúlyozta.⁴⁴ A kerámia leletanyag, mely besimítással díszített vékonyfalú, murgai korszokból,

³⁶ Stanciu 2008.

³⁷ Stanciu 2008. Pl. 1–3.; Gindele 2010. 64–66. Abb. 36.

³⁸ Gindele 2010. 76–85. Abb. 44–49.

³⁹ Gindele 2010. 64–66., 142.

⁴⁰ Protase 2008.

⁴¹ Gindele 2010. 142., 159. Abb. 16–17., Abb. 19–20. Abb. 25., 6., 8.

⁴² Oradea-Salca, Mișca, Suplacul de Barcău (Opreanu 2011. 197.).

⁴³ Opreanu 2013. 56–57.

⁴⁴ Opreanu 2005.

tálakból, finom fazekakból áll, közeli rokonságot mutat a pannoniai, késő római lelőhelyek kerámiaanyagával.⁴⁵ A D2 időszakot a facettált díszítés jelöli.⁴⁶

Számos, a korszak szempontjából fontos település csak rövid előzetes közlések-ből ismert. Archiud/Mezőrked-Hänsuri többkorszakos lelőhelyet szintén tervásatással kutatták az 1960-as évek óta. A kora népvándorlás kori teleprészhez 6 felszínre épített és két cölöplyuk nélküli, földbe mélyített épület tartozott. A lakóövezet feletti dombon további 158 gödör került elő, ezekből 18-ba emberi maradványok, 13 esetben pedig teljes kutyavázak voltak fektetve.⁴⁷ A dákoromán horizonttal kapcsolatba hozott lelőhelyet az aláhajtott lábú és a lemezes bronzfibulák, a kónikus üvegpohár-töredék és a nagyrészt szemcsés, kisebb részben finom gyorskorongolt kerámia leletanyag a 4–5. század fordulójára – 5. század első felére keltezi, a facettált korszótöredék alapján a D2 horizontot is megérhette.⁴⁸

A szórvány vagy publikálatlan anyagok közül Ţaga/Cege-Hrube lelőhely egy Constans kisbronz és egy kétsoros csontfésű alapján szintén ide sorolható.⁴⁹ Bol-da/Alsóboldád-La Spini lelőhelyen csak egy edényégető kemence került feltárássra, környezetével való kapcsolata így nem tisztázható. A C3/D1 idősakra a fazekak korongról levágott alja mutat.⁵⁰ Medieşu Aurit/Aranyosmeggyes-La Oşanu lelőhelyen Sever Dumitraşcu végzett kis felületű kutatást, egy épület és 3 kemence került elő.⁵¹

Az Eperjes-Tokaji hegységtől nyugatra fekvő Przeworsk területen részben hasonló folyamatok zajlottak le, de a térség a Kárpátok északi hágóinak közelsége miatt szorosabb kapcsolatban volt a késői Przeworsk lelőhelyekkel.

A Hernád völgyében szintén számos császárkori lelőhely megélte az 5. századot,⁵² fejlődésükben, kerámiaművességükben és az anyag összetételében éles törés szintén nem figyelhető meg. A települések legkésőbbi fázisában jelentkeznek C3/D1 periódusra jellemző tárgytypusok, miközben az edénykészlet nagy része késő császárkori hagyományt képvisel. Magyarország területén az egyik legnagyobb feltárt telep, Garadna-Kovács tanya egy kúpos testű üvegpohár és kétsoros csontfésű alap-

⁴⁵ Opreanu – Cociş 2002; Opreanu 2013.

⁴⁶ Opreanu 2013. Pl. II/1.

⁴⁷ Gaiu 1999. 277.; Körösfői 2016. 117., 182–183. T.

⁴⁸ Körösfői 2016. 117.

⁴⁹ Körösfői 2016. 53. 15. T.

⁵⁰ Matei – Stanciu 2000. 36–37. Nr. 26. Pl. 44–58.; Gindele 2010. 107.

⁵¹ Dumitraşcu 1997. 527. Pl. V. A pontos lelőhelyet nem lehetett azonosítani, a leletek pedig elkallódtak (Gindele Robert szíves szóbeli közlése).

⁵² A korábbi szakirodalomban megfigyelhető, hogy csupán a besimitott díszítés megléte alapján vitték fel a telepanyagok keltezését az 5. század elejéig (Garadna-Kastély zug: Salamon – Török 1960; Ždaňa/Hernádsadány–Duboxa: Lamiová-Schmiedlová – Olexa 2003). A vízszintes hullámvonalas és ritkán hálómintás besimitás azonban már a Kr. u. 3. századtól megtalálható, ahogy a gyorskorongolt edények magas aránya is.

ján biztosan megérte az időszakot.⁵³ A szlovákiai Nižná Myšľa/Alsómislye-Alamenev település használatának kezdete a kézzel formált, plasztikus díszű fazekak, hombárok terra sigillata töredékek és gyorskorongolt tálak alapján a Kr. u. 3. századtól indítható. A késői horizontot jelzi a besimított díszítés megjelenése, kétsoros fésű és számos C3 periódusra tehető, vésett díszű, aláhajtott lábú fibula.⁵⁴ Hasonló lehetett a helyzet a Trstené pri Hornáde/abaújnádasdi telep esetében is, bár ott a profilált oldalú edények csak rétegből ismertek.⁵⁵

Az említett lelőhelyek a Hernád középső folyásánál helyezkednek el. A Kaszai-medencétől északra viszont a továbbélő települések fejlődése egyedi irányt vett, a kialakuló kört a dominánsabban jelentkező északi és Dobrodzień hatás miatt az ún. „*post-Przeworsk*” horizont⁵⁶ elnevezéssel illetik.

Az eperjesi településen a Przeworsk megtelepedés a Kr. u. 2. századtól folyamatosan nyomon követhető az 5. századig. A késői jelenségekben magasabb arányban volt meg a korongolt, elsősorban durva kerámia, ezek mellett, részben szórványként előkerült csernyahov-típusú csontfésű, háromfülű, bepecsételt bikónikus tál, és késői kéttagú, aláhajtott lábú bronzfibulák jelzik a 4-5. század fordulójára tehető horizontot.⁵⁷ Hasonló képet mutat az Ostrovany/osztropataki település is, a kerámiaanyagban megjelenő korszakos jellegzetesség az edények nagyobb mérete, a besimítés valamint az erős, vízszintes bordázás, ami a többi, Kelet-szlovákiai lelőhelyen is megfigyelhető. Egyedi viszont a meredek, vízszintes árokkal kialakított perem, speciális a perem hirtelen elvékonyodása és a talpgyűrű éles kialakítása,⁵⁸ ami máshonnan eddig nem adatolt. A csernyahov-típusú csontfésű és a facettált korsótöredék alapján a teleprészt az 5. század első felére keltezték a publikálók, kiemelve, hogy az anyagi kultúrában megfigyelhető változások már a 4. század végétől jelentkeznek.⁵⁹

A fent bemutatott lelőhelyek anyagában olyan jegyek tűnnek fel, ami a Kárpátok északi részével mutat szorosabb rokonságot, de a délkeleti, csernyahovi kapcsolatok is intenzívek voltak. Jól mutatják ezt a biztosan keleti importdarabok: egy Eperjesen

⁵³ Soós 2016. Fig. 5.

⁵⁴ Béreš et al. 1991. Obr. 3-4., 6., 11. Tab. II., 1. Tab. III., 7., Tab. VIII., 3., Tab. IX.; Pieta 1999. 185. Abb. 13.

⁵⁵ Jurečko 1983. Obr. 14.

⁵⁶ Budinský-Krička 1963. 42. Abb. 22., Taf. XI., 6., Taf. XV., 6.; Béreš et al. 1991. Obr. 3-4., 6., 11., Tab. II., 1.; Lamiová-Schmiedlová - Tomášová 1999. 127.; Pieta 1999. 185. Pieta a Nižná Myšľa/Alsómislye-alamenevi lelőhelyet is a „*post-Przeworsk*” körbe sorolja, azonban az ott előkerült leletanyag összetétele eltér azoktól: a vastag falú, élesen bordázott korongolt edények egyáltalán nem jelennek meg. Valószínűbb ezért, hogy a lelőhely csak megéri a kései időszakot és a 4-5. század fordulóján kerül feladásra.

⁵⁷ Budinský-Krička 1963. 42. Abb. 21., Taf. XI., 6., Taf. XV., 6.

⁵⁸ Lamiová-Schmiedlová - Tomášová 1999. Tab. I., 4-5., Tab. IV., 2-5., Tab. X., 18., 21.

⁵⁹ Lamiová-Schmiedlová - Tomášová 1999. 127-128.; Lamiová-Schmiedlová et al. 2017. 37-38., Tab. XXXI., 1., Tab. XXXII. 9., Tab. LV., 7-8.

előkerült, 3 fülű, bikónikus tál,⁶⁰ és főként az osztroványi, Fekete-tengeri halszószos amphora töredéke is.⁶¹

A magyarországi Przeworsk területen szintén számolhatunk újonnan beköltöző csoportok hagyatékával. A Tiszadob-szigeti temető sírjaihoz hasonló összetételű, 4-5. század fordulójára – 5. század első felére keltezhető síregyütteseket lehetett azonosítani Miskolc-Szirma-Fáskert lelőhelyről.⁶² Közöletlen, de erőteljes csenyahovi kapcsolatot mutat egy Sajószentpéter mellett feltárt, 22 síros, egy nagyméretű lemezfibula alapján D2 időszakot is megért, újonnan feltárt temetőrészlet.⁶³

Az egykori Przeworsk területről is egyre több olyan település ismert, melynek nincs császárkori előzménye. A részletesen publikált, 5. század első felére és középső harmadára keltezhető Onga-Teknő lapos⁶⁴ és Hernádvécse-Nagy rét⁶⁵ települések mellett Sajószentpéter-Vasúti órház lelőhelyen egy tucat földbe mélyített épületből és tárolóvermekből álló, egy Léva-Perse fibula töredéke és egy Snartemo-típusú üveg pohár alapján D2–D3 periódusra keltezhető teleprészlet került elő. A kerámia leletanyag csaknem kizárólag szemcsés és finom korongolt fazekakból, tálakból, és murgai korszakból áll.⁶⁶ Miskolc-ALDI 2 lelőhelyen két, első kemencével ellátott, földbe mélyített épület került feltárássra. A nagy mennyiségű, szemcsés korongolt kerámia mellett számos vaseszköz és késő római érem adatolt.⁶⁷ A Bodrog völgyében valószínűleg szintén számolhatunk a késő császárkort követő megtelepedéssel. Cigánd-Diósd I. lelőhelyen egy erősen erodált település nyomai kerültek elő, a jelenségekhez kevésbé köthető leletanyag közt féldrágakő gyöngy, érmek és egy Bratei-típusú fibula lett jelölve. Az előzetesen a császárkorra helyezett lelőhely ez alapján a 4. század vége – 5. század első fele közt lehetett lakott.⁶⁸ Az 5. század középső harmadára keltezhető Streda nad Bodrogom/Bodrogszerdahely lelőhelyről ismertetett, korábban szarmata telepnymnak meghatározott leletegyüttes még későbbi jelenlétéről tanúskodik.⁶⁹

⁶⁰ Budinský-Krička 1963. Tab. XV., 6.

⁶¹ Lamiová-Schmiedlová – Tomášová 1999. 129–130., Obr. 27.; Lamiová-Schmiedlová et al. 2017. Tab. XXXIII., 2.

⁶² Soós 2018.

⁶³ Rác 2016. 303. 15. jz.

⁶⁴ Soós 2014.

⁶⁵ Soós et al. 2017.

⁶⁶ Tóth 2013. 128., V. t. 14., VIII. t. 1., X. t. 7., 9., XII. t. 1., XVI. T. 3., XXXI. T. 6.

⁶⁷ Csengeri 2011.

⁶⁸ Kisjuhász 2010; Tejral 2015. 297–307.

⁶⁹ Polla 1969; Pieta 1987. 411., IX., 12.

Észak-kárpáti csoport

A szlovákiai hegyvidéken, az egykori Púchov-kultúra területén a Kr. u. 4. század második felétől új egység, az ún. Észak-kárpáti csoport körvonalazható. A megnevezés egy rövid idejű, a területen újonnan megtelepedő horizontot jelöl, mely a C3 időszaktól keltezhető, és nem sokkal Kr. u. 400 után feladták lelőhelyeiket, az eddigi adatok alapján szintén valamilyen erőszakos cselekmény hatására.⁷⁰ A korábban nem hasznosított, hegyvidéki területeken található lelőhelyek valószínűleg egy krízis hatására történt összeköltözésnek a nyomai. A magasabb térszínre való költözés Przeworsk területen, a Beszkidek régiójában,⁷¹ és délnyugati, kvád területeken is megfigyelhető.⁷²

A megtelepedést a C3 időszak jellegzetes típusai mutatják: késői aláhajtott lábú bronzfibulák, hosszú tütartójú vas ívfibulák, Csernyahov-típusú fésűk, melyek alapvetően a lengyelországi Dobrodzień csoport lelőhelyeire is jellemzőek.⁷³ Az eddig kutatott felületek nagysága és a gyakran roncsolt stratigráfiai viszonyok miatt településeik szerkezetéről nem sokat tudunk. A legsűrűbb megtelepedés a Szepességben lehetett.⁷⁴ A csoport sajátos kerámiaanyagára a korszak más területeitől eltérően a kézzel formált áru magas aránya, a durva korongolástechnika és a gyakori bekarcolt díszítés jellemző. Sajátos, szintén a legkésőbbi Przeworsk horizonttal összefüggő jelenség a tárolóedények bepecsételt díszítése is.⁷⁵ A helyi igényeket kielégítő kerámiagyártásra utalnak a Poprad mentén előkerült edénygetű kemencék,⁷⁶ és szinte minden településen került elő fémfeldolgozás nyoma.⁷⁷ Új megvilágításba helyezi a szegényes kerámiaanyaga és kistárgyak alapján körvonalazott csoport hatalmi helyzetét a Poprad-Matejovce lelőhelyen előkerült, Kr. u. 4. század utolsó harmadára keltezhető fejedelmi sír.⁷⁸ Az Észak-kárpáti csoport területéről temetkezés ugyanis a felszíni maradványokból ismert rajbroti lelőhelyen kívül, melyet a Kárpátokba költöző, kései Przeworsk csoportokhoz kötöttek, eddig nem volt ismert.⁷⁹

⁷⁰ Pieta 1999. 182.; Madyda-Legutko – Tunia 2008. 231., 245–246.

⁷¹ Madyda-Legutko 2000. 226–227. Abb. 4. Abb. 6. „*Carpathian Group of the Przeworsk culture*” (Madyda-Legutko–Tunia 2008. 246.)

⁷² Tejral 1999. 238–243.; Pieta 1999. 182.

⁷³ Szydłowski 1977; Pieta 1999. Abb. 11.

⁷⁴ Pieta 1991. 377–378.

⁷⁵ Madyda-Legutko – Tunia 2008. 231–232. Fig. 2., Fig. 3.

⁷⁶ Kežmarok-Vrbové (Giertlová-Kučerová – Soják 2005. Fig. 5).

⁷⁷ Pieta 1987. 388.

⁷⁸ Pieta – Roth 2007.

⁷⁹ Biborski – Zagórska-Telega 2008.

Elsőként Carol Pieta használta a *Nordkarpatische Gruppe* elnevezést.⁸⁰ Ő a szélességi területeken kívül a Kárpát-medencei Przeworsk kultúra északi zónájában feltárt települések egy részét, mint Prešov és Ostrovany is a körhöz sorolta, melyek korábban Prešov-csoportként kerültek be a szakirodalomba.⁸¹ Az Észak-kárpáti csoport kelet-szlovákiai elterjedését nem határozta meg pontosan, az említett lelőhelyek esetében inkább erős keleti hatásokat hangsúlyozott.⁸² A Hernád- és Torysa-völgyi lelőhelyek publikálói viszont inkább a korábbi császárkori Przeworsk kultúrával való kapcsolatokat hangsúlyozták, folyamatosnak tartva a megtelepedést a településeken.⁸³ Prešov környékén ritkábban, de szintén megjelennek a bepecsételt tárolóedények,⁸⁴ ám a kézzel formált áru magas aránya kevésbé jellemző. A finom, gyorskorongolt kerámia formái, a gyakori éles bordázás viszont szorosabb kapcsolatot mutat a Kárpátok északi oldalával, például a jakuszowiczei telep késői fázisának anyagával.⁸⁵

Kvád területek

Nyugat-Szlovákia területén a Felső-Tisza vidéktől eltérő hatások érvényesültek, főként földrajzi helyzetük és a provinciális területekkel való közvetlen szomszédság miatt. Pannoniától északra a császárkor végét hagyományosan a magányos és kis sírcsoportos csontvázas temetkezések megjelenéséhez kötik.⁸⁶

A kvád településhálózat Kr. u. 4. század második fele és az 5. század első fele közti átalakulása szintén erőteljes demográfiai visszaesésről tanúskodik, melyet a kvádok Kr. u. 406-ban adatolt történeti elvándorlásával kapcsol össze a kutatás.⁸⁷ A késő császárkor utolsó fázisát jelző C3 periódus jelenti a legtöbb intenzíven lakott kvád település végét. A késői lelőhelyek leletanyagában a gyakran vésett díszű, szögletes, aláhajtott lábú fibulák, félkörös és háromszög fogójú agancsfésűk, Kr. u. 4. századi érme mellett kimondottan magas számú római import: argonni és észak-afrikai sigillaták, mázas dörzstálak, *Ringschüsseln* kései formái tűnnek fel.⁸⁸ A tárgyspektrum azonban nem mindenhol figyelhető meg. A Branč/Berencs-hely-

⁸⁰ Pieta 1991. 376.

⁸¹ Pieta 1987. 388.; Pieta 1999. 181. Abb. 9.

⁸² Pieta 1987. 391.

⁸³ Lamiová-Schmiedlová 1969. 478.; Budinský-Krička 1963. 36-37.

⁸⁴ Budinský-Krička 1963. Tab. XIV., 7.; Lamiová-Schmiedlová - Tomášová 1999. Tab. III., 19. Itt szeretném megköszönni Kamil Švaňa (Trnavska Univerzita) hasznos tanácsait és a szakmai beszélgetést.

⁸⁵ Rodzińska-Nowak 2000. 196. Abb. 1.; Kaczanowski - Rodzińska-Nowak 2008. Abb. 3.

⁸⁶ Pieta 1999. 171.; Tejral 1999. 205-207.

⁸⁷ Pieta 1999. 175.; Tejral 1999. 220.; Varsik 2011. 228.

⁸⁸ Varsik 2011. 226-228. Abb. 106.

földeki település utolsó fázisához szótan elhelyezkedő telepjelenségek tartoztak, melyek egyszerű, import nélküli leletanyaga elszegényedésről tanúskodik.⁸⁹ A nagy kiterjedésű, de egyelőre publikálatlan beckov/beckói település utolsó fázisa is a 4–5. század fordulójára tehető egy épület szegényes kerámiaanyaga és a bele elrejtett vaseszköz-depó alapján.⁹⁰

A települések feladása mellett a Kr. u. 4–5. század fordulóját bronz éremkincs-leletek, ezüst kincseletek⁹¹ és telepjelenségekbe rejtett vaseszköz-depók jelzik.⁹² A korábbi kedvező mezőgazdasági környezetben fekvő, folyóvölgyi településeket feladták, és a Garam és a Vág felső folyásánál található, szűk patak- és folyóvölgyek mentén telepedtek meg,⁹³ a késő bronzkor óta lakatlan barlangi lelőhelyek használata is megfigyelhető.⁹⁴

A Morvaország és Nyugat-Szlovákia területén feltárt új típusú, a vezető lelőhelyről a Zlechov-típus elnevezést kapták.⁹⁵ Leletanyagukban a C3/D1 időszak vezető tárgytypusai: aláhajtott lábú fibulák, csernyahovi és kétoldalas fésűk mellett a szemcsés gyorskorongolt és a finom, ritkán besimított díszű kerámia megegyezik a Felső-Tisza vidéki telepek anyagával. A kevés számú morvaországi település leletanyagában a Duna-vidéki körnek vagy Murga-stílusnak⁹⁶ meghatározott horizontot a telepeken murgai korsók, besimított, bikónikus tálak⁹⁷ és szemcsés gyorskorongolt fazekak⁹⁸ jelzik, melyek a római mázas dörzstálak alapján az 5. század első felére, középső harmadára tehetőek.⁹⁹ Az épületek szerkezetében is eltérés figyelhető meg a császárkori konstrukciókhoz képest, a Kr. u. 400 körül létesített épületek oszlophelyeit nem azok oldala mellet, hanem a sarkokban ásták le, vagy a rövidebb oldalon sorakoztak (ún. *Eckpfostenhaus*). A típus megjelenését a kora hun kori, részben etnikai változásokkal hozták összefüggésbe.¹⁰⁰

Míg a cseh kutatás egyértelműen definiálja a horizontot, Szlovákia középső részén a kontinuitás kérdése a telepeken sokszor feltételes. Fontos megjegyezni emel-

⁸⁹ Kolník et. al. 2007. 35. Obr. 17.

⁹⁰ Varsik et. al. 2006.

⁹¹ Pl. Banská Bystrica (Pieta 1987. 386–388.).

⁹² Pieta 1999. 182.; Varsik 2011. 228.

⁹³ Pieta 1987. 386–388.; Pieta 1999. 178.; Tejral 1999. 241.; Ruttikay 2009.

⁹⁴ Pieta 1999. 182.

⁹⁵ Tejral 2000. 13.; Zeman 2006; Zeman 2007.

⁹⁶ Tejral 1985; Tejral 1988. 267.

⁹⁷ Tejral 1985. 130. Abb. 17., 5–7.

⁹⁸ Friesinger 1984; Tejral 1985. 140–141. Abb. 19., 2., 3., 5., 6.; Abb. 20., 5–7.

⁹⁹ Velké němčice (Peškař 1983; Tejral 1985. 124.)

¹⁰⁰ Ausztria (Kern 1996. 16. Abb. 4., 3.); Morvaországban Rajhradice (Přichystal–Vachútová 2007), Zlechov (Zeman 2006. Obr. 4., 1–3.), Szlovákiában Nitra–Párovské Háje (Pieta – Ruttikay 1997), Štúrovo–Vojenské cvičisko (Beljak – Kolník 2008. Fig. 6., 1., Fig. 7., 1.), összefoglalóan: Tejral 1998. 193–202.

lett, hogy a cseh és a szlovák kutatás gyakran diszkontinuitással számol a C3/D1 és a D1–D2 periódusok közt,¹⁰¹ így feltételez az 5. század első felében újonnan, helyi előzmény nélkül létesített településeket is.¹⁰²

A legjobban publikált települések B2/C1 időszaktól keltezhető, császárkori települések közvetlen közelében találhatóak. Az edényégető kemencék alapján helyi kézművességgel rendelkező Nitra-Párovské Háje a C3/D1–D2 periódusokban volt lakott. A leletanyag a jelenségek szintjén is egyértelműen elválasztható, a publikálók töréssel számolnak a késő császárkor után, de a lakosság esetleges továbbélésének lehetőségét nyitva hagyják.¹⁰³ Štúrovo/Párkány-Vojenské cvičisko lelőhelyen a publikálók elválasztottak egy C3 és egy külön D1 horizontot is, a császárkori hagyományú, kézzel formált kerámia aránya alapján. A telep késői fázisára a szemcsés korongolt kerámia, a fazekak magas aránya vált meghatározóvá, a bordadíszes, behúzott peremű, széles edény alapján pedig az anyag csernyahovi kapcsolatait hangsúlyozták.¹⁰⁴

Általában megfigyelhető, hogy a szlovák kutatás a korszakra jellemző, szemcsés, gyorskorongolt, fedőhornyos fazekak megjelenését részben a települések topográfiai helyzete, részben a római import magas aránya miatt provinciális hatásnak tulajdonítja.¹⁰⁵ Az ezekkel részben párhuzamosan elterjedő, besimított díszű asztali edények már korán *Foederatenware* elnevezést kapták, közvetlen római¹⁰⁶ vagy romanizált szvéb¹⁰⁷ terméknek tartva azokat. A Bécs környékén és a Dunától északra feltárt lelőhelyek esetében erős regionális eltérések figyelhetőek meg: a települések egy részén, mint Bratislava-Devín a továbbélő kvád hagyomány a meghatározó,¹⁰⁸ a limeshez közelebb eső településeken, mint Schletz vagy Mannersdorf viszont magasabb a szemcsés korongolt kerámia aránya.¹⁰⁹

Ismerünk olyan leletgyűtéseket, melyek az 5. század közepére keltezhetőek, mint Výchapy-Opatovce, azonban kapcsolatuk a környezetükkel nem rekonstruálható.¹¹⁰ A kevés korszakos lelőhely egy része késő római komplexumokhoz köthető, mint Iža/Izsa, vagy a Cífer-Pác-i germán rezidencia.¹¹¹ Utóbbi lelőhelyen egy gödör, melynek anyagában római mázas áru, besimított finom kerámia mellett a kvád

101 Pieta – Ruttkay 1997.

102 Varsik 2011. 229. Abb. 109.

103 Pieta – Ruttkay 1997.

104 Beljak – Kolník 2008. 80., Fig. 13:6.

105 Beljak – Kolník 2008. 78.; Varsik 2011. 227–228. Abb. 106.

106 Pollak 1980. 199.; Fiesinger – Kelchler 1981. 255. Abb. 49.

107 Tejral 1999. 250–252.

108 Pieta – Plachá 1989.

109 Windl 1996; Kern 1996.

110 Točík 1962. 204. Abb. 13.; Pieta 1987. 391.

111 Kuzmová – Rajtár 2010; Švaňa 2014.

tradíció is érvényesült, 5. század második felére keltezhető a Bakodpuszta-típusú fibula alapján.¹¹²

Valószínűleg az 5. század második felére keltezhető lelőhelyek száma is növekedni fog. Tesárske Mlyňany/Taszármalonya lelőhelyen egy 74 síros temető került feltárássra.¹¹³ A hozzá tartozó települések ismeretlenek, de előzetes ásatásai jelentések alapján számolhatunk ebben az időszakban is települések maradványaival.¹¹⁴

A késő császárkori kvád megtelepedés kiterjedt a magyarországi Északi-középhegység területére is. Bár a Dunakanyar és a Sajó közt fekvő császárkori települések anyagi kultúráját pontosan nem ismerjük,¹¹⁵ több adat is arra utal, hogy a lelőhelyek egy része megérte a Kr. u. 4-5. század fordulóját. Vác-Csörögi rét lelőhelyen ezt az időszakot belső felén zöld mázas római tál, nagyméretű, aláhajtott lábú vasfibula és kétoldalas csontfésű jelzi.¹¹⁶ Az eredeti közlésben a 4. század közepéig keltezett Ózd-Stadion lelőhely felső időhatára is a C3/D1 periódus lehetett a kései aláhajtott lábú bronzfibula és a csernyahovi csontfésű alapján.¹¹⁷

A nagy kiterjedésű, császárkori települések mellett előkerültek olyan lelőhelyek is, ahol önálló hun kori horizont fogható meg. A Szurdokpüspöki melletti többkorszakos lelőhelyen egy előzetesen Kr. u. 4. századra keltezett település földbe mélyített épületét és edényégető kemencéjét tárták fel egyéb telepjektumok mellett. A közreadott szürke, finom és szemcsés anyagú fazekak, S-profilú tálak, római mázas dörzstál, kétsoros csontfésű és nagyméretű, aláhajtott lábú vasfibulák alapján a település az 5. század első felére keltezhető, így feltehetően összefügg az ugyanott feltárt, egyedi kivitelezésű ékvésett fibulákkal rendelkező női temetkezésekkel.¹¹⁸ A 2016-ban feltárt Szilvásvárad-Lovaspálya lelőhelyen a kiterjedt, C1 periódustól keltezhető település mellett egy különálló horizont is azonosítható volt, mely egyedi, szemcsés kerámiaanyaga, számos csernyahovi agancsfésű és késő római érem, valamint egy nagyméretű, karikára hajló peckű csat töredéke alapján előzetesen a 4-5. század fordulójától az 5. század középső harmadáig keltezhető.¹¹⁹

¹¹² Cheben – Ruttkay 1997. 91. Abb. 2. 1; Varsik–Kolník 2009. 257–263., Obr. 1-3.

¹¹³ Ruttkay 2007.

¹¹⁴ Ruttkay 2009.

¹¹⁵ Soós – Tankó 2018.

¹¹⁶ Kulcsár 2004. 229. Fig. 2.2., Fig. 3.2-3.

¹¹⁷ Párducz – Korek 1959. 35. Taf. III. 2., 6.; Tejral 1992. 243. Abb. 9., 1.

¹¹⁸ Bácsmegi – Guba 2007. 16-17., 20-25.

¹¹⁹ Salamon – Török 1960; Farkas et al. 2019. A lelőhely császárkori és hun kori településrészleteit a szerző dolgozza fel.

Felső-Tisza vidék 5. századi településtörténetének legfontosabb kérdései

Az északkelet-kárpát-medencei, 4–5. századi települések publikációs szintje egyelőre nem teszi lehetővé, hogy pontos képet alkothassunk a folyamatokról. Ám összegezve a fent bemutatott lelőhelyeket, felvethetők a településterület legfontosabb, a kronológiát és a kontinuitást érintő kérdései.

A Felső-Tisza-vidéken, függetlenül attól, hogy szarmata vagy germán területről van szó, a római császárkor utolsó fázisában hasonló folyamatok játszódtak le.

A sűrű településhálózat a 4–5. század fordulójától erősen visszaesett. Egyes császárkori települések megélték a C3–C3/D1 időszakot.

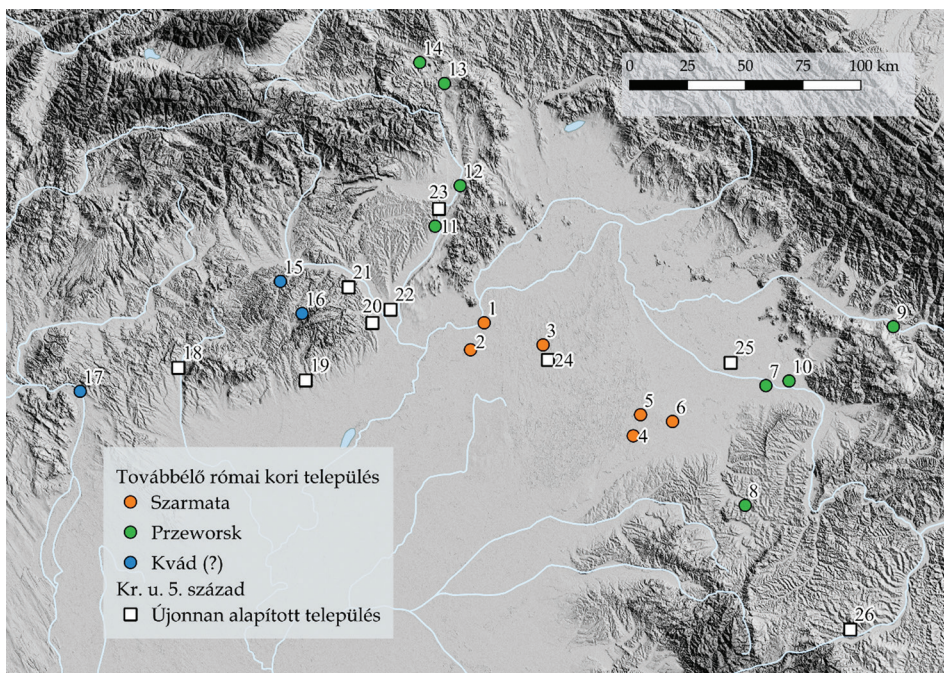
Anyagi kultúrájukban, kerámiaművességükben éles törést nem lehet megfigyelni, a császárkori tárgyspektrum egészült ki az új korszakot és divatot jelző leletekkel.¹²⁰ A kistárgyak közt négyszögletes, aláhajtott lábú bronz-, gravírozott ezüstfibulák, hosszú tűtartójú vasfibulák, csernyahovi és kétsoros csontfésűk tűnnek fel, a kerámia leletanyagban a változásokat néhány új formatípus mellett új technológiai jegyek és a korábbtól eltérő besimított díszítés jelzi. Ezek a tárgyakon kívül azonban a leletanyag nem mutat domináns különbséget a császárkorhoz képest.

A fentiekkel párhuzamosan számolhatunk olyan településekkel is, melyeket előzmény nélkül, újonnan alapítottak, és leletanyagukban szintén a C3/D1-D1 periódus vezető típusai a meghatározóak.

Bár több esetben ezek a lelőhelyek császárkori települések környezetében kerültek elő,¹²¹ a kerámia leletanyag új technológiai és formatípusai, a császárkortól eltérő fazekas hagyomány és az edénykészlet összetétele is törést jelez a korábbi időszakhoz képest. A települések leletanyagára kevés kézzel formált durva kerámia mellett dominánsan szürkére égetett, finom S-profilú és bikónikus tálak, kisebb számban fazekak, besimított díszű, nyakpárnás korsók és nagy mennyiségű, szemcsés soványítású, gyorskorongolt fazék és tál jellemző. Megfigyelhető, hogy a Dunakanyartól Partiumig az előkerülő települések leletanyaga hasonló összetételű, de az egyes kerámiaformák nem minden esetben közvetlen analógiái egymásnak. A különböző területekről érkező csoportok, eltérő hagyományaik miatt különböző módon alkalmazkodtak a korszak divatjához, a jelenség szintén párhuzamba állítható a síranyagok

¹²⁰ Tejral 1999. 229.

¹²¹ Eddigi adataink alapján inkább helykontinuitásról lehet szó. A kérdés tisztázásához sokkal magasabb publikációs szint szükséges. Ózd–Stadion lelőhelyet érdemes lenne ebből a szempontból újra vizsgálni (Párducz – Korek 1959). Prešov esetében sem derül ki, hogy a megtelepedés folyamatos vagy a késői tárgyak külön jelenségből kerültek-e elő. A képtáblák alapján a 13/55. és 14/55. objektumok tisztán későinek látszanak (Budinský-Krička 1963. Tab. V., Tab. XIV.). Hasonló jelenség a Duna-menti késő római lelőhelyekről dokumentált (Pollak 1980).

3. kép. Települések a Felső-Tisza vidéken a Kr. u. 4–5. században

1, Tiszaeszlár-Bashalom 2, Tiszavasvári-Városföldje 3, Nyíregyháza-Oros, 4, Pișcolt-Lutărie, 5, Ciumești, 6, Ghenci-Lutărie 7, Culciu Mare-Boghilaz 8, Bocșa-La pietriș 9, Sarasău 10, Apa-Moșia Brazilor 11, Garadna-Kovács tanya 12, Trstené pri Hornáde 13, Prešov 14, Ostrovany-Nad Immonou 15, Ózd-Stadion 16, Szilvásvárad-Lovaspálya, 17, Vác-Csörögi rét, 18, Szurdokpüspöki 19, Andornaktálya-Kis rét dülő 20, Miskolc-ALDI 21, Sajószentpéter-Vasúti őrház 22, Onga-Teknő lapos 23, Hernádvécse-Nagy rét 24, Nyíregyháza-Csorda Páskum 25, Lazuri-Rătul lui Bela 26, Suceag-Oradba

esetében megfigyelt sokszínűséggel.¹²² A kerámia formatipológia településenként való variációját az is alátámasztja, hogy a késő császárkori fazekasközpontok megszűnésével az egyes telepek saját magukat látták el fazekasáruval, így lelőhelyenként egyedi edényformák jöttek létre. A 4. század végén, 5. század elején alapított települések mellett számos szállal kapcsolódnak a megelőző, helyi késő császárkori anyagi kultúrához, és a késő római világhoz.¹²³ A településeken előkerült kerámia, főként a besimított díszítés is közelebb áll a késő római hagyományokhoz, mint az 5. század

¹²² Tejral 2000. 22.

¹²³ Horedt 1982. 123.; Opreanu 2013. 54–57.

későbbi időszakaiban.¹²⁴ A jelenség feltűnő módon hasonló a korszak temetkezései esetében hangsúlyozott helyi és késő római hatásokhoz.¹²⁵

Az újonnan alapított települések lakóinak eredete fontos kérdés. Számos lelőhely esetében a publikálók a leletanyagban feltűnő római provinciális jegyeket, a Maroszentanna-kultúra területéhez közel eső lelőhelyeknél a késő Przeworsk és Dobrodzień hatásokat, Przeworsk és kvád területen pedig a keleti, csernyahovi elemeket¹²⁶ hangsúlyozzák. Összességében ezek a települések összefüggésbe hozhatók a síranyagok alapján már körvonalazott, ún. *Post-Chernjahov* horizonttal.¹²⁷ A lelőhelyeken feltűnő, a helyi hagyománytól eltérő, keleti jellegű tárgytypusok és technológiai jegyek analógiái általában a Maroszentanna-Csernyahov kultúra késői időszakában találhatóak meg,¹²⁸ ám összességében eddig egyik temető- vagy teleprészlet sem köthető közvetlenül a kultúrához. A periódushoz sorolt síranyagok esetében hasonló jelenségre figyelt fel a kutatás. Egyes, tipikusan keleti eredetűnek tartott tárgytypusok közvetlen analógiái nem ismertek csernyahovi területen, úgy tűnik, közép- és nyugat-európai földre kerülésük előtt egyfajta átalakuláson, „romanizáción” estek át.¹²⁹

Ennek ellenére egyes lelőhelyek tarthatók a Maroszentanna-Csernyahov kultúra területéről érkezett csoportok hagyatékának. Az anyagi kultúra eltérését az okozza, hogy a népesség sokkal inkább az újonnan kialakuló divatjelenségeket követte, mint a generációkkal korábbi, más területen folytatott hagyományait. A kérdésre, hogy pontosan melyik területekről érkeztek csoportok a Felső-Tisza-vidékre, a régészeti anyag alapján pontosan válaszolni azonban nem lehet. A Kárpátoktól keletre eső, és az erdélyi területek mellett nem lehet kizárni, hogy esetleg kisebb távolságokról, közeli régiókból is történtek a korszakban átköltözések.¹³⁰

Eddigi adataink alapján összetett településtörténeti kép rajzolódik ki a 4–5. század fordulóján. Élesen elválasztható időhorizontok helyett sokkal inkább úgy tűnik, hogy az Északi-középhegység területén is császárkori hagyományait folytatva éltek tovább csoportok, míg környezetükben újonnan érkező népesség telepedett meg. A különböző kulturális elemeknek ez a mozaikos jellegű elhelyezkedése akár több generáción keresztül is fennállhatott.¹³¹ A jelenség további kutatásokat igényel,

¹²⁴ Tejral 2000. 13.

¹²⁵ Pl. Tiszadob-Sziget (Istvánovits 1993; Istvánovits – Kulcsár 1999); Mezőszemere-Kismari fenék (Vaday – Domboróczki 2001); Szihalom-Budaszög és Szihalom-Pamlényi tábla (Fodor 1997; Váradi 1997); Tejral 1999. 233.

¹²⁶ Részben keleti importtárgyak alapján, mint az amphorák vagy a füles edények (Gralak 2012. 170.; Madyda-Legutko – Tunia 1993. 47–49. Pl. XXXIIIa; Budinský-Krička 1963. Tab. XV., 6; Lamiová-Schmiedlová – Tomášová 1999. 129–130. Obr. 27).

¹²⁷ Tejral 2000. 6–11.; Stanciu 2008; Opreanu 2011.

¹²⁸ Masek 2011.

¹²⁹ Tejral 2000. 6–7.; Tejral 2016. 135–136.

¹³⁰ Tejral 1999. 243.; Istvánovits – Kulcsár 2017. 387.

¹³¹ Akár az 5. század közepéig (Tejral 1999. 243.).

de mindenesetre a zlechovi telep meglepően korai radiokarbon adatai alátámasztani látszanak az elképzelést.¹³²

Az 5. század későbbi időszakában a kutatás a korábban a síranyagok esetében feltételezett diszkontinuitással számolt a D1 és a D2 időszakok közt,¹³³ melynek alapja a sírmellékletek jellegének változása volt az 5. század eleje és a század középső harmada, a klasszikus hun kor között. A *donauländische* és az *ostgermanische* csoportosítás¹³⁴ azonban úgy tűnik, nem etnikai, hanem inkább kronológiai jelleget tükröz. A Tiszadob-Sziget és az Ártánd-Kis- és Nagyfarkasdombi temetők esetében hangsúlyozott római, a szarmata/iráni és a germán jelleg¹³⁵ sokkal inkább az 5. század elejének, majd az 5. század középső harmadának divatját fémjelzi.¹³⁶ Újabban a kutatás egyre inkább folyamatként tekint a hun kori anyagi kultúra átalakulására. A hun kori női temetkezések legutóbbi statisztikai vizsgálata alapján egy folyamatos fejlődés rajzolódik ki, olyan divatjelenségek, melyekhez területtől függetlenül idomulnak a Kárpát-medencei, korábban különböző etnikumúként meghatározott csoportok.¹³⁷ A települések esetében is hasonló a helyzet, a 4–5. század fordulójától keltezhető lelőhelyek egy része biztosan továbbélt a következő időszakokban is.

Az 5. század középső harmadára és második felére keltezhető települések alapításának pontos időpontja bizonytalan. Általában megfigyelhető, hogy kerámia leletanyaguk kevésbé változatos, mint a korábbi településeké, a nagy mennyiségű, szemcsés korongolt főzőedényeket, fazekakat a késő római leletanyaghoz kevésbé hasonlító finom áru egészíti ki. Több lelőhelyen jeleznek korszakot a nagyméretű, széles, bikónikus mély tálak, melyek a 6. századi, gepida leletanyagban is feltűnő bikónikus edények előzményeinek tekinthetők.¹³⁸ A néhány közreadott lelőhely anyaga egyre szorosabb kapcsolatokat mutat a gepida településekkel,¹³⁹ ami szintén a folyamatos fejlődést támasztja alá. Fontos eredményeket adott a hun kori településrégészethez a Rákóczi falva mellett feltárt 4–6. századi települések részletes értékelése. A Masek Zsófia által felvetett többféle kontinuitásmodell közül a Tisza sűrűn lakott bal partján a szarmata horizont vége és a hun kor között figyelhető meg törés, míg a hun és gepida kor között folyamatosság tapasztalható, ám a kerámiaanyag átalakulásával. A településstruktúra és folyamatosság erős regionális különbségeire szarmata területen is felhívta a figyelmet.¹⁴⁰

¹³² Stadler et al. 2008. 161.; Zeman 2009. 286., 291.

¹³³ Tejral 1999. 238.; Tejral 2000. 23.; Pieta 1987. 391.

¹³⁴ Tejral 1999. 238–262.

¹³⁵ Vörös 1987. 136.; Istvánovits – Kulcsár 1999; Istvánovits – Kulcsár 2017. 385–387.

¹³⁶ Kiss 2015. 48–49.

¹³⁷ Rác 2016.

¹³⁸ Tóth 2006. 83–85.

¹³⁹ Soós 2014.

¹⁴⁰ Masek 2018. 342., 473–474.

Fontos kiemelni, hogy az 5. század második fele és utolsó harmadának településtörténete gyakorlatilag kutatatlan a Felső-Tisza vidéken. Tisztázatlan a hegyvidéki területek 6. századi elnéptelenedésének az oka és a dinamikája.

Összefoglalás

A Felső-Tisza-vidék 4–5. századi településtörténeti változásai még további kutatásokat igényelnek. Az eddig Románia, Szlovákia és Magyarország területéről ismerttetett és közreadott települések alapján azonban körvonalazódnak látszanak olyan folyamatok, melyek hasonlóak vagy megfeleltethetőek a korszak temetkezései kapcsán felvetett kérdéseknek.

A Felső-Tisza vidéken, függetlenül attól, hogy a római császárkorban a szarmata vagy a germán településterülethez tartozott, hasonló folyamatok zajlottak le a 4. század végén – 5. század elején. A sűrű településhálózat erősen visszaesett. A kiterjedt, késő császárkori lelőhelyek egy része megérte ezt az időszakot, amit a településeken megjelenő C3 és D1 periódusra keltezett tárgytipusok megjelenése jelez. A legtöbb továbbélő településen az anyagi kultúrában éles törés nem fogható meg, az új divatot jelző tárgyak késő császárkori típusok mellett jelentkeznek.

Emellett azonban újonnan alapított települések is egyre nagyobb számban ismertek. Leletanyaguk élesebben elválik a császárkori lelőhelyektől, a kerámiák gyakran nem csak új formák, hanem megváltozó technológia is jelzi. Az új települések nagyrészt összefüggésbe hozhatóak a temetkezések alapján körvonalazott, ún. *Post-Chernjahov* horizonttal.¹⁴¹ Leletanyagukban változó arányban a helyi tradíció mellett késő római elemek is keverednek a Marosszentanna-Csernyahov-kultúra jellemzőivel. A csoportok eredete valószínűleg legalább részben a kultúrkör területén kereshető, pontosan azonban nem azonosítható. A terület anyagi kultúrája ezekben az évtizedekben sokkal inkább az aktuális új divathoz idomult, mint a korábbi, más területen folytatott hagyományokhoz. A jelenség jól párhuzamba állítható az egykorú temetkezések leletanyagával.¹⁴²

Az eddigi eredmények alapján úgy tűnik, a 4. század végén és az 5. század első felében a megtelepedés erős regionális különbségeket mutat a Kárpát-medence északi részén. Bizonyos területeken és lelőhelyeken késő császárkori műveltséggel jellemezhető csoportok éltek tovább, míg környezetükben eltérő anyagi kultúrával rendelkező, újonnan érkezettek telepedtek meg. Mivel a korszak kutatása alapvetően analógiák alapján, keresztdataálással keltezi a lelőhelyeket, ezek a különbségek gyakran elmosódnak: egyes települések „visszacúsznak” a császárkorba, míg az új

¹⁴¹ Soós 2018.

¹⁴² Tejral 2000. 6–7.; Tejral 2016. 135–136.

tárgytípusokkal jellemezhető lelőhelyek külön horizontként jelentkeznek. A korszak megismeréséhez ezért elengedhetetlenek lennének a természettudományos alapú, abszolút kronológia eredményei.

Az 5. század középső harmadából és második feléből még kevesebb lelőhelyet ismerünk. A kutatás egy része töréssel számolt a megelőző időszakhoz képest, mely a hun kor síranyagok alapján felállított „*donauländische*” és „*ostrogotische*” felosztásán alapult. Az újabb eredmények és a telepkutatás alapján azonban inkább folyamatos fejlődésről lehet szó, az említett jellemzők nem etnikai hovatartozást, hanem a 4–5. század fordulójának és az 5. század középső harmadának divatját tükrözik. A fent bemutatott jellemzők alapján folyamatos átmenet figyelhető meg a késő császárkori és a gepida-kori életmód között.

A feltárt telepanyagok hagyományos régészeti értékelése elengedhetetlen a felvázolt kérdések tisztázásához. Az abszolút kronológia és az életmód vizsgálata azonban rendkívül korlátos radiokarbon dátumok és archaeozoológiai, archaeobotanikai adatok nélkül. A fent említett települések közül Andornaktálya-Kis-rét-dűlő és On-ga-Teknő lapos lelőhelyek szerepelnek a 2018 őszén induló, *Subsistence strategies in the Hun and Gepidic period Carpathian Basin* c. nemzetközi kutatási projektben,¹⁴³ mely elsősorban természettudományos vizsgálatok segítségével közelíti meg az életmód, táplálkozás, gazdálkodás átalakulásának kérdését a hun és gepida kor között a Tisza-vidéken. A már folyamatban levő, hagyományos tipokronológiai feldolgozás mellett így lehetőség nyílik az előkerült archaeozoológiai és archaeobotanikai maradványok kiértékelésére, a kerámia leletanyag kapcsán lipid-analízisre és az eredmények legújabb kutatásokba való integrálására is.

¹⁴³ Az NKFIH által támogatott NN 128035 azonosítószámú pályázat. Vezetője Dr. Rácz Zsófia (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK Régészeti Intézet).

Melléklet

A Felső-Tisza-vidék 5. századi sír- és településmaradványai

Temetkezések

4. század vége – 5. század eleje

1. Čaña (Bóna 1991)
2. Budești (Bóna 1991)
3. Mezőszemere-Kismari fenék (Vaday – Domboróczki 2001)
4. Miskolc-Szirma-Fáskert (Soós 2018)
5. Sajószentpéter-Harmadik Vető (Király – Tóth 2013)
6. Szihalom-Budaszög (Fodor 1997)
7. Szihalom-Pamlényi tábla (Várad 1997)
8. Tiszadob-Sziget (Istvánovits 1993)
9. Tizsakarád-Inasa (Lovász 1989)
10. Tiszavalk-Kenderföldek (Garam – Vaday 1990)

5. század közepe – második fele

11. Balsa (Kovrig 1959)
12. Barabás-Bagolyvár (Bóna 2002)
13. Dindești (Bóna 1986)
14. Domoszló-Vízározó (Bóna 2002b)
15. Edelény (Csallány 1961)
16. Erdőkövesd (Csallány 1961)
17. Gáva-Katóhalom (Hampel 1911)
18. Hejőkeresztúr-Homokbánya (Csallány 1958)
19. Hernádvécse-Nagy rét, 4. lh. (Soós et al. 2018)
20. Kapušany (Budinský-Krička 1957)
21. Kisterenye-Újbánya (Dornyay 1936)
22. Kistokaj-Homokbánya (Bóna 1991)
23. Kisvárdá-Darusziget (Németh 1988)
24. Košice (Germanen 1988)
25. Letkés-Vízfogó (Papp – Salamon 1980)
26. Mád (Kovrig 1951)
27. Máriapócs (Istvánovits – Kulcsár 2018)
28. Mezőkaszony (Werner 1959)
29. Mezőkeresztes-Cethalom (Simonyi 2005)
30. Mezőkövesd-Mocsolyás (Lovász 2005)

31. Mezőkövesd-Nyárfa Gasse 8 (Csallány 1961)
32. Miskolc-Sajó part (Csallány 1961)
33. Muhi (Leszih 1939)
34. Nyíregyháza-Stadion (Csallány 1958)
35. Ostrovany (Lamiová-Schmiedlová – Tomasova 1999)
36. Pácín-Szena Domb (Pintér-Nagy 2012)
37. Prša (Pieta 1987. 391)
38. Streda Nad Bodrogom (Bóna 1991)
39. Szécsény (Csallány 1961)
40. Székely (Kovrig 1959)
41. Szilvásvárads-Lovaspálya (Rácz – Gulyás in press)
42. Szirmabesenyő-Homokbánya (Megay 1952)
43. Szob (Kovrig 1959)
44. Szurdokpüspöki (Bácsmegi – Guba 2007)
45. Tarnaméra-Urak dűlője (Bóna – Szabó 2002)
46. Tiszalök-Árpád utca (Kovrig 1951)
47. Tiszapalkonya (Kovrig 1959)
48. Vajdácska-Dögtér (Masek 2011)
49. Velika Bakta (Bóna 1991)
50. Zalkod (Hampel 1905)

Települések

51. Andornaktálya-Kis rét dűlő (Bálint et al. 2019)
52. Archiud-Hänsuri (Gaiu 1999)
53. Cigánd-Dió (Kisjuhász 2010)
54. Hernádvécse-Nagy rét (Soós et al. 2018)
55. Lazuri-Rátul lui Bela (Gindele 2010)
56. Miskolc-ALDI 2 (Csengeri 2011)
57. Nižná Myšľa-Alamenev (Pieta 1999)
58. Nyíregyháza-Csorda páskum (Pintye 2016)
59. Onga-Teknő lapos (Soós 2014)
60. Ostrovany (Lamiová-Schmiedlová – Tomášová 1999)
61. Prešov (Budinský-Krička 1963)
62. Sajószentpéter-Vasúti őrház (Tóth 2013)
63. Štúrovo-Vojenské cvičisko (Beljak – Kolník 2008)
64. Suceag-Oradba (Opreanu 2013)
65. Szilvásvárads-Lovaspálya (Farkas et al. In press)
66. Szurdokpüspöki (Bácsmegi – Guba 2007)
67. Tiszavasvári-Városföldje (Istvánovits 1999)

Felhasznált irodalom

- Bácsmegi – Guba 2007 = Bácsmegi Gábor – Guba Szilvia: Letűnt korok emlékezete. Szurdokpüspöki régmúltja a legújabb régészeti kutatások tükrében. Szurdokpüspöki, 2007.
- Bálint et al. 2019 = Bálint Csaba – Soós Eszter – Török Béla: Előzetes jelentés Andornaktálya-Kis-Rét-dűlő hun kori lelőhelyről. *Agria* 2019. (Előkészületben.)
- Beljak – Kolník 2008 = Beljak, Jan – Kolník, Titus: Germanic settlement from the Late Roman and Early Migration periods in Štúrovo. In: Niezabitowska-Wiśniewska, Barbara – Juściński, Marcin – Łuczkiwicz, Piotr – Sadowski, Sylwester (ed.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period. Monumenta studia gothica* 5. Lublin, 2008. 65–87.
- Béreš et al. 1991 = Béreš, Július – Lamiová-Schmiedlová, Mariá – Olexa, Ladislav: Záchranný výskum na polykultúrnom sídlisku v Nižnej Myšľi, poloha Alamenev, okr. Košice. *Rettungsgarbung auf der polykulturellen Siedlung in Nižná Myšľa-Alamenev. Východoslovenský Pravek* 3. (1991), 166–190.
- Biborski – Zagórska-Telega 2008 = Biborski, Marcin – Zagórska-Telega, Joanna: Rajbrot, site 4, commune: Lipnica Murowana – Migration Period cemetery. In: Niezabitowska-Wiśniewska, Barbara – Juściński, Marcin – Łuczkiwicz, Piotr – Sadowski, Sylwester (ed.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period. Monumenta studia gothica* 5. Lublin, 2008. 87–96.
- Bocsi 2016 = Bocsi Zsófia: A nádudvari gepidák nyomában. Egy többretegű szarmata és gepida település feldolgozásának első lépései. In: Kovács László – Révész László (Szerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére. MNM – Déri Múzeum – MTA BTK Régészeti Intézet – Szegedi Tudományegyetem*, 2016. 23–79.
- Bóna 1986 = Bóna István: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Makkai László – Mócsy András (Szerk.): *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 1986.
- Bóna 1991 = Bóna István: *Das Hunnenreich*. Stuttgart, 1991.
- Bóna 2002 = Bóna István: Barabás–Bagolyvár. In: Bóna, István – Nagy, Margit (Hrsg.): *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 1. Budapest, 2002. 17–21.
- Bóna 2002b = Bóna István: Domoszló–Víztarozó. In: Bóna István – Nagy Margit (Hrsg.): *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 1. Budapest, 2002. 27–28.

- Bóna – Szabó 2002 = Bóna István – Szabó János György: Tarnaméra–Urak dűlője. In: Bóna, István – Nagy, Margit (Hrsg.): Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest, 2002. 240–242.
- Budinský-Krička 1957 = Budinský-Krička, Vojtech: Hroby z doby rímskej a sťahovania národov v Kapušanoch. Slovenská Archeológia 5. (1957), 356–362.
- Budinský-Krička 1963 = Budinský-Krička, Vojtech: Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov sťahovania národov v Prešove. Slovenská Archeológia 11. (1963), 5–58.
- Carnap-Bornheim 2001 = Carnap-Bornheim, Claus von: Das Waffengrab von Geszteréd (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg) aus „germanischer“ Sicht. In: Istvánovits, Eszter – Kulcsár, Valéria (ed.): International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A. D. Aszód – Nyíregyháza, 2001. 125–138.
- Cheben – Ruttkay 1997 = Cheben, Ivan – Ruttkay, Matej: Objekt aus Völkerwanderungszeit in Cífer-Pác. In: Tejral, Jaroslav – Friesinger, Herwig – Kazanski, Michel (ed.): Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum. Brno, 1997. 89–98.
- Csallány 1958 = Csallány Dezső: Hamvasztásos és csontvázas hun temetkezések a Felső-Tisza vidékén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 2. (1958), 83–99.
- Csallány 1961 = Csallány Dezső: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.). Archaeologia Hungarica 38. (1961).
- Csengeri 2011 = Csengeri Piroska: Miskolc–Aldi 2 áruház. A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 2008. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 50. (2011), 246–247.
- Dornay 1936 = Dornay Béla: Kisterenyei leletek a húnkorszakból. Funde aus der Hunnenzeit in Kisterenye. Dolgozatok (Szeged) 12. (1936), 90–96.
- Dumitraşcu 1997 = Dumitraşcu, Sever: Omnis barbaria. Acta Musei Porolissensis XXI. (1997), 335–366.
- Farkas et al. 2019 = Farkas Csilla – Soós Eszter – Tankó Károly: Régészeti kutatások Szilvásvárad-Lovaspálya többkorszakos lelőhelyen. Agria, 2019. (Előkészületben.)
- Fodor 1997 = Fodor László: Szihalom–Budaszög. Késő szarmata – kora népvándorlaskori temető a IV–V. századból. Late Sarmatian and early migration period cemetery from the 4th–5th century. In: Raczkó Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra (Szerk.): Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Budapest, 1997. 120–123.
- Friesinger 1984 = Friesinger, Herwig: Bemerkungen zu den frühgeschichtlichen Grab- und Siedlungsfunden von Wien-Leopoldau. Archaeologia Austriaca 68. (1984), 124–154.

- Gabler – Vaday 1992 = Gabler, Dénes – H. Vaday, Andrea: Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dacien, II. Teil. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44. (1992), 83–160.
- Gaiu 1999 = Gaiu, Corneliu: Habitat și manifestări rituale în secolul IV. P. Chr. la Archiud. *Revista Bistriței, Muzeul județean Bistrița-Năsăud* 12–13. (1999), 267–316.
- Garam – Vaday 1990 = Garam, Éva – H. Vaday, Andrea: Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1990), 171–219.
- Germanen 1988 = Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Ausstellungskatalog des Germanischen Nationalmuseums. Nürnberg, 1988.
- Giertylová-Kučerová – Soják 2005 = Giertylová-Kučerová, Marta – Soják, Marián: Novšie nálezy severokarpatskej skupiny v povodí rieky Poprad. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 38. (2005), 113–136.
- Gindele 2010 = Gindele, Robert: Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens. Satu Mare, 2010.
- Gindele 2011 = Gindele, Robert: A császárkori és kora népvándorlaskori anyagi kultúra fejlődésének aspektusai Északnyugat-Románia területén. In: Körösfői Zsolt (Szerk.): Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában. A Molnár István Múzeum kiadványai 3. Székelykeresztúr, 2011. 205–249.
- Gralak 2012 = Gralak, Tomasz: Influence from the Danubian Zone of the Barbaricum on the Territory of Poland in Late Antiquity. *Studia Archeologiczne* XLII. Wrocław, 2012.
- Hampel 1905 = Hampel József: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn (I–III.) Braunschweig, 1905.
- Hampel 1911 = Hampel József: A gávai sírlelet. *Archeológiai Értesítő* 31. (1911), 135–147.
- Horedt 1982 = Horedt, Kurt: Siebenbürgen in spätrömischer Zeit. Bukarest, 1982.
- Istvánovits 1993 = Istvánovits, Eszter: Das Gräberfeld aus dem 4.-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45. (1993), 91–146.
- Istvánovits 1999 = Istvánovits, Eszter: Tiszavasvári–Város földje–Jegyző tag. A settlement of the 5th century. A Jóna András Múzeum Évkönyve 41. (1999), 173–254.
- Istvánovits et al. 2011 = Istvánovits, Eszter – Kulcsár, Valéria – Mérai, Dóra: Roman Age barbarian pottery workshop in the Great Hungarian Plain. In: Bemann, Jan – Hegewisch, Morten – Meyer, Michael – Schmauder, Michael (Hrsg.): Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten der In-

- ternationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 13. Bonn, 2011. 355–369.
- Istvánovits – Kulcsár 1999 = Istvánovits, Eszter – Kulcsár, Valéria: Sarmatian and Germanic people at the Upper Tisza Region and South Alföld at the Beginning of the Migration Period. In: Tejral, Jaroslav – Pilet, Christian – Kazanski, Michel (ed.): *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Spisy AÚSAV ČR. Brno, 1999. 67–94.
- Istvánovits – Kulcsár 2014 = Istvánovits, Eszter – Kulcsár, Valéria: New find of Hun Age saddle plates from North-East Hungary. In: Cociş, Sorin (Hrsg.): *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Cluj-Napoca, 2014. 269–278.
- Istvánovits – Kulcsár 2017 = Istvánovits, Eszter – Kulcsár, Valéria: Sarmatians – History and Archaeology of a Forgotten People. RGZM Monographien 123. Mainz, 2017.
- Istvánovits – Kulcsár 2018 = Istvánovits, Eszter – Kulcsár, Valéria: An early Migration Period burial under the pilgrimage church of Máriapócs In: *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Выпуск XXIII. (2018), 86–99.
- Jurečko 1983 = Jurečko, Pavol: Príspevok k riešeniu problematiky osídlenia východného Slovenska v dobe rímskej. *Historia Carpatica* 14. (1983), 277–384.
- Kaczanowski – Rodzińska-Nowak 2008 = Kaczanowski, Piotr – Rodzińska-Nowak, Judyta: Die späteste Phase der Siedlung der Przeworsk-Kultur in Jakuszowice, Fdst. 2, Klempolen. In: Niezabitowska-Wiśniewska, Barbara – Juściński, Marcin – Łuczkiwicz, Piotr – Sadowski, Sylwester (ed.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Monumenta studia gothica 5. Lublin, 2008. 179–188.
- Kazanski 2012 = Kazanski, Michel: Radagaïs et la fin de la civilisation de Černjahov. In: Ivanišević, Vujadin – Kazanski, Michel (ed.): *The Pontic–Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. (Monographies 36). Paris – Belgrade, 2012. 381–403.
- Kern 1996 = Kern, Anton: Frühvölkerwanderungszeitliche Siedlungsobjekte aus Mannersdorf an der March, NÖ. *Zalai Múzeum* 6. (1996), 15–22.
- Király – Tóth 2013 = Király Ágnes – Tóth Krisztián: Sajószentpéter–Harmadik vető, 3. Lelőhely. A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 2012-ben (Szerk. Hajdú Melinda). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LII. (2012), 191–192.
- Kisjuhász 2010 = Kisjuhász Viktória: Cigánd–Diós I. In: Kvassay Judit (Szerk.): *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól*. Budapest, 2010. 50–51.
- Kiss 1996 = Kiss Attila: Das Gräberfeld von Szekszárd–Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostrogotische Fundstoff in Pannonien. *Zalai Múzeum* 6. (1996), 53–87.

- Kiss 2015 = Kiss P. Attila: „...Ut strenui viri” A Kárpát-medencei gepidák története. Szeged, 2015.
- Kolník et. al. 2007 = Kolník, Titus – Varsik, Vladimír – Vladár, Jozef: Branč. Germánska osada z 2. až 4. storočia. Eine germanische Siedlung vom 2. bis zum 4. Jahrhundert. ASM Catalogi X. Nitra, 2007.
- Kovalovszki 1980 = Kovalovszki Júlia: Telepásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (Bronzkor, III-IV. és XI-XIII. század). Siedlungsgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom. Bronzezeit, 3-4. und 11-13. Jh. – Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest, 1980.
- Kovrig 1951 = Kovrig Ilona: A tiszalöki és a mádi lelet. Die Funde von Tiszalök und Mád. Archaeológiai Értesítő 78. (1951), 113–120.
- Kovrig 1959 = Kovrig, Ilona: Nouvelles trouvailles du Ve siècle découvertes en Hongrie. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 10. 1957–1959. (1959), 209–225.
- Körösfi 2016 = Körösfi Zsolt: Az erdélyi Marosszentanna-kultúra. Doktori disszertáció. ELTE BTK. Budapest, 2016.
- Körösfi 2016a = Körösfi Zsolt: Egy kora népvándorlás kori fegyveres sír Tiszavasvári határából. A Jósza András Múzeum Évkönyve LVIII. (2016), 145–153.
- Körösfi et al. 2010 = Körösfi Zsolt – Nyárádi Zsolt – Sófalvi András: Bronzkori népek és vizigótok Székelyudvarhely határában. Székelyudvarhely, 2010.
- Kulcsár 2004 = Kulcsár, Valéria: Germanic settlement of Imperial Age near Vác. Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied 36. (2004), 229–241.
- Kuzmová 2014 = Kuzmová, Klára: Roman Pottery in Barbaricum: the case of terra sigillata in north-eastern part of the Carpathian Basin (Eastern Slovakia). Anodos 11/2011. (2014), 171–184.
- Kuzmová – Rajtár 2010 = Kuzmová, Klára – Rajtár, Jan: Rímsky kastel v Iži – hraničná pevnosť na Dunaji. In: Kuzmová, Klára – Rajtár, Jan (ed.): Rímsky kastel v Iži. Výskum 1978 – 2008. Archeologica Slovaca Monographiae – Communicationes 12. Nitra, 2010. 11–38.
- Lamiová-Schmiedlová 1969 = Lamiová-Schmiedlová, Mária: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei. Slovenská Archeológia 17. (1969:2), 403–502.
- Lamiová-Schmiedlová – Olexa 2003 = Lamiová-Schmiedlová, Mária – Olexa, Ladislav: Sídliškové nálezy zo Ždaňa, okr. Košice-okolie. Siedlungsfunde aus Ždaňa, bez. Košice-Umgebung. Východoslovenský Pravek 6. (2003), 175–188.
- Lamiová-Schmiedlová - Tomášová 1999 = Lamiová-Schmiedlová, Mária – Tomášová, Božena: Nálezový horizont z premolu doby rímskej a doby sťahovania národov na viacvrstvovom sídlisku v Ostrovanoch. Der Fundhorizont von

- der Wende der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit auf der mehrschichtigen Siedlung in Ostrovany. *Slovenská Archeológia* 47. (1999:2), 75–132.
- Lamiová-Schmiedlová et al. 2017 = Lamiová-Schmiedlová, Mária – Luštiková, Lucia – Tomášová, Božena: Osady doby rímskej v Ostrovanoch a Medzenoch. Katalóg. *Archaeologica Slovaca Monographiae* Tom. XVII. Nitra, 2017.
- Leszih 1939 = Leszih Andor: A Borsodmegyei szkíta leletek. (Scythian finds from the county of Borsod). *Folia Archeologica* 1-2. (1939), 68–87.
- Lovász 1989 = Lovász Emese: Újabb adatok a római és hun kori viselethez. Neuere Angaben über die Kleidung der Römer- und Hunnenzeit. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 27. (1989), 501–512.
- Lovász 2005 = Lovász, Emese: Mezőkövesd–Mocsolyás. In: Cseh, János – Istvánovits, Eszter – Lovász, Emese – Mesterházy, Károly – Nagy, Margit – M. Nepper, Ibolya – Simonyi, Erika (Hrsg.): *Gepidische Gräberfelder im Theißgebiet II. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 2. Budapest, 2005. 50–53.
- Madyda-Legutko 2000 = Madyda-Legutko, Renata: Migrationsbewegungen der Bevölkerung im Gebiet der polnischen Karpaten in der spätrömischen Kaiserzeit und der Frühvölkerwanderungszeit. In: Magdalena, Maczynska – Tadeusz, Grabarczyk (Hrsg.): *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Łódź, 2000. 217–236.
- Madyda-Legutko – Tunia 1993 = Madyda-Legutko, Renata – Tunia, Krzysztof: Rytko karpacka osada z okresu wędrówek ludów. *ZNUJ* 1117. *Prace Archeologiczne* 57. 1993.
- Madyda-Legutko – Tunia 2008 = Madyda-Legutko, Renata – Tunia, Krzysztof: Late Roman and Early Migration Period in Polish Beskids, Mts., Carpathians. Settlement Aspect. In: Niezabitowska-Wiśniewska, Barbara – Juściński, Marcin – Łuczkiwicz, Piotr – Sadowski, Sylwester (ed.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. *Monumenta studia gothica* 5. Lublin, 2008. 227–248.
- Markó 2012 = Markó András: Nyíregyháza, Harangod (KÖH 34840). *Régészeti Kutatások Magyarországon/Archaeological Investigation in Hungary* 2010. Budapest, 2012. 308.
- Marta et al. 2005 = Marta, Liviu – Aсталos, Ciprian – Kádas Zoltan – Virag, Cristian – Sana, Daniel: Nyíregyháza-Oros, Űr-Csere. *Régészeti Kutatások Magyarországon/Archaeological Investigation in Hungary* 2004. Budapest, 2005. 256–257.
- Masek 2011 = Masek Zsófia: Adatok a Marosszentanna-Csernyahov-kultúra és az alföldi késő szarmata – hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz. *Date privind relațiile ceramicii culturii Sântana de Mureș-Cerneahov și a ceramicii sarmatice*

- târzii-epocii hunice din Câmpia Maghiară. Angaben zu den Beziehungen der Sîntqana de Mureş-Černjachov-Kultur und des spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Keramikmaterials auf dem Ungarischen Tiefebene. In: Körösfői Zsolt (Szerk.): Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában. A Molnár István Múzeum kiadványai 3. Székelykeresztúr, 2011. 249–292.
- Masek 2012 = Masek Zsófia: Római császárkori települések Kántorjánosi és Pócspetri határában. Kaiserzeitliche Siedlungen in den Gemarkungen von Kántorjánosi und Pócspetri. In: Szabó Ádám – Masek Zsófia (Szerk.): Ante viam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán. Budapest, 2012. 179–342.
- Masek 2013 = Masek, Zsófia: Die kulturellen Beziehungen der hunnenzeitlichen Eliten im östlichen Mitteldonaubiet am Beispiel der einglättverzierten Drehscheibenkeramik. In: Hardt, Matthias – Heinrich-Tamáská, Orsolya (ed.): Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum. Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum. Tengelic, 16-19. 11. 2011. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Weinstadt, 2013. 229–250.
- Masek 2018 = Masek Zsófia: A Közép-Tisza-vidék településtörténete a Kr. u. 4–6. században Rákóczi-falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely értékelése alapján. Doktori Disszertáció ELTE BTK Budapest, 2018.
- Matei – Stanciu 2000 = Matei, Alexandru V. – Stanciu, Ioan: Vestigii epoca Romană (sec. II-IV. P.Chr.) în spațiul Nord-Vestic al României. Funde der römischen Kaiserzeit (2–4. Jh. N. Chr.) im Nordwestgebiet Rumäniens. Zal u-Cluj-Napoca, 2000.
- Megay 1952 = Megay Géza: Hun-germán sírleletek a borsodmegyei Szirmabesenyőről. *Archaeológiai Értesítő* 79. (1952), 132–134.
- Opreanu 2005 = Opreanu, Coriolan Horațiu: Influențe culturale nordice de factura germanică în Transilvania la începutul epocii migrațiilor (Northern Cultural Influences of Germanic Origin in Transylvania at the Beginning of the Migration Period). *Ephemeris Napocensis* XV. (2005), 167–177.
- Opreanu 2011 = Opreanu, Coriolan Horațiu: Az erdélyi Marosszentanna-kultúra vége: Szentgyörgy-kultúra vagy „posztcsernyahovi horizont”? In: Körösfői, Zsolt (Szerk.): Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában. A Molnár István Múzeum kiadványai 3. Székelykeresztúr, 2011. 191–205.
- Opreanu 2013 = Opreanu, Coriolan Horațiu: Burnished Pottery from the Settlement at Suceag (County of Cluj, Romania). Evolution, Chronology and Cultural Interferences. *Ephemeris Napocensis* XXIII. (2013), 51–78.
- Papp – Salamon 1980 = Papp, László – Salamon, Ágnes: Gräber aus dem 5. Jh. in Letkés. *Antaeus* 8/9. (1980), 85–92.

- Párducz 1959 = Párducz, Mihály: Archäologische Beiträge der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9. Budapest, 1959.
- Párducz – Korek 1959 = Párducz, Mihály – Korek, József: Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* X. (1959), 159–194.
- Peškař 1983 = Peškař, Ivan: Sídlištní keramika z doby stěhování národů ve Velkých Němčicích (o. Břeclav). Die Siedlungskeramik aus der Völkerwanderungszeit in Velké Nemčice. *Památky Archeologické* 74. (1983), 175–223.
- Pieta 1987 = Pieta, Karol: Die Slowakei im 5. Jahrhundert. In: Menghin, Wilfried – Springer, Tobias – Wamers, Egon (Hrsg.): Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit. Die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 12. Dezember 1987 bis 21. Februar 1988, Museum für Vor- und Frühgeschichte der Stadt Frankfurt am Main, 13. März bis 15. Mai 1988. Nürnberg, 1987. 385–415.
- Pieta 1991 = Pieta, Karol: The North Carpathians at the Beginning of the Migration Period. *Antiquity* 65/247. (1991), 376–387.
- Pieta 1999 = Pieta, Karol: Anfänge der Völkerwanderungszeit in der Slowakei. (Fragestellungen der Zeitgenössischen Forschung). In: Tejral, Jaroslav – Pilet, Christian – Kazanski, Michel (ed.): *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Spisy AÚSAV ČR. Brno, 1999. 171–190.
- Pieta – Plachá 1989 = Pieta, Karol – Plachá, Veronika: Getreide- und Brotfunde aus der Völkerwanderungszeit in Devín. *Slovenska Archeologia* 37. (1989), 69–88.
- Pieta – Roth 2007 = Pieta, Karol – Roth, Peter: Kniežacia hrobka z Popradu – Matejovic. *Pamiatky a múzeá* 2007. (2007:3), 44–47.
- Pieta – Ruttkay 1997 = Pieta, Karol – Ruttkay, Matej: Germanische Siedlung aus dem 5. und 4. Jh. in Nitra-Párovské Háje und probleme der Siedlungskontinuität. In: Tejral, Jaroslav – Friesinger, Herwig – Kazanski, Michel (Hrsg.): *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im Mittleren Donaauraum*. Brno, 1997. 145–163.
- Pintér-Nagy 2012 = Pintér-Nagy Katalin: Kora népvándorlás kori sír Pácín-Szenadombról. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 51. (2012), 93–104.
- Pintye 2014 = Pintye, Gábor: Hun Age single graves at the track of motorway M3. *Ephemeris Napocensis* 24. (2014), 277–298.
- Pintye 2016 = Pintye, Gábor: Hun kori – kora népvándorlás kori telepnyomok Nyíregyháza és Nagykálló között. (Nyíregyháza-Csorda Páskum I–II.) Settlement traces from the Hun Age and Early Migration Period between Nyíregyháza and Nagykálló (Nyíregyháza-Csorda-Páskum I–II). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* LVIII. (2016), 67–144.

- Pintye et. al. 2004 = Pintye Gábor – Sóskuti Kornél – Wilhelm Gábor: A kiskundorozsma–nagyiszéki szarmata település legkésőbbi fázisa (Előzetes jelentés). *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2003. (2004), 215–234.
- Polla 1969 = Polla, Belo: Nálezy z doby rímskej a sťahovania národov v Strede nad Bodrogom. *Zborník Slovenského národného múzea* LXIII. (1969), 183–206.
- Pollak 1980 = Pollak, Marianne: Die Germanischen Bodenfunde des 1–4. Jahrhunderts N.Chr. im nördlichen Niederösterreich. *Österreichische Akademie der Wissenschaften*. Bd. 147. Wien, 1980.
- Protase 2008 = Protase, Dumitru: Săpăturile arheologice din anii 1961 și 1963–1966 la Fundătura. *Revista Bistriței, Muzeul județean Bistrița-Năsăud* XXII. (2008), 115–177.
- Přichystal – Vachútová 2007 = Přichystal, Michal – Vachútová, Dagmar: Eine Siedlung aus den frühen Völkerwanderungszeit in Rajhradice, Bez. Brno-Land. In: Tejral, Jaroslav (Hrsg.): *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. Spisy AÚSAV ČR 26. Brno, 2007. 307–320.
- Rácz 2016 = Rácz, Zsófia: Zwischen Hunnen- und Gepidenzeit. Frauengräber aus dem 5. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67. (2016), 301–360.
- Ruttkey 2007 = Ruttkey, Matej: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld in Tesárske Mlyňany, bez. Zlaté Moravce. In: Tejral, Jaroslav (Hrsg.): *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. Spisy AÚSAV ČR 26. Brno, 2007. 321–338.
- Ruttkey 2009 = Ruttkey, Matej: The North of the Carpathian Basin in the 5th and 6th Centuries AD. In: Quast, Dieter (ed.): *Foreigners in early Medieval Europe. Thirteen International Studies On Early Medieval Mobility*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 78. Mainz, 2009. 273–294.
- Salamon – Török 1960 = Salamon, Ágnes – Török, Gyula: Funde von Nordost-Ungarn aus der Römerzeit. *Folia Archaeologica* 12. (1960), 145–172.
- Simonyi 2005 = Simonyi, Erika: Mezőkeresztes–Cethalom. In: Cseh, János – Istvánovits, Eszter – Lovász, Emese – Mesterházy, Károly – Nagy, Margit – M. Nepper, Ibolya – Simonyi, Erika (Hrsg.): *Gepidische Gräberfelder im Theißgebiet II*. *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 2. Budapest, 2005. 205–208.
- Soós 2014 = Soós, Eszter: Kr. u. 5. Századi teleprészlet a Hernád mentén. Parts of a 5th c. A.D. settlement by the Hernád river, Hungary. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LIII. (2014), 183–211.
- Soós 2016 = Soós, Eszter: Settlement history of the Hernád Valley in the 1st to 4–5th centuries AD (Thesis abstract). *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3. No. 4*. (2016), 449–466.

- Soós 2018 = Soós, Eszter: New data on the Post-Chernyakhov horizon. Re-evaluation of an old collection from Miskolc–Szirma–Fáskert (NE-Hungary). In: L. Nagy, Márta – L. Szőlősi, Katalin (Szerk.): „Vadrózsából tündérsípöt csináltam” Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára. „To make a fairy’s whistle from a briar rose” Studies presented to Eszter Istvánovits on her sixtieth birthday. Nyíregyháza, 2018. 367–380.
- Soós – Tankó 2018 = Soós, Eszter – Tankó, Károly: Late Roman Period Quad settlement in Pásztó-Csontfalva. In: Borhy, László – Dévai, Kata – Tankó, Károly (ed.): Celto – Gallo – Roman Studies of the MTA-ELTE Research Group for Interdisciplinary Archaeology. Budapest, 2018. 281–301.
- Soós et al. 2017 = Soós, Eszter – Bárány, Annamária – Köhler, Kitti – Pusztai, Tamás: Settlement and graves from Hernádvécse (NE-Hungary) in the 5th century AD: relation of living space and burial place in the Hun Period. Kr. u. 5. századi telep és temetkezések Hernádvécseéről: adatok a lakóhely és a temetkezések kapcsolatához a hun korban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LVI. (2017), 49–98.
- Stadler et al. 2008 = Stadler, Peter – Friesinger, Herwig – Kutschera, Walter – Lauer mann, Ernst – Rácz, Zsófia – Tejral, Jaroslav – Wild, Eva-Maria – Zeman, Thomas: Kann man die Zuordnung zu den verschiedenen (ethnischen) Gruppen der Völkerwanderungszeit mittels naturwissenschaftlicher Datierungsmethoden verbessern? In: Historischen Museum der Pfalz Speyer (Hrsg.): Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen. Speyer, 2008. 157–183.
- Stanciu 1995 = Stanciu, Ioan: Contribuții la cunoașterea romane in bazinul Mijlociu și inferior al Răului Someș. *Ephemeris Napocensis* 15. (1995), 139–226.
- Stanciu 2008 = Stanciu, Ioan: Etapa finală a epocii romane imperiale și începutul epocii migrațiilor în Barbaricum-ul din Nord-Vestul României. The final stage of the roman imperial period and the beginning of the migration in the Barbaricum from North-West Romania. *Ephemeris Napocensis* 18. (2008), 147–169.
- Švaňa 2014 = Švaňa, Kamil: Post-Valentinian and early 5th century Finds of Late Roman glazed pottery from the auxiliary fort at Iža, bridgehead of Brigetio. *Anodos* 11/2011. (2014), 269–282.
- Szalontai – Tóth 2000 = Szalontai Csaba – Tóth Katalin: Előzetes jelentés a Szeged-Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település- és temetőfeltárásról. In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba (Szerk.): *Hadak Útján. A Népvándorlaskor Fialat kutatóinak konferenciája.* Szeged, 2000. 59–78.
- Szydłowski 1977 = Szydłowski, Jan: Grupa dobrodzieńska jako wyraz lokalnych przemian w schyłkowej fazie kultury. Katowice, 1977.

- Tejral 1985 = Tejral, Jaroslav: Spätromische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren. *Archaeologia Austriaca* 69. (1985), 105–140.
- Tejral 1988 = Tejral, Jaroslav: Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donaauraum. *Archaeologia Austriaca* 72. (1988), 223–304.
- Tejral 1992 = Tejral, Jaroslav: Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: Godłowski, Kazimierz – Madyda-Legutko, Renata (Hrsg.): *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ab Laténe Zeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Symposium. Grundprobleme der Frühgeschichtliche Entwicklungen im nördlichen Mitteldonau-Gebiet.* Kraków, 1992. 227–248.
- Tejral 1998 = Tejral, Jaroslav: Die Besonderheiten der germanischen Siedlungsentwicklung während der Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in Mähren und ihr Niederschlag im archaologischen Befund. In: Leube, Achim (Hrsg.): *Haus und Hof im östlichen Germanien.* Bonn, 1998. 181–207.
- Tejral 1999 = Tejral, Jaroslav: Archäologisch-kulturelle Entwicklung im norddanubischen Raum am Ende der spätkaiserzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit. In: Tejral, Jaroslav – Pilet, Christian – Kazanski, Michel (ed.): *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations.* Spisy AÚSAV ČR. Brno, 1999. 205–274.
- Tejral 1999a = Tejral, Jaroslav: Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde. In: Fischer, Thomas – Precht, Gundolf – Tejral, Jaroslav (Hrsg.): *Germanen beiderseits des spätantiken Limes.* Köln – Brno, 1999. 217–292.
- Tejral 2000 = Tejral, Jaroslav: The Problem of the Primary Acculturation at the Beginning of the Migration Period. In: Magdalena, Maczynska – Tadeusz, Grabarczyk (Hrsg.): *Die spätromische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa.* Łódź, 2000. 5–31.
- Tejral 2015 = Tejral, Jaroslav: Zum Problem der Feinschmiedeproduktion im Mitteldonauraum während des 5. Jahrhunderts nach Chr. K problému produkce drobné kovové industrie v oblasti středního Dunaje v 5. století po Kr. *Památky Archeologické CVI.* (2015), 291–362.
- Tejral 2016 = Tejral, Jaroslav: Nochmals zum archäologischen Niederschlag der frühen Völkerwanderungszeit in Nordprovinzen des römischen Reiches. *Přehled Vyzkumů* 57. (2016:1), 123–148.
- Točík 1962 = Točík, Anton: Nové nálezy z doby stahovania národov na juhozápadnom Slovensku (Neue Funde aus der Völkerwanderungszeit in der Südwestslowakei). *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied* 9. (1962), 187–218.

- Tóth 2006 = B. Tóth, Ágnes: Gepidische Siedlungen im Theissgebiet. *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 4. Budapest, 2006.
- Tóth 2013 = Tóth, Krisztián: Egy 4–5. századi település Sajószentpéter határában. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest, 2013.
- Vaday 1982 = H. Vaday, Andrea: Bemerkungen zur Frage der eingegliätteten Keramik mit figuraler Verzierung. *Antaeus* 10–11. (1982), 121–130., 385–392.
- Vaday 1985 = H. Vaday, Andrea: A bagi lelet. Újabb adat a későszarmata besimított kerámia kérdéséhez. *Der Fund von Bag. Weiterer Beitrag zur Frage der spätsarmatischen eingegliätteten Keramik. Archaeológiai Értesítő* 112. (1985), 25–35.
- Vaday 1994 = H. Vaday, Andrea: Late sarmatian graves and their connections within the Great Hungarian Plain. *Slovenská Archeológia* 42. (1994:1), 105–124.
- Vaday – Domboróczki 2001 = H. Vaday Andrea – Domboróczki László: Mezőszemere, Kismari-Fenek. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. *Agria XXXVII.* (2001), 5–206.
- Varsik 2011 = Varsik, Vladimir: Germánske osídlenie na východnom predpolí Bratislavy. Sídlišká z doby rímskej v Bratislave-Trnávke a v okolí. *Archaeologica Slovaca Monographiae Tom. XVIII.* Nitra, 2011.
- Varsik et. al. 2006 = Varsik, Vladimir – Hanuliak, Milan – Kovár, Branislav: Záchranný výskum v Beckove. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2003. Nitra, 2006. 204–211.
- Varsik – Kolník 2009 = Varsik, Vladimir – Kolník, Titus: Objekty zo začiatocnej fázy doby sťahovania národov Cíferi-Páci. Zborník Slovenského národného múzea – Archeológia CIII/19. (2009), 257–270.
- Váradi 1997 = Váradi Adél: Szihalom Pamlényi-tábla. Késő szarmata – kora népvándorláskori telep és temető a IV–V. századból. Late Sarmatian–early Migration Period settlement and cemetery from the A.D. 4th–5th century. In: Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra (Szerk.): *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway.* Budapest, 1997. 117–119.
- Vörös 1987 = Vörös, Gabriella: Spätsarmatische Siedlungen und Gräberfelder in der Tiefebene Südostungarns In: Menghin, Wilfried – Springer, Tobias – Wamers, Egon (Ed): *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit. Die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis.* Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 12. Dezember 1987 bis 21. Februar 1988, Museum für Vor- und Frühgeschichte der Stadt Frankfurt am Main, 13. März bis 15. Mai 1988. Nürnberg, 1987.
- Werner 1959 = Werner, Joachim: Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine. *Slovenská Archeológia* VII. (1959:2), 422–438.

- Windl 1996 = Windl, Helmut: Siedlungsspuren des 5. Jhs. in Schletz, BH Mistelbach, NÖ. *Zalai Múzeum* 6. (1996), 23–34.
- Zeman 2006 = Zeman, Tomáš: Sídliště z pozdní doby Římské ve Zlechověstav zpracování, východiska a cíle projektu. Eine Siedlung aus der späten römischen Kaiserzeit in Zlechov. Zum Stand der Bearbeitung, Ausgangspunkte und Ziele eines Projektes. In: Droberjar, Eduard - Lutovský, Michal (ed.): *Archeologie barbarů*. Kounice, 2005. 451–469.
- Zeman 2007 = Zeman, Tomáš: Vorläufiger Bericht über die spätkaiserzeitliche Siedlung in Zlechov. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. Spisy AÚSAV CR 26. Brno, 2007. 277–306.
- Zeman 2009 = Zeman, Tomáš: Archeologické datování kontra absolutní data na příkladu vybraných objektů ze sídliště ve Zlechově. *Zborník Slovenského národného múzea CIII. Archeológia* 19. (2009), 283–294.

PONTTÁRS

2. (2019)

ÁSATÁSI BESZÁMOLÓK

SZABÓ ANTAL

Lussonium római kori temetőjének 2018. évi kutatása

A feltárás előzményei

A későrómai temető feltárását Dunakömlődön 2009-ben kezdte meg a Paksi Városi Múzeum. A kezdeti évben ugyan csak 6, de 2010–2017 között már 92 temetkezési hely került elő a temetőből, köztük 2012-ben 2 sírkamra. A sírok mellett több római kori – és nagy valószínűséggel a temetőhöz kapcsolható – árkot, valamint egy neolitikum korára keltezhető lakóház maradványait is feltártuk a területen.

A kutatásban 2017 óta részt vesz a PTE BTK TTI Régészet Tanszéke. A hallgatók számára a feltárás szakmai gyakorlati lehetőséget nyújt, valamint alkalmuk adódik megismerni a munkaerőpiac igényeihez kötődő ásatási módszereiket és technikákat.¹

Lussonium római kori temetőjével kapcsolatban fontos kiemelni, hogy tudományos értékét nem csupán a sírok, vagy a sírépületek adják, hanem elsősorban az a tény, hogy egy temetőn belül a korszak csaknem minden sírtípusa képviselteti magát.

A feltárás előzetes célkitűzései

Mivel a 2010–2017 közötti időszakban kutatott parcellát már teljes egészében feltártuk – és itt megtaláltuk a temető határát K-i és Ny-i irányban is – így a 2018. évi – és az elkövetkezendő évek – kutatásának elsődleges célja immár a temető É–D irányú kiterjedésének megállapítása lett. E nyilvánvaló célon kívül kiemelt fontosságú feladata Lussonium kutatásának a temető teljes használati idejének megállapítása. A 2009–2017 közötti időszakban ugyanis csupán késő római sírok kerültek elő a

¹ A 2018-ban részt vevő hallgatók névsora: Galambos Máté, Hüse Asztrik, Kántor Mátyás, Kovács Dalma, Mocsári Mária, Németh Roland, Strasszer László, Szilágyi Olivér Csaba, Varga Bálint, Zsibokorszky Dénes Tibor. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani lelkes és odaadó munkájukért.

vizsgált területről, így kérdéses a temető korai fázisának helye és esetleges léte is. Mivel annak a löszdombnak a déli részén, ahol a római kori temető elterül, a korábbi évek terepbejárásai során elszórtan hamvakat és kora császárkorra keltezhető kerámia anyagot is gyűjtöttünk, a 2018. évi kutatás az eddigi feltárási helyszíntől délebbre, immár egy nagyobb, 2 telek szélességű területen folytatódott tovább. A nagyobb területen való feltárássra azért volt szükség, hogy a hamvasztásos sírokhoz esetenként tartozó körárkokat a temetkezésekkel együtt tudjuk megfigyelni, továbbá, hogy az esetlegesen előforduló sírutcák és sírok kapcsolatát is egy nagyobb, összefüggő területen tudjuk vizsgálni.

A feltárás eredménye

A 2018. évi feltárás során az előzetesen kitűzött célokat csupán részlegesen sikerült teljesíteni. A vizsgált területen előkerültek ugyan a kora császárkorra keltezhető objektumok, azonban ezek nem egy temetőhöz, hanem nagy valószínűséggel egy *vicus*-hoz kapcsolhatók. A feltárás során 2 feltételezett lakóház, valamint vélhetően ezekhez tartozó, földbevájt tárolóvermek (1. kép) és árkok kerültek elő, meglehetősen gyér objektumsűrűségben. A feltárt terület ÉK-i sarkában került elő egy keményre égett, narancssárga színű felület, egy nagyobb, összefüggő területen. A felület DNy-i sarkában, egy amorf foltban kerámatöredékeket találtunk (3. kép), ugyanennek a felületnek a DNy-i részén került elő egy gyereksír (2. kép). Az ásatási felület DK-i sarkában szintén találtunk egy égett objektumot, ám ennek betöltése fekete-szürke hamus volt. Feltehetően kisebb méretű lakóház lehetett, erre utalhatnak függőleges oldalfalainak maradványai, döngölt padlószintje, valamint a benne található átégett állatcsontok és edénytöredékek. Meghatározását nehezíti, hogy K-i oldalfala teljesen megsemmisült és D-i oldalfala is bizonytalan, továbbá cölöphelyet nem találtunk sem a padlószinten, sem a gödör körül. Bár elképzelhetőnek tartom, hogy a ház külső cölöpös volt, melyek az oldalfalak egy részével együtt megsemmisültek, hiányukban csak valószínűsíteni lehet a gödör funkcióját. Bizonyosan félig földbe mélyített lakóház lehetett viszont az a kisebb méretű, téglalap alakú gödör, melyet az ásatási felület DNy-i részén találtunk (4. kép). Ez szintén függőleges oldalfalakkal, valamint már 3 cölöplyukkal és döngölt padlószinttel is rendelkezik. Érdekes volt megfigyelni, hogy a cölöphelyek egymáshoz rendkívül közel helyezkednek el. Ez a tény egy nagyobb, nehezebb tetőszerkezet valószínűsít a kisméretű házon, melynek így lakóépület volta is kétségessé válhat, elképzelhető a gazdasági célú felhasználás is.

Sír mindössze 2 db került elő az eredetileg temetőnek gondolt területen (egy felnőtt és egy gyerek vázának maradványai), illetve az egyik árokban találtunk pár embercsontot, melyeknek in situ helyzete bizonytalan. Az objektumokban található leletanyag egyértelműen a kora császárkor időszakára teszi a *vicus*-részlet használati idejét,

a sírok közül a gyereksír szintén a kora császárkorra keltezhető, a másik sír azonban melléklet nélküli, így az elhantolás ideje teljes biztonsággal nem megállapítható.

Az eredmények értékelése

A leletanyag és az objektumok kiértékelése után bizonyosnak tűnik, hogy a késő római kori temető már nem terjed ki erre a területre, így a temető határát északabbra kell keresnünk az idei ásatási helyszíntől. Ezzel párhuzamosan viszont *Lussonium* auxiliaris vicusának kutatása előrébb léphet, hiszen a feltárt telepobjektumok nagy valószínűséggel az erődöt körülvevő falusias településhez kapcsolódnak. Ennek kiterjedését a korábbi ásatási eredmények alapján eddig sokkal szerényebb méretűnek kellett tartanunk, ám idén bizonyossá vált, hogy még az erődöt körülvevő dombokra is kiterjed. Az a tény, hogy a telepobjektumok egy része lejtős, meredek terepen található, nem cáfolja automatikusan a vicus létét a területen. Egyrészt mert a feltárt árkok nagy része vízelvezetőként működhetett, másrészt ugyanez a jelenség megfigyelhető az erődtől délre eső vicus-szakaszon is,² tehát nem példa nélküli. Ezen a részen Beszédes József,³ míg a vicus erődtől É-ra elhelyezkedő részén Visy Zsolt végzett kutatásokat korábban,⁴ itt találták meg egy lakóház maradványai között a méltán híres katonai diplomákat is.⁵ Apró érdekesség, hogy nagyobb méretű lakóházat is eddig csupán az É-i területen sikerült azonosítani, a D-i szakasz és most a temető területén feltárt objektumok nagy része is inkább gazdasági rendeltetésű lehetett. Ennek lehet oka természetesen a vicus specializált felosztása (lakóházak az É-i oldalon, műhelykörzet a D-in), de ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy az erődben az É-i részen találtunk műhelynyomokat, míg a vicusban ez a D-i részen került elő. A két részlet kronológiája azonban már nem biztos, hogy fedi egymást, hiszen Beszédes József beszámolója szerint, a vicus erődtől délre eső szakaszát a késő római korszakban már bizonyosan nem használják, míg az erőd É-i részén talált műhelynyomok bizonyosan nem korábbiak a Kr. u. 3. századnál. A Kr. u. 3. században történő közös használatnak Visy Zsolt véleménye mond ellent, aki szerint a középső császárkori kőerőd bizonyosan nem a korábbi palánktábor helyén épült.⁶ Mivel az erődben talált műhelynyomok omladékában középső császárkorra keltezhető *militaria* leletek is előkerültek,⁷ használata nem lehet korábbi, mint a Kr. u. 3. század és a katonai jelenlét is valószínűsíthető. Ha ez így van, akkor nem valószínű, hogy

² Beszédes 2000. 188.

³ Vö.: Beszédes 1998.; Beszédes 1999.; Beszédes 2000.

⁴ Vö.: Visy 1970. 1972.

⁵ Visy 1970. 26.

⁶ Legutóbb: Visy 2010. 15.

⁷ Fazekas 2018. 176., 181.

az erőd közepén található lakóépületeket minden oldalról műhelyekkel vették volna körül, így a specializált felosztást is elvethetjük. A lakóházak csekély előkerülésének oka így nem lehet más, mint egy nagy kiterjedésű vicus eddig szerényebb méretű kutatása. Ezzel cseng össze az a tény is, hogy a vicus ilyen messzire kinyúlik Ny felé, s így egy nagyobb kiterjedésű polgári települést bizonyít. A pannoniai erődöket körülvevő vici között nem ritka az ilyen méreteket meghaladó település, most azonban már bizonyosan tudjuk, hogy *Lussonium* esetében is ezzel számolhatunk.

Felhasznált irodalom

- Beszédes 1998 = Beszédes József: Paks, Dunakömlőd, Sánchegy/Bottyán-sánc. In: Marton Erzsébet – Kisfaludy Júlia (szerk.): Régészeti Kutatások Magyarországon 1998. Budapest, 2001. 159–160.
- Beszédes 1999 = Beszédes József: Paks, Dunakömlőd, Bottyán-Sánc (Sánchegy), római vicus. In: Marton Erzsébet – Kisfaludy Júlia (szerk.): Régészeti Kutatások Magyarországon 1999. Budapest, 2002. 232–233.
- Beszédes 2000 = Beszédes József: Paks, Dunakömlőd, Bottyán-Sánc (Sánchegy), római vicus. In: Kisfaludy Júlia (szerk.): Régészeti Kutatások Magyarországon 2000. Budapest, 2003. 188.
- Fazekas 2018 = Fazekas, Ferenc: Neue römische *Militaria* aus *Lussonium*. In: *Specimina Nova, pars prima XXIV.* (2018), 165–209.
- Visy 1970 = Visy Zsolt: Dunakömlőd – Sánchegy. Régészeti Füzetek 23. (1970), 26.
- Visy 1973 = Visy Zsolt: Dunakömlőd – Sánchegy. Régészeti Füzetek 26. (1973), 38.
- Visy 2010 = Visy Zsolt: *Lussonium* római erődje. Pécs, 2010.

Melléklet

1. kép. Tárológödör
(Fotó: Szabó Antal)

2. kép. Gyereksír
(Fotó: Szabó Antal)

3. kép. Kerámiatöredékek az átégett felületen
(Fotó: Szabó Antal)

4. kép. Lakóház
(Fotó: Szabó Antal)

HANCZ ERIKA

A Szigetvár, Turbék-Alsóhegyen előkerült türbeváros feltárása (2015–2019)

Bevezetés

Nagy Szulejmán szultán Szigetvár melletti szimbolikus síremléke, törökül türbéje,¹ és a később köré épült palánk-kaszaba együttes² a Szulejmán kutatócsoport forrás-feldolgozó és terepi kutatásai során került elő. 2012-től kezdve, Dr. Pap Norbert (PTE TTK) kutatásvezető irányításával, Dr. Kitanics Mátéval (PTE TTK) együtt gyűjtöttük össze és dolgoztuk fel a síremlékre és az erődre vonatkozó oszmán, magyar, latin és német nyelvű forrásokat, valamint képi ábrázolásokat. Dr. Gyenizse Péter vezetésével pedig az egykori vízrajzi és domborzati viszonyokról is modellezés készült. A terepbejárások és geofizikai vizsgálatok során pontosítottuk az Esterházy Pál-féle 1664. évi helyszínrajzon megjelenő épületek egymáshoz viszonyított helyzetét, majd 2015-től kezdve az itt található épületek feltárására került sor.³ Kezdetekben a török kormány a TIKÁ nevű török szervezetten keresztül nyújtott anyagi támogatást. 2015-től kezdve az NKFIH folyósított a kutatáshoz pénzügyi segítséget. A munkába a kutatásvezető társaként Prof. dr. Fodor Pál (MTA BK) is hamar tevékenyen bekapcsolódott. 2016 végén a vizsgált terület kiemelt védettséget kapott.

¹ A szultán testét rejtő tényleges türbe Isztambulban található a Süleymaniye komplexumban.

² A két objektumot, vagyis a palánkot és a melléje települt kaszabát – kisvárost – dr. Fodor Pál nyomán legújabban türbevárosnak nevezi a kutatás, így én is ezt a kifejezést használom.

³ A régészeti feltárás vezetője Hancz Erika (PTE BTK Régészet Tanszék) volt. A kolostor feltárásánál beosztott régészként Varga Máté (RRM) is közreműködött. Dr. Kovács Gyöngyi (MTA RI) és Dr. Gaál Attila (WMM) konzulensként segítettek a munkánkat. A türbe, dzsámi és kolostor feltárásán török szakértők, dr. Ali Uzay Peker, dr. Abdullah Deveci, Meral Özdengiz Başak jelentek meg időnként konzulensként, török hallgatókkal együtt. Az ásatási technikus Simon Béla (JPM) volt, akinek ez úton is köszönjük a számunkra létfontosságú munkáját.

2017-ben a szóban forgó területek állami kézbe vételét írták elő egy jövőbeli szabad-
téri múzeum, emlékhely számára.

Az 1664. évi Esterházy Pál-féle felmérésből tudjuk, hogy egy szimbolikus türbe (síremlék), egy dzsámi, egy záviye (muszlim kolostor) és egy kaszárnya is volt a palánkfalal és szárazárokkaal körülvevtt palánk belsejében (1. kép). Ezen épületek felderítésére, megkutatására vállalkoztunk.

A türbe kutatása (1. MT)⁴

Több ásatási időszakot (2015 ősze és 2016 tavasza–nyara, 2017 ősze, 2019 tavasza–nyara) és teljes leletfeldolgozást terveztünk. Az első időszakban a geofizikai felmérésen jelentkező, Mekka felé tájolt kisméretű négyzetes épületet kutattuk meg, mely alaprajzilag csak türbe vagy dzsámi lehetett. Mint kiderült, szerencsés módon mindjárt a szultáni síremléket találtuk meg (2–3. kép).

Az épület egy négyzetes alaprajzú, Mekka felé tájolt, 7x7 méteres központi helyiséget és egy háromszatátú előcsarnoki részt tartalmazó kisméretű kupolás oszmán épület. Az előkerült leletek alapján egy impozáns, gazdagon díszített épületről lehetett szó. A területen elszórt ólomlemezek egy fémmel fedett, kupolás épültre engednek következtetni.

A feltárás során igyekeztünk nyomokat, támpontokat keresni az épület funkciójának pontosabb meghatározására vonatkozóan. Az épület délkeleti falának közepén találtunk felmenő falrészletet az épület belsejénél, de dzsámikra jellemző mihráb-fülkét⁵ nem sikerült megfigyelni. Mihráb-fülke töredékeket sem sikerült találni, és szószékből nem került elő töredék. Mecsetlámpa-töredék vagy díszesebb építési kő vagy felirat sem áll rendelkezésre. Minaret maradványait vagy alapozását sem sikerült megfigyelni. Az írott források a területen egy nagyméretű dzsámiról, illetve egy mecset-előzményéről szólnak ugyan, mely legalább két periódusú lehetett, azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az előbb felsorolt indokok alapján a mi kis épületünk nem ez a dzsámi vagy mecset-épület volt. Az alaprajzi elrendezés, a közepén lévő rablógödör és az előbb felsorolt jelenségek alapján feltételezzük, hogy ez az épület Nagy Szulejmán szultán szigetvári szimbolikus türbéje lehet. A gödörben talált régészeti maradványok a türbe építészeti emlékei, így a rablógödört valószínűleg a törökök

⁴ Az egyes kutatási területeket munkaterületnek neveztük el, melyeken négyzetrácsos rendszerben szelvényeket alakítottunk ki. Az 1. MT (munkaterület) a türbe, a 2. munkaterület a dzsámi, a harmadik munkaterület a kolostor, a negyedik munkaterület az árok első átvágása az északi részén, az 5. munkaterület az árok második átvágása az északkeleti részén, a 6a és b munkaterületek az árok déli részének egymás melletti átvágásai, a 7. munkaterület az árok északkeleti fordulójának az átvágása, a 8. munkaterületen kialakított kutatóárok pedig a kaszárnya területén helyezkedett el.

⁵ A mekkai irányt mutató falifülke, ahol az imám, vagyis előimádkozó áll ima közben.

távozása után áshatták annak érdekében, hogy a – Szulejmán szultán belső szerveit rejtő – legendás aranyedényt megtalálhassák.

A dzsámi feltárása (2. MT)

Az ásatás második ütemét a türbétől északnyugatra elhelyezkedő dzsámi feltárásával kezdtük meg, mely másfélszer nagyobb, hasonló alaprajzú épületnek bizonyult. Maga a négyzetes imatér 11x11 m-es alapterülettel rendelkezett (4. kép).

A falak minden esetben a türbéhez hasonlóan két sorban vízszintes gerendákkal voltak bélelve, a sarkoknál az ezek csapolásához használt vasszögek is „in situ” előkerültek. A falak vastagsága 1,1–1,5 méter voltak. A 80 cm széles osztófalak rosszabb állapotban maradtak meg.

Az imatér belsejében előkerült a téglás padlófelület rózsaszín habarcs alapozása a téglák lenyomatával (5. kép). Ezek olykor még a téгла alsó részére ujjal besimított díszítményeket (koncentrikus körök és hullámvonalak) is tartalmazták, melyeknek funkcionális szerepük is volt: jobban tartották a téglákat a habarcs alapon. Az előcsarnok középső, bejárati részén a habarcs-alapozás és téglás felület két rétegben volt jelen, közöttük égett réteg volt kimutatható. Talán ez a leégés az 1664. évi betöréssel magyarázható, mely után tudjuk, hogy újjáépítették a palánkban lévő megrongálódott épületeket. A felső habarcsra pár eredeti téгла is megfigyelhető volt, melyek méretben és kialakításukat tekintve megegyeznek a szigetvári várban lévő Szulejmán szultán dzsámi padlójának téгла-borításával. A megmaradt téglák 30x24 cm-es nagyságúak, közel négyzet alakúak. Pár picit vörös márványhoz hasonló mészkőtörredék is előkerült, mely megegyezik a türbe padlóköveinek és oszlopainak anyagával.

A feltárás során sok lelet került elő a dzsámi területéről: égett vakolatdarabok, balkáni folytatott mázas táltörredékek, balkáni redukált égetésű szürke korsók töredékei, cipőpatkók, kisebb fémtárgyak. A déli részéről, a minarethez közeli helyen égett zöld mázas tetőcserép és mázas téгла, illetve íves díszítő elem (épület/minaretdísz) is előkerült. Trapéz alakú téglák tompaszögű töredékei is előkerültek, melyek esetleg kupola-boltozat vagy boltív részei lehettek. Ugyanitt egy lekerekített sarkú téгла is előkerült, amely akár mukarnasz/sztalaktit⁶ részeként is értékelhető. Volt egy téglatörredék, melynek sarka tompaszögű volt: ez trapéz alakú kupola vagy boltívtörredék lehetett. A háromszortatú előcsarnok keleti bejárati falánál került elő középen, így inkább a boltívhez tartozhatott. Egy hüvelykujj-benyomatos téglatörredék is előkerült. Emellett egy íves, peremes zöld mázas tetőcserép/épületdísz is volt az omladékban. Több épülettörmelék és egy narancssárga festett vakolatot is tartalmazó rózsaszín

⁶ A homorú és domború cseppkőboltozat az oszmán építészet gyakori eleme, mely már a korábbi muszlim államok építészetében megjelent.

vakolattöredék is jelen volt a leletanyagban. Egy ezüst karperec-töredéket is találtunk. A délnyugati sarokban egy nagy összeolvadt ólomlemez került elő, amelyről valószínűsítjük, hogy a ledőlt minaret ólom süvegének darabja lehetett, ugyanis a minaret pódiuma mellől került elő. Az imacsarnok és a háromosztatú előcsarnok találkozásánál a déli oldalon került elő a kiugró, négyszögletes minaret pódium, melyen az egykori minaret állt.⁷

A halveti kolostor/záviye feltárása (3. MT)

Északi szárny

A kolostor a források alapján először L alakban épült meg, majd az 1664. évi leégést követő helyreállítás során U alakban kibővítették. Az ásatás során is erre az eredményre jutottunk. A kolostor első építési periódusához tartozó északi szárny feltárásával kezdtük meg a régészeti kutatását.

A turbéki erődben lévő halveti derviskolostor északi szárnyát 2016-ban a keleti végétől kezdtük el feltárni. A kolostor a 3. munkaterület megnevezést kapta. A szelvényeket a geofizikai felmérésen is megjelenő falaktól 1–1 méterre kijebb húztuk, hogy az esetlegesen előkerülő külső padlószinteket is meg tudjuk figyelni. Az épületrész az előbb bemutatott dzsámitól 3,5 méterre északra elhelyezkedik el (a 2. és a 3. MT szelvényei között viszont csak 1,5 m távolság van). A szelvény 8 méter széles, és 6 méterenként tanúfalat hagyunk északnyugat-délkeleti irányban. A kolostor északi szárnyának legkeletibb szobájával kezdtük, minden szobát negyedelve.

Az 1. ásónyomból már humuszos téglatörmelékű föld került ki. Benne korszok töredékei, egy zöld mázas korszok szalagfüle, talpas tálak, fedőgomb töredékek és apró csontok kerültek elő. A 4. szelvény felszínén találtuk egy kisméretű öntött líra alakú bronz csatot (cipő, táska, esetleg fegyverszija lehetett). Az 1. szelvényben egy kívül-belül csillogó középzöld mázas talpastál aljtöredéke volt (a gyűrűstalp le-törött), illetve egy kis réz/bronz lemez töredéke, benne egy kisméretű nitszeggel. Amint végeztünk az 1. ásónyommal, fotóztuk, majd fémkeresővel megkutattuk a felszínt. Ennek során egy ólomtöredék és egy fél patkó került elő. A szelvényben a déli metszefaltól 1,3 méterre előkerült a kolostor északi szárnyán a legnyugatabbi szobájának délkeleti zárófala – annak egy részlete. Ez volt az első falunk. Egy kerek vastag átlátszó üvegpohár-alj és egy lyukkal ellátott ólom kupola fedőlemez is napvilágot látott innen. Egy zöld színű üvegsalakot/olvadékot is találtunk (6. kép).

⁷ Ez a pódium méretét és formáját tekintve megegyezik a szigetvári várban lévő Szulejmán dzsámi minaret-pódiumával.

A falak alapja, mint ahogy a többi feltárt épület esetében, itt is gerendabéletes volt. A külső falakban 2–2, az osztófalakban 1–1 gerenda nyomát figyeltük meg, az illesztékeikben vasszögekkel (7. kép).

Az 1. falon belül attól 30 cm-re az épület belsejében egy ép vörös anyagú kályhaszem volt aljjal felfelé fordítva. Az 1. szoba közepén egy szemeskályha egyéb kályhaszemeit és átégett agyagrögeit dokumentáltuk. Északkeleti sarkában megpörkölődött búzaszemek kerültek elő, melyeket földmintával együtt elcsomagoltunk. A hozzá tartozó őrlőkő a közeli szelvényekből került elő, két darabban. Az épületünk délkeleti sarkában a falban lévő külső gerenda téglá sínjének oldalai és teteje is megmaradt, valamint egy szög *in situ* helyzetben.

A második szoba 1,6 méter keskenynek bizonyult. A törökül *csilehánének* nevezett helyiség lehet ez, mely a dervisek visszavonulási helyül szolgált. A másik két szoba lakószoba lehetett. A kolostor további bontásakor egy kis vékony sima bronzlemez is előkerült. Előkerült egy kisméretű csiszolt kő is, nyolc pici ponttal a felületén (súly vagy játék).

A déli metszettel É-i oldalán szépen látszott a fal beásása. Itt 3 réteget sikerült elkülöníteni a metszettel felülről lefelé haladva: -0–20 cm mélyen a szokásos barna humuszos talaj, azt követően -20 és -34 cm-en laza törmelékes barna talaj paticosos téglás betöltéssel, alatta pedig sárga tömör talaj jelentkezett. Az épületen kívül a sárga réteg egyelőre nincs meg, csak a belső részén. Egy pattintott kovakő is előkerült innen sok nagyméretű állatcsont és 2 összeillő fazékerem mellől, másodlagos helyzetben.

A 2. ásónyomból egy nagy téglalap alakú csat került elő a csattüskével, egy szív alakú, nitszeges, belül törött pici rézlemez, egy Habsburg denár, sok vasszög, kályhaszem töredék, belül sárga mázas tál töredéke, fedőgomb volt található. A 6. szelvényben előkerült egy kis sűrű pipatöredék, melynek felületén a szár végén a mosását követően egy emberi arc tűnt elő. Az emberábrázolás ritka az oszmánoknál, a miniatúrákon kívül inkább csak a dervisek kolostoraiban lelhető fel. Minden bizonnyal a dervisek használhatták. Három asztragalosz⁸ csontot is találtunk, melyeket dobókockaként, kockajátékként használtak.

Az épület mellett tapasztások (az egyik kettő áglyenyomattal), török fogasvéső nyomos téglá, egy íves, fogasvéső nyomos téglá és egy kis ónmázás kerámia voltak. Az ásatási eredményekből annyit már sejteni lehetett, hogy tetőcseréppel volt borítva, egy szintes volt és tetőcseréppel fedett, sátor tetős épület lehetett.

2017-ben fejeztük be a kolostor északi szárnyának feltárását. A kijelölt szelvények közül a soron következő 11. és 12. szelvényben kezdtük el a munkát. A szelvények területét és a környékét fémkereső műszerrel átvizsgáltuk, melynek során sok ólomdarab, továbbá egy rézedény peremtöredéke, egy rézlemez és egy kisméretű bronztárgy került elő.

⁸ A juh bokacsontjának csigacsont része.

A kolostor 5. helyiségének bontásával kezdtük meg tehát a feltáró munkát, mely szintén egy dervis lakószobájának bizonyult. A szelvényekben zöld mázas balkáni kerámiatöredékek (tálak és korsók töredékei), folytatott mázas kerámiatöredékek, redukált égetésű szürke (korsó) kerámiatöredékek, állatcsontok, török pelyvás soványítású vörös színű téglák, fehér és rózsaszín habarcsrögök, különböző méretű vasszőgek kerültek elő másodlagos helyzetben. A 12. szelvényben egy reliefes vörös és kobaltkék színű virágmotívumos festésű rodoszi stílusú izniki fajanszedény töredéke is előkerült, melyet többek követtek.

Az északi szelvényfaltól 120 cm-re került elő a kolostor északi falának alapfala. Felmenő falrészlet sajnos már nem maradt meg. A falon kívül egy világosbarna, kissé kevert réteg volt, amely nem az altalaj még, hiszen ebben is voltak leletek (kerámia, vasszőg, téglá, állatcsont, üveg). Ezt egy planírozási réteggént értékeljük, amit az épületek elbontása után hoztak létre. A fal alapozásából három sor téglá maradt meg -50 cm mélységben. A megtalált falhoz déli irányból egy osztófal csatlakozott a már korábban megismert rendszerben (amely az 5. és 6. kis helyiséget elválasztja egymástól). Az épületen belül -55 cm mélységben egy 2–3 cm vastag, faszenes, átégett réteg került elő, amit a helyiség járószintjeként értékelünk. Mindkét szelvényben erősen habarcsos, téglatörmelékes feltöltési réteg volt. Az épületen belül kb. 100x100 cm-es területen átvágtuk a szelvényt, 10 cm-t mélyültünk, de már csak a sárga agyagos altalajt találtuk, padló megújításának nem volt nyoma. Ez a helyiség hasonló a tavaly feltárt helyiségekhez. A keskeny szoba egy dervis lakócellája lehetett (8. kép).

A 13. szelvényben a 3. ásónnyommal elértük az épület járószintjét -50 cm-en, valamint a déli szelvényfaltól É-ra kb. -70 cm-re megtaláltuk a kolostor főfalát, melynek az alapozása -55 cm-en volt. Csak az alapozás alja és egy sor téglá maradt meg néhol. Megtaláltuk az ehhez csatlakozó délnyugati irányba tartó főfalat, amely már kolostor középső, nyugati szárnyába vezet bennünket. A falakban megtaláltuk a vízszintesen elhelyezett gerendafészkek helyét. A főfalak alapozásában 2–2, az osztófalakéban 1–1 gerenda volt található. A fagerenda anyaga azonban nem maradt fenn. A feltöltési réteg itt is habarcsos, téglatörmelékes volt. A leletek közül kiemelendő egy fehér kőből faragott, félkész pipa töredéke.

A kolostor nyugati szárnyának feltárása

A nyugati, fő szárny kutatása: a 15. szelvényben jelentkezett először a kolostor északnyugati téglalap alakú, nagy helyisége, mely az 5. és 6. kis cella után következik. A 15–16–17–18. szelvények tartoznak a nagy helyiséghez. Ennél a helyiségnél fordul be a kolostor déli irányba, a nagy helyiség nyugati fala már külső fal lett és a helyiség a kolostor északnyugati sarkában helyezkedett el. Ezt a helyiséget közösségi térként (és minden bizonnyal a vallási szertartások terméként) határoztuk meg. A 15. szelvény-

ben megtaláltuk a járósíntet, melyet a 2. ásónnyal értünk el -40-50 cm mélységben. A szelvény délkeleti sarkában -40 cm mélységben egy vasból készült tollas buzogány toll nélküli feje került elő. A 16. szelvényben előkerült egy fülesgomb fele, illetve ablakszem töredéke is. A 17. szelvényben előkerült egy pódium alapozása. Az L alakú habarcsos alapozás mellett egy sárga agyagos tapasztás jelentkezik, melynek nagyjából a közepén egy kör alakú kis átmérőjű lyuk (oszlophely) volt habarcsos, törmelékes betöltéssel. A 17. szelvényben az objektum körül elkezdjük bontani a sárga agyagos tapasztást, alatta nagyméretű téglák vannak lerakva egy szintben egymás mellett. A rituális ceremóniát vezető seyh és talán a zenészek helye lehetett (9. kép).

A 18. szelvényben a leletek közül kiemelendő egy zöld mázas török kori pipa és előkerült egy bronzból készült kétosztatú övcsat is. A helyiség északkeleti oldalán találtunk egy szemeskályha alapozást a kályha maradványaival.

A 22. szelvényben jelentkezett a nagyterem melletti újabb szűk helyiség északi fala a nagyteremtől délre (8. helyiség). A helyiség kb. 120 cm széles. Az osztófal és az épület Ny-i főfalának csatlakozását is megtaláltuk. A helyiségben lévő kályha alapozása is előkerült, törött kályhaszemek kíséretében. A 27. szelvényben folytatódott a 22–23. szelvényben megtalált kis szoba, és mellette egy nagyobb szoba (9. helyiség) kezdődik. A szelvény északi felében lévő osztófal szélessége kb. 55 cm. A 3. ásónnyal értük az altalajt, -50–60 cm-en. Ezt követően újabb szűk helyiségeket tártunk fel.

A 25. szelvényben az 1. ásónnyal alján -20 cm-en egy ezüstpénz, vagyis egy arab feliratos török akcse került elő, míg fémkeresővel a meddőből egy másik akcsét is találtunk. A 26. szelvény É-i felében a 22. szelvényben is megfigyelt kályha alapja látszik, mely téglalap alakú. A 26. szelvényből a 2. ásónnyal egy ezüst érme, míg a 25. szelvényben egy újabb ezüst érme (Habsburg uralkodók denárjai) láttak napvilágot. A 26. szelvényben a délkeleti sarokban lévő kályha-alapot is kibontottuk.

Egymás mellett több ilyen kis helyiség következett, a geofizikai felmérés eredményével megegyező módon. A leletek között a 31. szelvényben a 2. ásónnyal alján egy faragott csont nyélborítás emelhető ki.

Emellett a 38. és 39. szelvényekbe eső nagyméretű kerek beásás (tárolóverem) bontása során rengeteg épülettörmelék, kályhaszem, kerámia, vasszögek és tárgyak, valamint állatcsont került elő (10. kép).

A gödör mellett 4. ásónnyal mélyíteniünk kellett, mert onnan is ilyen jellegű betöltés jelentkezett még. Egy redukált égetésű balkáni korsó nyaka, egy ép zöld mázas alacsony kályhaszem, egy sárga-barna folytatott mázas korsó füle és egy kisméretű lyukkal ellátott faragott lapos téglalap alakú csontlemez (késborítás) is előkerült innen. A kolostor területéről előkerült egy nagyméretű török téglá, mely egyik oldalán srégen levágott és fogasvésőzött peremmel rendelkezett: valószínűleg idomtégla lehetett. Tovább folytattuk a fémkeresős kutatást is a kolostor területén; ólom darabok és kupolához (valószínűleg a korábban feltárt türbéhez) tartozó ólomlemezek, rézlemezek, rézedény pereme, öntöredék, tovább egy darab nagyméretű lengyel érme került elő.

A 2019. évi ásatási szezonban a kolostor L alakú szárnyának déli végén ismét egy nagyobb, a déli szárnyat lezáró helyiség következett. Alaprajzilag akkora volt, mint a ceremoniális helyiség, ily módon az épület ezen része szimmetrikusnak bizonyult. A fal alapozása viszont sokkal mélyebbre nyúlt. Kiderült, hogy a helyiségből egykor egy pince nyílt. A fapadlóból nyíló csapóajtón keresztül lehetett lejutni ide (11. kép).

A feltárása során rengeteg kerámiatöredék és egész edény került innen elő. Több egész pohár alakú mázatlan kályhaszem, valamint egy ép sárga mázas és máz nélküli pipák is voltak a betöltésben. Egy szinte teljesen ép balkáni mázas kiöntőcsöves korsón két kisebb és egy nagyobb, bekarcolt feliratot figyeltünk meg. Ezek török pencse-szerű alakzatok, Hüseyin a tulajdonos felirattal.⁹ Ezek mellett csont, vas és üvegtárgyak, valamint hódoltságkori magyar és török pénzmérek is voltak itt.

Jelenlegi tudásunk alapján a kolostor egyszintes, tetőcsereppel fedett sátrötetős épület lehetett. Belsejében ledöngölt padló, néhol fehér habarcskozás, azon textil vagy gyékény padlóborítás lehetett. A helyiségekben szemeskályhákkal oldották meg a fűtést a hideg hónapokban. Ez az épület a türbe és a dzsámi mellett kevésbé volt reprezentatív, a szerényebb fizikai igényekkel rendelkező dervisek lakhelyét jelentette. Ugyanakkor a leletanyagban számos izniki fajanszedény – zömében kávéscsészék – illetve szépen megmunkált bronztárgyak, elhullajtott akcsék¹⁰ is voltak, melyek a lakók egy részének jómódjáról árulkodhatnak.

A kolostor déli szárnyának kutatása

Mivel a rendelkezésre álló idő és a feltárt földmennyiség nagysága (az idén engedélyezett 300 m²) jelentősen korlátozta a további lehetőségeinket, 2017-ben az ásatási szezon végén a nyugati szárny folytatása helyett az ásatás következő fázisában azt szerettük volna megtudni, hogy a kolostor déli szárnya milyen kapcsolódásban áll a nyugati szárnyal.

A 40. szelvényt bontottuk 1. és 2. ásónyomban, hogy előkerüljön a kolostor déli szárnyának nyugati első helyisége. A 43. szelvény bontását is megkezdtük a 40. szelvény folytatásában dél felé ugyanazon indok alapján. A bontás során jóval kevesebb leletanyag mutatkozott, mint a Ny-i szárny esetében, de a feltöltés itt is téglapötytyös-habarcspötytyös volt. Kevés hódoltságkori lelet (kerámiatöredékek, vasleletek) került elő.

A kolostor nyugati szárnyától keletre, a déli szárnytól északra téglás-habarcsos cementálódott épület-omladék (kidőlt fal) volt látható, kissé srég futásban. A metsze-

⁹ A pencse többnyire pecsétyűrűkön jelenik meg, a tulajdonos kézjegye.

¹⁰ Oszmán ezüstpénz.

tünkben pedig három vékony fehér habarcsos járósínt tudunk elkülöníteni – ezek a két épületszárnyat kapcsolják össze, vagyis egy időben (is) használhatták őket.

A 43. szelvény folytatásában feltártuk a 44. szelvényt is, illetve kelet felé egy méteres bővítést végeztünk annak érdekében, hogy a déli szárny 1. helyiségének nyugati fala mellett a belső padlószintet és esetleges borítást is meg tudjuk figyelni. Így került elő a déli szárny falának északnyugati sarka is. Az itt előkerült fal rétegesen téglá-habarcs szerkezetű volt. A téglák kisebbek és jobb megtartásúak voltak itt, mint a kolostor többi részén, a fal struktúrája is tömörebb, vízszintes gerendák nélküli volt. A téglák és a fehér kötő-habarcs azonban itt is török kori. A téglák más – itteni műhely – termékei. Az épületszárny a török korban, a többi résznél később épült. Itt nagyobb szobák helyezkednek el, melyekben valószínűleg az ide érkező zarándokok, vendégek szálltak meg. Azért lehetett szükség erre a bővítésre, hogy az időközben híres zarándokhelyé vált szimbolikus szultáni türbét és a körülötte kialakult palánk-erődöt látogató fontosabb személyek az erődön belül tudjanak megszállni – melynek spirituális és biztonsági célzata is lehetett. A szelvényben dél felé is rábontottunk 2 métert, hogy kibontsuk a délnyugati sarkot is. A 44. szelvény déli meghosszabbítását még fél méterrel meghosszabbítottuk, hogy a déli épületszárny délnyugati sarkát teljesen kibontsuk és lássuk a mellette futó esetleges külső, épületen kívüli rétegeket is.

Bizonyítást nyert, hogy a kolostort valamikor a török korban kibővítették a déli szárnyal, mely nem kapcsolódott közvetlenül a fő szárnyhoz, de volt olyan időszak, amikor mindkét szárnyat használták. Ez a nagyobb szobákat tartalmazó déli szárny vendégszállás lehetett, ahol nők is megszállhattak: ezt jelzi a nőkhöz köthető számos használati tárgy és ékszer (12. kép).

A 2019-es ásatási szezonban ismételtén azt tapasztaltuk, hogy a kolostor déli részén a falak a szerkezete jobb minőségű, de török téglákból épültek, sokkal több kötőanyaggal, és vízszintesen az alapfalakba helyezett gerendák sem mutathatók ki az alapfalban. Fehér vakolattöredékek viszonylag nagy mennyiségben kerültek elő, mely szerint az épület vakolt volt. A megtalált vörös festésű vakolattöredékek pedig egy – részben – vörös festésű vagy vörös mintákkal díszített vakolást feltételeznek. Találtunk egy festés nélküli fehér felületű gyűrűstalpat, mely egy kisméretű izniki fajanszcészéhez tartozott. Később egy lópatkó töredéke is előkerült. Emellett folytatott mázas tálak töredékei, fazéktöredékek, kályhaszemek, kék festésű ónmáz kerámatöredékek (ezek vsz. egy tányér részei), valamint ácsszőgek és kisméretű szögek és előkerültek. Ugyaninnen a bontás folytatása közben egy cipőpatkó, ólomlemez, sütőtál/sütőharang töredékek és egy kicsi fehér alapon vörös festésű vakolattöredék, valamint egybekarcolt arab betűs felirattal rendelkező vakolattöredék is előkerült.

Itt öt, a dervisek celláinál nagyobb helyiség volt megfigyelhető, illetve legalább egy helyiség egy újkori pince és ház alá esik. Ha szimmetrikus volt az épület, akkor

több helyiség ezután már nem következett.¹¹ Ez utóbbi helyiség kivételével a kolostor teljesen feltártnak tekinthető. Ezt az épületszárnyat a leletek tanúsága alapján igényesebben alakították ki, mint a kolostor többi részét: kívül a bejárat felől, a déli oldalon habarcsba rakott vörös téglákból kialakított járda húzódott, hogy esős időben se legyen sáros a vendégek cipője (13. kép). Az itt talált zöld mázas tetőcserepek pedig a mázatlan vörös tetőcserepekkel kombinálva egyedi külsőt varázsolhattak az épületnek. Az egész épület-komplexumra jellemző volt egyébként a piros-fehér-zöld színek kombinációja: a fehér építőkövek és a vörösmárvány-szerű mészkő, valamint a vörös tetőcserep borítás mellett az iszlám színe, a zöld is megjelent a tetőcserepeken, illetve a kolostor melletti dzsámi minaretjének idomtéglaín.

A mindennapi élet használati tárgyai: csontnyelű kések, fém késnyél veretek, fűrók, reszelők, sarlók, kulcsok, záruk, vasalások, konyhai eszközök -köztük egy arab betűs felirattal díszített rézedény peremtöredéke-, lószerszámok mellett érdekes leletekre is bukkantunk. Az épület funkciójához illően előkerült egy muszlim rózsafüzérhez, *tespih*hez tartozó égetett agyaggyöngy, rajta végtelen csomó - ábrázolással. Találtunk különböző egyszerű öv-, táska- és cipőcsatokat és kapcsokat, melyek a dervisek ruhájához tartozhattak. Előkerültek viszont sarkantyúk, cipővasalások, egy puskacső-töredék és számos ólom lövedék is, mely a dervisek után kis időre beköltöző katonák leletanyaga. Két faragott csontveret is előkerült, mely ún. Csinka puska díszítő verete lehetett. Ezek közül az egyik példány egy nagyméretű virágmintával díszített.

A vendégházban az itt elszállásolt családok női tagjaihoz tartozó bogláros övekhez tartozó csattestek, üvegkarperec-töredékek, gyöngyök, gombok, kapcsok voltak megfigyelhetők. Érdekes, hogy kagyló, köztük osztriga héj is előkerült a feltárás folyamán, mely utóbbit minden bizonnyal a prominens vendégek számára hozatták jégbe hűtve hajón, majd ökrös szekéren távoli vidékekről.

Árok-átvágások (5., 6. és 7. MT)

Az erődöt körbevevő árok-és palánkfal rendszert eddig három helyen kutattuk meg. Az árokból oszmán kerámiatöredékek, állatcsontok, csontnyelű kés, török akcse és Habsburg denár is előkerültek. Szélességük 6 méter körüli, mélységük 2,8 méter volt. Az erőd felé néző oldalukon több sorban a palánkfal cölöpnymait is sikerült megtalálnunk (14. kép). Az 5. munkaterületről dr. Sümegi Pál vett nagy mennyiségű földmintát, melynek eredménye is hamarosan megjelenik. Virágzó kertkultúrát és gazdag gyümölcsöskertet lehet itt elképzelni az itt talált növényi maradványok alapján.

¹¹ A Leandro Anguissola-féle újonnan előkerült második helyszínrajzon egy szimmetrikus, U alakú épület vonala látszik.

A kaszárnya épülete (8. MT)

A kaszárnya épületének nyoma nem jelent meg egyik geofizikai felmérésen sem. 2019-ben az Esterházy-féle felmérés (1. kép) alapján, az épületek egymáshoz viszonyított helyzete alapján jelöltük ki a kutatóárkunkat. Az északi palánkfalhoz építve egy cölöpnomos épület egy részét sikerült megtalálni, mely a kaszárnya épülete lehetett. A területen még további kutatásokat tervezünk.

Az eddigi kutatási eredmények alapján a tervezők már elkezdhetik a jövőbeli emlékhely tervezését, melynek kivitelezése a további régészeti kutatásokkal párhuzamosan folyhat tovább.

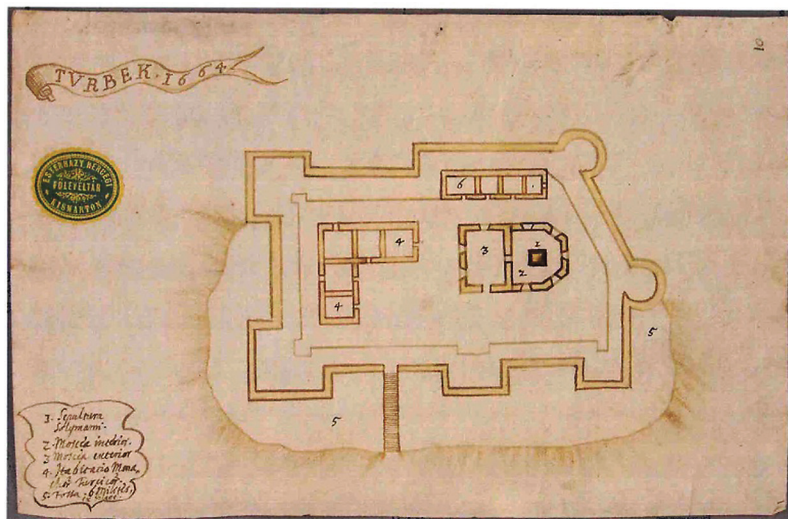
Felhasznált irodalom

- Aksun 1994 = Aksun, Ziya Nur: Kânûnî'nin Sigetvar Seferine Çıkması. Kânûnî'nin Ölümü. In: Aksun, Ziya Nur (ed.): Osmanlı Tarihi I. İstanbul, 1994. 329–337.
- Çabuk 1994 = Çabuk, Vahit: Büyük Türk hükümdarının Sigetvar seferi ve ölümü. In: Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi 4. İstanbul, 1994. Mayıs, 1994. 398–408.
- Evlia 1985 = Evlia Cselebi török világotazó magyarországi utazásai 1660–1664 I–II. kötet. 2. kiadás. Ford.: Karácson Imre, Fodor Pál előszavával. Budapest, 1985.
- Fodor 2019 = Fodor Pál: Mikor épülhetett Szulejmán szultán Szigetvár melletti sírkápolnája? Századok 153. (2019) 3. 609–618.
- Gere 2003 = Gere László: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. Budapest, 2003.
- Gombos 1984 = Gombos Károly: Aszkéták, dervisek, imaszönyvegek. Budapest, 1994.
- Hancz 2008a = Hancz Erika: A Magyarországra vonatkozó krónikák helye a Nagy Szulejmán korabeli oszmán történetírásban. In: Bene Krisztián – Sarlós István – Vitári Zsolt (szerk.): Kutatási Füzetek 13. Pécs, 2008. 89–110
- Hancz 2008b = Hancz Erika: A Nagy Szulejmán szultán utolsó hadjáratát megörökítő önálló művek, az ún. Szigetvár-námék és szerzőik. In: Dobrovits Mihály (szerk.): A becsvágy igézetében. V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Dunaszerdahely, 2008. 95–123.
- Hancz 2009 = Hancz Erika: Nagy Szulejmán szigetvári hadjáratához kapcsolódó levelek a bécsi Staatsarchivban. In: Dobrovits Mihály (szerk.): A kívánt világosság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia kötete. Dunaszerdahely, 2009. 138–164.

- Hancz 2010 = Hancz Erika: Military Architecture in Turkish-era Hungary. In: M. Baha Tanman – V. Belgin Demirsar (ed.): Exhibition on Ottoman Art. 16–17th century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire. Istanbul, 2010. 71–81.
- Hancz 2014 = Hancz Erika: Nagy Szülejmán szultán Szigetvár környéki sátorhelye, halála és síremléke az oszmán írott forrásokban. Osmanlı kaynaklarına göre Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki Otağ Yeri, Ölümü ve Türbesi. In: Pap, Norbert (ed.): Szülejmán Szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. Pécs, 2014. 55–71.
- Hancz 2017a = Hancz Erika: Szigetvár – Turbék – Alsóhegy régészeti feltárás II. ütem. A Nagy Szulejmán szultán türbe-erődjéhez tartozó dzsámi, halveti kolostor, kerítőárok és palánkfal területén. 2016. május 20. – július 15. Pécs, ásatási jelentés, JPM, MNM és KÖH Adattár. 2017.
- Hancz 2017b = Hancz Erika: Nagy Szulejmán szultán szigetvári türbe-palánkjának régészeti feltárása (2015-2016). In: Pap Norbert – Fodor Pál (szerk.): Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között. Pécs, 2017. 89–130.
- Hancz 2018 = Hancz Erika: Szigetvár – Turbék – Alsóhegy régészeti feltárás III. ütem. A Nagy Szülejmán türbe-erődjéhez tartozó halveti kolostor feltárásának folytatása 2017. augusztus 28. – október 30. Pécs, ásatási jelentés, JPM, MNM és KÖH Adattár. 2018.
- Hancz 2019 = Hancz Erika: Szigetvár – Turbék – Alsóhegy régészeti feltárás IV. ütem. A Nagy Szülejmán türbe-erődjéhez tartozó halveti kolostor feltárásának folytatása 2019. május 1. – szeptember 13. Pécs, előzetes ásatási jelentés, JPM, MNM és KÖH Adattár. 2019.
- Hasanbeyzade 2004 = Hasanbeyzade: Hasan Bey-zâde târihi. Tahlil-kaynak tenkidi. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004. 1188.
- Hegyí 2007 = Hegyí Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága I–III. kötet. Budapest 2007.
- Kafadar 1995 = Kafadar, Cemal: Between two worlds: the construction of the Ottoman state. XV, Berkeley, Los Angeles – London 1995.
- Öztuna 1989 = Öztuna, Yilmaz: Sonuncu Sefer-i Hümayûn: Sigetvar Seferi (1566). In: Öztuna, Yilmaz (ed.): Kanûnî Sultan Süleyman, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989. 126–128.
- Solakzade 1989 = Solakzade: Solak-zâde tarihi. In: Çabuk, Vahid (ed.): Kültür Bakanlığı, Ankara. Solakzade tarihi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1989.
- Kelenik – Fodor 2019 = Kelenik József – Fodor Pál (szerk.): Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története. Budapest, 2019.

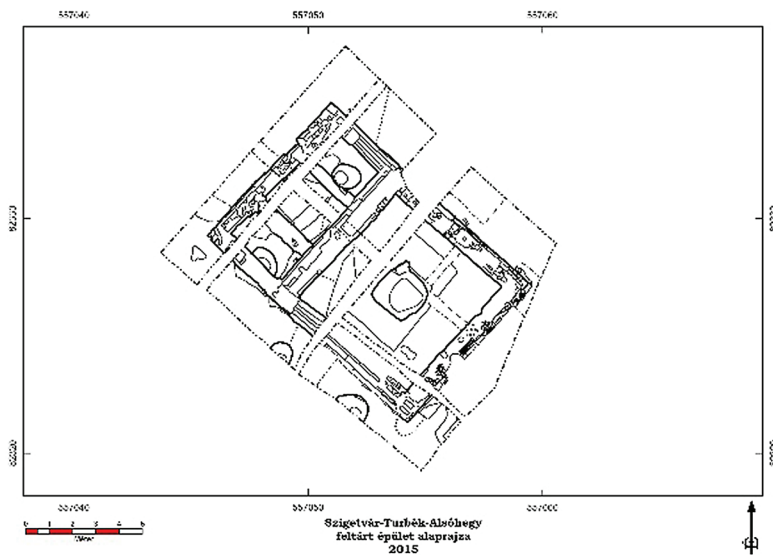
- Ünver 1970 = Ünver, A. Süheyl: Kanunî Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı, Ölümü Cenazesi ve Defni. In: Kanunî Armağanı. Ankara, 1970. 301–306.
- Vass 1993 = Vass Előd: Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Birodalomban 1565-1689. In: Szita László (szerk.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. Pécs, 1993. 193–217.
- Vatin 2008 = Vatin, Nicolas: Egy türbe, amelyben nem nyugszik senki. Megjegyzések Nagy Szülejmán szigetvári sírkápolnájának alapításához és rendeltetéséhez. Keletkutatás 2008. tavasz–ősz 53–72.

Melléklet

1. kép. Esterházy Pál 1664. évi rajza a türbe-erődről és épületeiről – irány és kontextus nélkül

(Forrás: Hancz 2014)

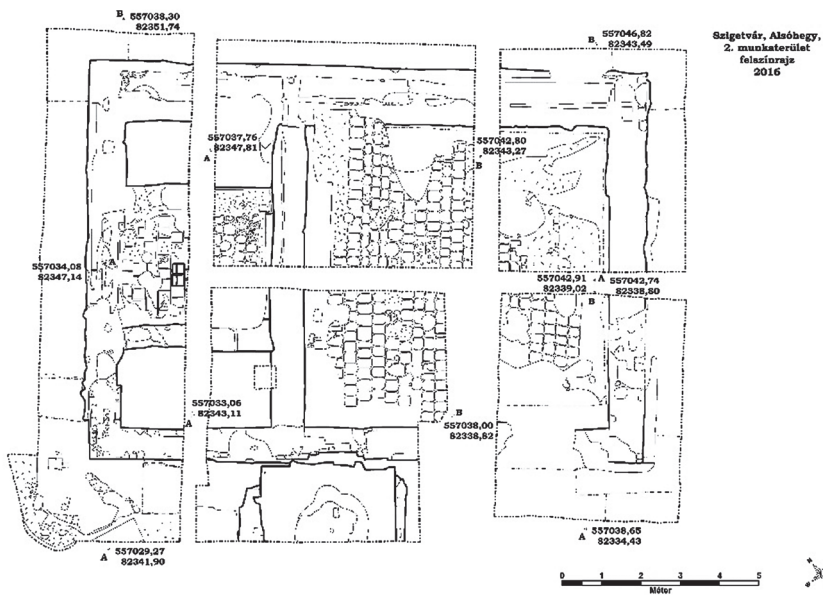
2. kép. A türbe alaprajza

(Készítette: Hancz Erika – Simon Béla)

3. kép. A türbe és a dzsámi egymáshoz viszonyított helyzete, a kolostor északi szárnyának keleti végével

(Fotó: Szamosi András)

4. kép. A dzsámi alaprajza

(Készítette: Hancz Erika – Simon Béla)

*5. kép. A dzsámi alapfalai és a belsejében lévő habarcsos felület,
az egykori padlótéglák lenyomatával*
(Fotó: Hancz Erika)

6. kép. Leletek a kolostor területéről: csatok és pipák,
köztük egy emberarc-ábrázolásos pipatöredék
(Fotó: Hancz Erika)

7. kép. Az alapfalban lévő vízszintes fagerenda helye, in situ ácsszöggel
(Fotó: Hancz Erika)

8. kép. Az 5. és a 6. helyiség a 11–12–13–14. szelvényekben, észak felől fotózva
(Fotó: Hancz Erika)

9. kép. Pódium-maradvány és erősen átégett felszín a nagyterem belsejében, 17. szelvény

(Fotó: Hancz Erika)

10. kép. A nagy tároló verem a 38–39. szelvényben

(Fotó: Hancz Erika)

11. kép: A Ny-i szárny D-i végén lévő nagy teremben lévő beásás (10. objektum)
(Fotó: Hancz Erika)

12. kép: Alapfalak és cölöpnym a két épületszárny közötti részen
(Fotó: Hancz Erika)

13. kép. Törmelék és járda-maradvány a külső járószinten, az épülettől D-re

(Fotó: Hancz Erika)

14. kép: 6. MT. Árok-átvágás a kolostortól északi irányban, bontás közben. Az árok belső oldalán jól látszanak a palánkfal oszlopnyomai

(Fotó: Hancz Erika)

PONTIAS

2. (2019)

RECENZIÓK

Három fogalom – nyolc tanulmány

Fazekas Ferenc – Fedeles Tamás – Nagy Levente
(Szerk.): *Évszázadok forgatagában. Keresztényüldözés
– Krisztianizáció – Egyház.* Pécs, 2019. 200 p.
(Thesaurus Historiae Ecclesiasticae Universitate
Quinqueecclesiensi 9.)

A PTE Egyháztörténeti Kutatócsoportja kiadvány-sorozatának legújabb, kilencedik kötete két pécsi konferencia anyagából közreadott válogatás. Az első még 2016 októberében került megrendezésre *Krisztianizáció – Identitás, Mobilitás, Kontinuitás*¹ címmel, a másik, 2018. novemberi tanácskozás a *Keresztények ellenszélben. Keresztényüldözés és védekezési stratégiák a múltban és a jelenben* címet viselte.² A két tematika egymáshoz laza szálakkal kapcsolódik, melyek összefűzésére a mostani kötet alcímének fogalomhármasa hivatott. Az ily módon összeszerkesztett gyűjteményes kötet nyolc írást tartalmaz, hármat a késő antik és középkori tárgyú előadások tanulmánnyá fejlesztett változataiból, ötöt pedig a keresztényüldözés tematikára felfűzve, a 20. század hazai és egyetemes egyháztörténetéből.

A kötet késő antik és középkori tárgyú írásai az egyháztörténet és a kora keresztény régészet tárgyköréhez kapcsolódnak, és releváns módszertani kérdésfelvetéseket, kutatási eredményeket megfogalmazva igyekeznek körbejárni a források értelmezési problémáit, interpretálásuk fontos szempontjait.

Nagy Levente tanulmánya a Kr. u. 3–5. századi Pannonia krisztianizációs folyamatainak elemzéséhez kapcsolódó módszertani problémákkal igyekszik számot vetni. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy a krisztianizáció történeti folyamatának

¹ Pécs, 2016. október 14. Szervezők: Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Akadémiai Bizottságának Egyháztörténeti és Régészeti Munkabizottságai, a Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpontja, a Történettudományi Intézet Középkori és Korajúrkori Történeti és Régészeti Tanszékei, a Késő Antik – Kora Középkori Krisztianizáció Kutatócsoport.

² Pécs, 2018. november 24–25. Szervezők: Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, a PTE Történettudományi Intézete, a Régészeti Tanszék, a Késő Antik – Kora Középkori Krisztianizáció Kutatócsoport, a PTE Egyháztörténeti Kutatóközpontja, az MTA PAB Régészeti Munkabizottsága, a Pécsi Egyházmegye, a Janus Pannonius Múzeum, a Miniszterelnökség Üldözött Keresztények Megsegítéséért Felelős Államtitkársága.

vizsgálatakor vajon összeegyeztethetők-e, illetve együttesen figyelembe vehetők-e az írott és a régészeti források, tekintettel azok eltérő jellegére, forrásértékére. A szerző megállapítása szerint az eredeti szövegösszefüggésekből kiragadott korabeli írott forráshelyek régészeti koncepciók igazolására történő önkényes felhasználása kifejezetten problematikus, tekintettel e szövegek keletkezési körülményeinek, illetve a kor irodalmi szövegeire jellemző specifikus műfaji sajátosságok figyelmen kívül hagyására. Úgy látja, hogy a módszertani tévutak elkerülése érdekében az egyháztörténet, a teológia (patrisztika) és a hagiográfia új eredményeit és megközelítési módjait a kora keresztény régészet és az identitásrégészet speciális kérdésfelvetéseinek összefüggésében kell vizsgálni. A régészeti leletek és az írott források értelmezésében segíthet a folyamatosan (re)konstruált „keresztdatalási háló”, mely azonban a vizsgált konkrét tér és időszak (a 4. és 5. századi Pannonia) vonatkozásában nem mondható teljesnek, illetve sok esetben problematikusnak nevezhető. Nagy Levente írása számos példa felvetésével mutatja be, hogy az írott és a régészeti forrásokból a Kr. u. 3–5. századi Pannoniáról kirajzolódó kétféle kép hogyan illeszthető össze, illetve az illesztések sikertelenségei milyen okokra vezethetők vissza. A vizsgálat gyújtópontjában az áll, hogy a korabeli krisztianizációs és dekrisztianizációs folyamatokról (például azok volumenéről és irányairól) alkotható-e egyáltalán reális értékelés a felhasználásra kerülő tudományágak saját módszereinek figyelembevételével. A temetkezések régészeti leletei, a mártírkultuszhoz kapcsolódó írott és tárgyi források eloszlási és keletkezési problémái, az ezekben tükröződő egyéni és közösségi identitások kitapinthatósága mind olyan kérdések, melyek befolyásolhatják a kutatót e kérdésben kialakított álláspontját.

A kötet második tanulmánya Barabás Gábor munkája, mely 14. századi Magyar Királyság vonatkozásában veszi számba a pápai Kúria, közelebbről a középkori pápaság egyik sajátos intézményének, a pápai kápolnának magyarországi vonatkozásokkal rendelkező káplánjait, egyéb klerikusait. A rendkívül adatgazdag tanulmány egy nagyobb kutatás részeredményeit közli, melyet a pápai kápolna kialakulásának és fejlődésének intézménytörténeti kontextusába ágyaz. A pápai-magyar kapcsolatok alakulástörténetének hosszabb időtávot átfogó bemutatása érdekében, a változások irányainak feltérképezhetőségére tekintettel a vizsgálat röviden összefoglalja a 13. század végéig terjedő időszakra vonatkozó ismereteinket is. Az eredetileg az egyházfők személyes, liturgikus feladatokat ellátó káplánjait jelentő pápai kápolna a 11. század végétől indult el az intézményesülés útján, és hozzá egyre több feladat végrehajtása kapcsolódott. Az ide bekerülő személyek egyre sokoldalúbb kapcsolatokkal rendelkeztek, számukra ez az intézmény lett a magasabb egyházi méltóságok megszerzésének egyik eszköze. A pápai káplánok munkájuk során más kúriai intézményekkel is kapcsolatba kerültek, olykor megszerezték azok vezető pozícióit. A 12. századra körükben is fontossá vált a Kúrián kívüli szolgálat, elterjedt a pápai legátusi felhatalmazások megszerzése. A pápai kápláni cím a 13. századra olyan nagy presz-

tízre tett szert, hogy azok adományozása egyfajta jutalmazási formává vált, melyet létszámuk növekedése is mutat ebben az időszakban. A 14. századra végül rögzült a kuriális és a tiszteletbeli káplánok közötti különbségtétel, gyakorlatilag két külön kápolna jött létre. A szerző néhány példán keresztül bemutatja, hogy a 13. század végéig a Magyar Királyságba kerülő szentszéki káplánok (és alszerpapok) döntően pápai megbízottként érkeztek, illetve a magyar egyház bizonyos tagjainak is sikerült ilyen címeket szerezniük. Ehhez a gyakorlathoz képest állapítja meg a tanulmány, hogy a 14. század kinevezési eljárása jóval összetettebb volt, pápai káplánok több módon kerülhettek kapcsolatba a magyar vonatkozású ügyekkel. Kúriai ügyhallgatói, pápai megbízotti kinevezéssel, vagy a magyar egyházon belüli tiszteletbeli kápláni címadományozással számos korabeli karriertörténetben találkozhatunk. A tanulmány ennek a gyakorlatnak a gazdag adattárát nyújtja, bemutatva a kápláni cím megszerzésének körülményeit, az ehhez kapcsolódó kötelezettségeket, illetve a személyes egyházi karrierutak szempontjából értékelhető jelentőségüket. A pápai káplánok 14. századi aktivitásának elemzése alapján kerül megállapításra, hogy a diplomáciai megbízatások mellett VI. Kelemen pápa több esetben magyarországi beneficiummal látott el pápai klerikusokat, tovább élezve ezzel a nápolyi öröklés kérdése miatt már amúgy is feszült pápai-magyar viszonyt. Másfelől a pápai megbízási és címadományozási gyakorlat a Magyar Királyság vonatkozásában is jóval differenciáltabb volt, annak ellenére, hogy az eddigi kutatás nem hozott felszínre delegált bírói megbízást, illetve a káplánok legátusi, nunciusi vagy kollektori kinevezésére is elvétve volt példa az 1378 előtti időszakban.

A kötet harmadik tanulmánya kapcsolható még a 2016-os konferencia tematikájához. Langó Péternek *A Szent Kereszt „felfedezésétől” a katakombák „újrafelfedezéséig”* című írása a keresztény régészeti emlékek kutatásának 17. század közepéig terjedő előtörténetét tekinti át, elsősorban a tárgyi emlékekhez kapcsolódó korabeli kulturális gyakorlatokat vizsgálva. Megállapítja, hogy a keresztény régészet kezdetei az egyház korai történetével esnek egybe, a szent és liturgikus terek kialakítása, rögzítése, nem csak az emlékezés helyhez kötése szempontjából volt fontos, hanem felélénkítette a szent helyek és a szentek ereklyéinek kutatása, restaurálása iránti igényt is. A kereszténységet állami pártfogás alá helyező Konstantin császár ezeket a helyeket védelem alá vette, mely élénkítette a keresztény zarándoklatokat, magával hozta a „hiteles emlékek” összegyűjtésének igényét. Ezeknek az emlékeknek a ki- és a liturgikus térbe való beemelése a korai egyházfők részéről (pl. Damasus pápa) szintén tudatos törekvés volt, mellyel a római császári magánbirtokokon folyó kultusz-kisajátítást igyekeztek ellensúlyozni. A 9. századig folyamatos volt a keresztény katakombák számbavétele és helyreállítása is. A szentek ereklyéihez kötődő egyre nagyobb kereslet (kiemelés, feldarabolás) kapcsán az egyház igyekezett megtartani a test és a tárgyi maradványok integráns egységét, illetve azok *in situ* megőrzésére törekedett. A *translati*ókat részletesen feljegyezték, a külön üzletággá

váló ereklyehamisítás ellen igyekeztek fellépni. A tanulmány kitér a Rómában és a Birodalom többi területén korábról áthagyományozódott épített örökség kezelési módjaira is, bemutatóva, hogy nemcsak a császár, hanem az arisztokrácia tagjai is örökségük fontos részének tekintették ezeket, melyekből gyűjteményeket képeztek. Az így létrejött tárgye gyűttesek a Karoling időszak művészeti alkotásainak előképei lettek, és részben új értelmezést kaptak. A szentek sírjainak kutatása ekkor is folytatódott, az ereklyékkel való kereskedelem iparszerűvé vált. Az emlékek megőrzésének fontos tényezője volt a hozzájuk társuló keresztény hagyomány, illetve a folyamatos használat ténye. A megőrzés másik motívuma a „hajdanvolt birodalom” feltámasztásának az igénye volt. A tanulmány külön kitér ezeknek a jelenségeknek a korabeli Pannonia területéhez kapcsolódó vonatkozásaira. A reneszánsz időszaka alatt általánosabbá vált a kistárgyak gyűjtése, a korai feliratok tudós értelmezésének igénye, mely humanista érdeklődés a késő-római és kora-keresztény időszak hagyatékára is kiterjedt. Ez az időszak a kritikai szemlélet és a későbbi múzeumok előfutárainak (*studiolo*) megjelenési pillanata, megkezdődött a tárgyak tudós értelmezése, klasszifikációja és a hozzájuk köthető rendezőelvek kidolgozása. Ennek a folyamatnak az egyes lépéseit dokumentálja a tanulmány második fele, utalva a Bizánccal kapcsolatban felélénkülő nyugati érdeklődésre, kulturális nyitásra is. A pápaság és a humanizmus kapcsolatának, a katakombák „újrafelfedezésének” ismertetésére az uralkodói reprezentációs célokat is szolgáló gyűjtemények révén kerül sor. A szerző itt is kitér a Kárpát-medencében jelentkező régiséggyűjtő divat illusztrálására. Az említett gyűjtemények szervezőelveinek és az elvégzett vizsgálat típusoknak a említése mellett az intézményes keretek kezdeteire történik itt utalás (tudományos társaság, műemlékvédelmi szabályozás). A 16. század kapcsán fontos fejlemény volt az elvégzett kutatások nyomtatott formában való közreadása, mely hozzájárult az így rögzített szempontoknak a korban megélénkülő hitvitákban való megjelenéséhez, illetve segítették a modern tudományos szemlélet kialakítását is. Ismét felélénkült a „kereszténység-kutatás”, és ennek részeként megjelentek a keresztény régészet előfutárai, melyek közül a szerző elsősorban Antonio Bosio életművét emeli ki.

A kötet további öt tanulmánya a 2018-as konferencia témájához kapcsolódik, és elsősorban a 20. századi európai keresztényüldözés történetéhez kínál mozaikokat. Andreides Gábor írásának címe *A fasiszmus és a katolikus egyház*, és elsősorban arra fókuszál, hogy bemutassa az olasz belpolitikában 1919-ben megjelenő új stílus, nyelvezet és az új politikai megoldási javaslatok jellemző vonásait. A fasiszta mozgalom korai intézményesülésének bemutatása után annak egyházzal kapcsolatos álláspontjának irányváltásait ismerteti. A korai egyházellenes szlogenek lassanként finomodtak, az iskolák falára visszakerültek a kereszttek, 1923-tól ismét kötelező lett a katolikus hitoktatás az elemi iskolákban. A katolikusok politikai aktivizálódása (a Luigi Sturzo-féle Olasz Néppártban) egyet jelentett a katolikus szavazóknak a politikába történő szervezett visszatéréssel, így Mussolini számára is szükségessé vált az egy-

házzal való kapcsolat normalizálása, a kölcsönös előnyök biztosítása. A titkos tárgyalások 1926 és 1929 között folytak, melynek eredménye a konkordátum aláírása lett. Ennek ellenére a következő években sem volt komplikációktól mentes az olasz állam és a katolikus egyház kapcsolata. Az ütközési pontok közül a szerző két részterületet emel ki. Az egyik terület a mindkét fél számára kulcskérdésnek számító ifjúságnevelés volt, a másikat pedig az generálta, hogy Mussolini a fasizmusból „új világi kultuszt” kívánt teremteni, az egyén totális ellenőrzésére törekedett. Ezek az ellenérdekeltségek elsősorban az *Azione Cattolica* elleni folyamatos küzdelemben voltak tetten érhetőek. Az 1932-re megszülető kompromisszum jegyében a katolikus akció kikerült a Vatikán közvetlen felügyelete alól, az egyházmegyékre helyeződött a hangsúlyt, de Mussolininek nem sikerült ellenőrzése alá vonni a szervezetet. A tanulmány az 1944-ig tartó időszak rövid jellemzését is elvégzi, lezárása pedig az állam és az egyház viszonyát új alapokra helyező kereszténydemokrácia felívelésére történő utalás.

A második világháborút követő időszak egyházüldözése kapcsán a magyar változatokról kerültek esettanulmányok a kötetbe. Elsőként Csarnai Márk írását olvashatjuk, aki a kárpátjai magyar reformátusság sztálinizmus éveiben (1944–1953) elszenvedett megpróbáltatásait mutatja be. A megszálló csapatok jelenléte ebben a – szovjet forrásokban „Kárpátontúli Ukrajna” névvel említett – régióban megbénította a sokszínű egyházi élet működését. A szerző megállapítása szerint az itteni társadalom fontos részét jelentő református elit tagjai már a Vörös Hadsereg bevonulása előtt elmenekültek, a szolgálati helyüket elhagyó lelkészek és felekezeti iskolai tanítók száma azonban pontosan nem ismert. A tanulmány bemutatja az itteni magyarság kollektív bűnösnek nyilvánítását és a tömeges megtorlás folyamatát, kiemelve, hogy mintegy 15–20 ezer munkaképes református egyháztagot vittek el a szovjet hatóságok. A kényszermunkára elhurcoltak számáról több forrás felhasználásával próbál a szerző adatokkal szolgálni, és ismerteti a kérdés kapcsán keletkezett korabeli magyarországi reakciókat is. A kialakult helyzet a református egyház működése terén számos nehézséget okozott, ráadásul az egyházszervezet nagy része a határ túloldalán maradt. A megszállt terület szovjet birodalomba való beolvasztása elkezdődött, a hatóságok a kárpátjai hitéletet minden eszközzel korlátozni igyekeztek. A tanulmány ennek a folyamatnak a részleteibe nyújt betekintést a hitoktatás, a család és a házasság szabályozása, az egyházi vagyon és az iskolák államosítása kapcsán. A lelkészeket megfigyelték, minden téren az autonóm magyar nyelvű református egyház korlátozására törekedtek. Az ellenállás egyedüli fóruma a Husztóton alakult Keleti Baráti Kör volt, az ide csatlakozott lelkészek szálltak szembe testületileg az új rendszerrel. Az ő tiltakozási kísérletük, a Sztálinnak címzett „hitvallás” bemutatása áll a dolgozat további részének előterében. A Baráti Kör ellehetetlenítése, valamint az 1946 és 1951 közötti, lelkészek elleni koncepciós eljárások ismertetése zárja a gondolatmenetet.

Ö. Kovács József írása (*Pócspetri, a „rendőrgyilkos falu”*. *Kommunista szómágia és társadalmi reakciók az egyházi iskolák államosítása idején*) a kommunista diktatúra

időszakát tapasztalattörténeti, alulnézeti nézőpontból, a vidéki életvilágok bevonásával vizsgálja. Az esettanulmány témájaként választott pócspetri eset a falusi tereket megszálló diktatúra szimbóluma lett. A szerző elsősorban az emberek megélt tapasztalata alapján igyekszik feltárni az állami erőszak természetrajzát, így a tanulmány első része a kommunista diktatúra (melyet az anticivilizáció-történeti rendszerek közé sorol) jellemzését, szabályszerűségeinek vizsgálatát adja. Az önigazolási törekvések, az ellenségképtől való kondicionált függés és a működőképes közigazgatási apparátus szükségessége mentén haladó gondolatmenetből kiemeli, hogy a modern diktatúra kialakítása először a nyelvi térben történik, mely az áldozat identitásának feloldására törekszik. Az érvelés a nyelv fegyver-jellegével, hatalmi-irányítási eszközként való alkalmazásával, és az utalásos beszédmód elterjedésével kapcsolatban a szavak szemantikai és mágikus használatának Cassirer-féle megkülönböztetésére támaszkodik. A diktatúra nyelvvel természetes módon az egyházi-papi nyelv és „nyilvánosság” állítható szembe. A tanulmány hosszabban foglalkozik a tömeges feljelentések jelenségével és a szovjet típusú diktatúrák történetét kísérő „miképpen történhetett meg?” kérdés néhány aspektusával. Az elemzés ezen részei nagyon fontos támpontul szolgálnak a korszak forrásaival dolgozók számára, a forrásértelmezési, dekódolási munka kulcskérdéseit érintik. A tanulmány második része az egyházi elit és az állami egyházpolitikán túlra tekintve az egyházi társadalom mindennapi vallásháborújára irányítja a figyelmet, arra, hogy milyen módokon törekedtek saját értékrendjük megőrzésére az új körülmények között. Ehhez a Váci Egyházmegyében született missziós jelentések forrásbázisából vett példákkal közelít a szerző, bemutatva az egyházüldözés ezekben tükröződő mindennapi tapasztalatait. Az alkalmazott technikák (névjegyzékből kihagyás, lapbetiltás) mellett megismerhető a forrástípusból az a lokális tapasztalat is, hogy 1946-ban a különböző pártok tagjai, sok esetben a helyi kommunisták is részt vettek az egyházi szertartásokon. De visszatükröződnek a nagyrészt feltáratlan helyi tüntetések és a közhangulat, a félelem megnyilvánulásai is. Az írás harmadik nagy egysége a már említett, Pócspetri-ügyként ismert koncepció per kapcsán mutatja be az 1948-as év „alkalmazkodó ellenállási formáit”.

Egy ritkán előkerülő témát, a magyar katolikus kisközösségek (bázisközösségek) 1945 utáni alakulásának történetét vizsgálja Illyés Szabolcs tanulmánya (*Kisebbségi identitás-kényszer. Magyar katolikus kisközösségek az egyházüldözés éveiben.*). A vizsgált kisközösségek, illetve a téma kapcsán használt „mozgalom, közösség, bázis” fogalmak meghatározása után tér rá a szerző annak kifejtésére, hogy a katolikus kisközösségeknek milyen tere volt az egyházüldözés éveiben, hogyan kerültek ezek a hitélet és a közélet ütközőzónájába. A vallás- és egyházpolitika változásainak bemutatása mellett, az egyház változó kiütkeresése kap nagyobb figyelmet, illetve e koordináták között keresi a szerző a katolikus kisközösségek helyét, identitáselemeik kialakulását. A pasztoráció fontos eszközeit jelentő bázisközösségek alakulásának, vezetőiknek és a rájuk ható kényszerítő tényezőknél az ismertetése a dolgozat fő témája. A vizsgálat

hátterében az 1956 utáni politikai irányváltások mellett a világpolitikai változások és az 1960-as évek zsinati (teológiai) fordulatai is megjelennek. Utóbbival kapcsolatban az egyházon belül elinduló reformirányok a közösség-centrikusság fogalmával írhatóak le. A szerző érzékelteti a szentszéki buzdítás hatására is erősödő bázisközösségek és a magyarországi katolikus hierarchia közötti konfrontációt is, illetve ennek az egyéni sorsokban lecsapódó következményeit. A vizsgálat hátterében a korszak kis-közösségeinek vezetőivel készített mélyinterjúk állnak, melyekből megtudható, hogy milyen mélységeket kellett megjárniuk e közösségek tagjainak, mint a kommunista terror sajátos áldozatainak: sztereotípiák megélése, folyamatos megfelelési kényszer, szorongás és depresszió, túlkompenzálás, fenyegetett identitás.

A kötet záró tanulmányát Kahler Frigyes írta, aki az 1945 és 1989 közötti időszak egyházüldözéséhez szolgáltat – jogtörténeti szempontú – adalékokat. A gondolatmenet a bolsevik ideológia vallásról, erkölcseről, családról, államról és jogról alkotott elképzeléseinek bemutatásával indul, melyet a háborús vereség magyarországi következményeinek ismertetése követ. A szerző a tanulmány további részét a diktatórikus hatalom megszerzése és megőrzése szempontjából kiemelten fontos eszköznek, a koncepciók per bemutatásának szenteli, ezek jellegzetességeit igyekszik összegyűjteni, a saját bevallása szerint a teljesség igénye nélkül: a vádlott beismerése, részleges nyilvánosság, politikai célok jelenléte, büntetőeljárás külsőségeinek hiánya, kollektív felelősség érvényesítése. A perek sajátosságai mellett a korszakban alkalmazott pszeudo-jog fogalmát járja körül, melyet a konkrét, az egyháziakat érintő koncepciók eljárások lajstroma és ismertetése követ.

Összességében a kötet tanulmányai értékes hozzájárulást jelentenek a vizsgált korszakok egyház- és krisztianizáció-történetének feltárásához. Amellett, hogy fontos elméleti és módszertani szempontokat vetnek fel, az egyes részterületek mélységi elemzését is nyújtják. Így nem csak a szakmabeleik, hanem a keresztyüldözés – krisztianizáció – egyház témakörei iránt érdeklődő szélesebb közönség is haszonnal forgathatja.

Csibi Norbert

Az Ancient Near Eastern and Mediterranean Studies sorozat

A pécsi Ókortörténeti Tanszék 2010-ben indította útjára idegen nyelvű sorozatát, amellyel azt a célt tűzte ki, hogy a nemzetközi kutatás számára megjelenítse a Pécsen folyó ókortörténeti kutatásokat. Ez nemcsak a saját érdekünkben történt, hanem abból a célból is, hogy integrálni lehessen a tanszéki munkát a nemzetközi kutatás rendszerében. Ez pedig kiválóan illeszkedik az utóbbi évek egyetemi céljaihoz, az egyetem minél nagyobb fokú nemzetköziesítéséhez. A sorozat társszerkesztőjével, Grüll Tiborral azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy a tanszéken rendezendő konferenciákat minél előbb és minél nagyobb arányban próbáljuk nemzetköziesíteni, és a konferenciák eredményeit megjelentetni. Ez utóbbinak első példájául szolgál a sorozat 2018-ban megjelent harmadik kötete. A széria jelenleg a Történettudományi Intézet egyetlen idegennyelvű könyvsorozata, ezért különösen fontos, hogy a jövőben az eddigénél nagyobb figyelmet szenteljünk a sorozat fejlesztésére.

A sorozat első kötetének egykori tanszékvezetőnk Vargyas Péter (1950–2009) professzor nemzetközi kiadványokban megjelent tanulmányait gyűjtöttük egybe az ugariti társadalomtörténet, babilóni ártörténet, és a közel-keleti (mezopotámiai és egyiptomi) pénztörténeti kutatások területéről. Ez a könyv identitásunk azonosításául is szolgált, melyben egyszerre kívántuk a tanszéken folyó magas színvonalú kutatói eredményeket bemutatni, és egyben elköteleződünk az ókori gazdaság- és társadalomtörténet kutatása mellett. 2011-ben alakult a tanszéken az Ókori Gazdaságtörténeti Kutatócsoport, így ennek a publikációs felületének is szántuk a sorozatot. A második kötet egy nagy nemzetközi vállalkozás révén jött létre. A tragikus hirtelenséggel elhunyt kollégánkra Vargyas Péterre kívánt vele emlékezni a nemzetközi assziriológia kutatás közössége. Összesen 40 szerző 38 tanulmánya jelent meg közel 850 oldalon. Négy kontinens számos országából származnak szerzőink, Braziliától Izraelig, Hollandiától Oroszorszáig. Az ókori Mezopotámia gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó írások szerzői között a legnevesebb egyetemek kutatói szerepeltek, köszönhetjük közöttük többek között a Harvard University, a Sorbonne Université, a berlini, a bécsi, vagy leideni egyetemek közel-keleti szakembereit, de Franciaország több kutatói helyének képviselőit is megtaláljuk a kötetben.

A már említett harmadik kötet a tanszékünk által szervezett harmadik Ókori gazdaság és történeti földrajzi konferencia előadásaiból adott ki egy válogatott előadásokat tartalmazó kiadványt professzor Grüll Tibor tanszékvezető szerkesztésében. A közel-keleti, görög és római tanulmányok mellett immár Pannonia provincia és a Barbarikum területének kutatói is képviseltették magukat. Reményeink szerint sikerül a sorozatot a következő években két évente megjelenő sorozattá alakítani, és tervezzük önálló monográfiák bevonását is.

A sorozat könyvei:

Csabai, Zoltán (ed.): *From Elephantine to Babylon. Selected Studies of Péter Vargyas on Ancient Near Eastern Economy.* Budapest, 2010.

Csabai, Zoltán (ed.): *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas.* Budapest, 2014.

Grüll, Tibor (ed.): *Mobility and Transfer. Studies on Ancient Economy.* Paris–Budapest, 2018.

Csabai Zoltán

Az Ókor-Történet-Írás sorozat

A PTE Ókortörténeti Tanszéknek hagyományos tudományos kiadványa a napjainkig rendszeresen megjelenő *Specimina Nova Dissertationum ex Institutis Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis* évkönyv, ami a Régészet Tanszékkel közösen készül (mivel 2008-ig közös Ókortörténeti és Régészeti Tanszék volt az egyetemen), immár több mint három évtizede. Ez azonban a nemzetközi kutatás számára kívánja bemutatni a pécsi ókortörténeti és régészeti eredményeket, azokat is rövidebb tanulmányok formájában, ezért – néhány egyedi és újabb számtól eltekintve – kizárólag idegen nyelven készül. Az Ókortörténeti Tanszék új arculati elemének megteremtése érdekében került sor egy magyar (és egy idegen nyelvű) tanszéki sorozat elindítására. Ezt azért is éreztük fontosnak, mert néhány évvel korábban a két tanszék külön-külön önálló egységgé alakult, és mindkét tanszék törekedett a saját identitását megfelelően bemutatni a kutatás és az olvasóközönség számára. A sorozat elindításában komoly szerepet játszott az is, hogy az Ókortörténeti Tanszék két egykori professzorának, Vargyas Péternek (1950–2009) és Tóth Istvánnak (1944–2006) kiadatlanul, kéziratban maradt az MTA akadémiai nagydoktori disszertációja, és szerettük volna ezeket közkinccsé tenni. Terveinket szerencsére a kezdetektől fogva és az azóta eltelt évek során is folyamatosan segíti a magyarországi L'Harmattan Kiadó, és személyesen a kiadó vezetője, Gyenes Ádám is folyamatosan a támogatásáról biztosít minket. Az első kötet 2010-ben jelent meg Vargyas Péter, nemzetközileg is méltán elismert assziriológus a babilóni pénztörténet kutatásában elért kiemelkedő eredményeiről. Ennek a különösen magas színvonalon készült monográfiának kiadása nemcsak a sorozat elindításában, vagy az Ókortörténeti Tanszéken folyó kutatásoknak bemutatásában volt kiemelkedően fontos szerepe, hanem azért is volt jelentős lépés, mert a magyarországi assziriológia képviselői elsősorban a nemzetközi tudományos életben vállalnak aktív szerepet, és évtizedek óta adósaak voltak anyanyelvünkön kiadott, magyar szakemberek által írt monográfiák megjelentetésével. Szerencsére azóta már több is megjelent magyar nyelven az assziriológia területén (további kettő a sorozatunkban) és bizton állíthatjuk, hogy újabbak is következni fognak (a következő két évben kettő kötet megjelentetésére már támogatást is kapott a sorozat, további kettőre pedig majd ezután pályázunk).

A sorozat második kötete a szöveget gondozó Szabó Ernő áldozatos és lelkiismeretes munkájának köszönhetően jelent meg. Tóth István az ókori pannoniai vallás

gyökereiről szóló könyvében a népi hiedelmek mellett a pannoniai vallásosság egyedi jelenségeit tárgyalja részletesen. A sorozat két első kötete jól reprezentálja a sorozat terveit, miszerint szeretnénk új, az ókortudományban eddig talán kevésbé reprezentált kutatások eredményeit a közönség elé tárni, amelyek az ókortudomány három hagyományos területét egyaránt lefedik, a klasszikus görög és római világ ismeretein kívül az ókori Kelet kultúráit is. Emellett az Ókortörténeti Tanszéken hagyományosan jelentősek az ókori vallástörténeti és gazdaságtörténeti kutatások. Ennek tükrében jelent meg a tanszéken rendezett gazdaságtörténeti és történeti földrajz konferencia eredményeit bemutató harmadik kiadványunk. Nyugdíjba vonuló tanszékvezetőnk és kolléganőnk, Fekete Mária 65. születésnapjának és tudományos munkásságának tiszteletére készült ünnepi kiadványunk számos tanulmánya foglalkozik a vallástörténethez kötődő témakörökkel. A sorozat utolsó két kötete két assziriológiai monográfia, az első a babilóni orvostörténet kérdéseiről értekezik Bácskay András tollából, míg Vér Ádám az Újasszír Birodalom keleti hódításainak kiterjesztéséről, az asszír hatalom megszilárdításáról, új városok, és tartományok kiépítéséről adta közre kutatásait.

Vér Ádám korábbi doktori disszertációjának alapjain írta meg könyvét, amely a sorozatunk következő célkitűzését testesíti meg, mely szerint a továbbiakban a kiemelkedő ókortörténeti doktori disszertációknak is helyet kívánunk adni a sorozatban. Agócs Nándor idén megjelenő munkája éppen ebbe a sorba illik. Ezzel egyúttal egy, a pécsi ókortudományi doktori alprogramban végzett fiatal kutató könyvét közzönhetjük.

Terveink szerint 2019-ben és 2020-ban is legalább két-két kötetet jelentetünk meg, és ezt az utána következő években is folytatni kívánjuk. Továbbra is elkötelezték vagyunk az ókori vallástörténet, gazdaság- és társadalomtörténet kutatásának témái felé, de célunk további hiánypótló munkákat is megjelentetni. A doktori disszertációk megjelentetésével pedig szeretnénk alkotásra biztatni, valamint publikációs lehetőséget nyújtani fiatal, de figyelemreméltó eredményeket elérő kollégáinknak. Ezzel a célunkkal egyúttal az érdeklődő olvasói közönségnek is bepillantást engedünk a pécsi ókortörténeti képzés legmagasabb szintjének eredményeibe.

A sorozat könyvei

Vargyas Péter: A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után. Pécs – Budapest, 2010. (Ókor-Történet-Írás 1.)

Tóth István: Pannoniai vallástörténet. Pécs – Budapest, 2015. (Ókor-Történet-Írás 2.)

Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.): Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből. Pécs – Budapest, 2015. (Ókor-Történet-Írás 3.)

Csabai Zoltán – Szabó Ernő – Vilmos László – Vitári-Wéber Adrienn (szerk.):
EURÓPÉ égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól. Pécs – Budapest, 2015.
(Ókor-Történet-Írás 4.)

Bácskay András: Orvoslás az ókori Mezopotámiában: A mezopotámiai gyógyító rítusok elmélete és gyakorlata. Pécs – Budapest, 2018. (Ókor-Történet-Írás 5.)

Vér Ádám: Az Újasszír Birodalom keleti tartományai. Pécs – Budapest, 2018.
(Ókor-Történet-Írás 6.)

A sorozat következő, megjelenés alatt álló kötete

Agócs Nándor: 'Dignitas, auctoritas, maiestas és potestas' Pannoniában. A politikai-, vallási-, és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig. Pécs – Budapest, 2019.

Csabai Zoltán

DOKTORI TÉZISEK

A PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskolájában megvédett
történettudományi disszertációk tézisei (2018–2019)

STIPICH BÉLA: A hatalomgyakorlás elméleti és gyakorlati lehetőségei a Hettita Birodalomban*

A disszertáció egy új, multidiszciplináris megközelítésmód alkalmazásának első kísérlete, amely megpróbálja meghaladni a hagyományos, elsősorban prozopográfiai orientált leírás módszertant egy ókori államalakulat hatalomgyakorlási módszereinek vizsgálatakor. Ugyan az utóbbi években a történelemtudományok területén szélesebb körben elterjedtek az összehasonlító elemzések az (ókori) államalakulatokban megfigyelhető uralkodási és kormányzási mechanizmusok tekintetében, az is nyilvánvalóvá vált, hogy az intézménytörténeti megközelítés nem alkalmas arra, hogy adekvát módon magyarázza a hatalomgyakorlás gyakran eltérő módszereit és formáit.¹ Mindenképpen szükség mutatkozik a fogalmi keretek tágítására és a modern kormányzás- és államtudományokban kidolgozott és alkalmazott kategóriák alkalmazására – értelemszerűen a korábbi kutatási trendek² (intézménytörténet, archontológia, prozopográfia) eredményeinek beépítésével. A disszertáció ennek a munkának szerény előfutára, a Hettita Birodalom viszonylatában.

A Hettita Birodalom létrejöttét megelőző, illetve formatív időszakát vizsgálva rekonstruáltuk az átmenetet az erőteljesen kompetitív politikai „tájképet” mutató városállami kultúrából³ a birodalmi integráció irányába, kiemelve azokat az eszközöket és mechanizmusokat, amelyek a magasabb szintű politikai integráció irányába mozdították el Közép-Anatólia politikai fejlődését a Kr.e. 17. században.⁴ A Hettita Birodalom létrejöttének bonyolult és homályos folyamatát (korabeli és hitelesnek mondható írott források hiányában) régészeti bizonyítékok alapján próbáltuk rekonstruálni, különös figyelmet fordítva a főváros, Hattusa fejlődéstörténetére,⁵ ami nyilvánvalóan párhuzamosan zajlott az hettita állam létrejöttével és első lépéseivel. Az új fővárosba költözés pillanatát a jelenlegi forráshelyzetben

* Témavezető: Dr. Vargyas Péter † – Dr. Csabai Zoltán. *A Kárpát-medence és az antik világ népeinek története, kultúrája és kapcsolataik az ókorban* doktori program.

¹ Baltrusch et al. 2011. 3.

² Ehhez ld. legutóbb: Bilgin 2018., a korábbi irodalmat is idézve.

³ Vö. Barjamovic et al 2012. 43., Hansen 2006. 9.

⁴ Vö. Miller 2001. (Anum-Hirwe birodalmával kapcsolatban.)

⁵ Ld. Schachner 2017. 224–227.

lehetetlen rekonstruálni, de ezt a mozzanatot határoztuk meg az új államalakulat születésének pillanataként – a jó stratégiai érzékkel kiválasztott helyszínen, illetve a város tudatos és tervszerű fejlesztése kulcsfontosságú eseményként értékelendő. Ezt további olyan lépések követték, amelyek a hatalomgyakorlás mechanizmusai szempontjából kijelölték az utat a Hettita Birodalom számára (és egyben visszanyúlást is jelentettek a korábbi gyakorlatokhoz): a királyi család tagjai foglalták el a kiépülő államapparátus vezető pozícióit – és a szövegekben először mutatkoztak meg azok a nehézségek és konfliktusgócok, amelyekkel a Hettita Birodalom egész története során küzdött.

A nehézségekkel és konfliktusgócokkal való megküzdés vonatkozásában elengedhetetlen volt a hettita királyi hatalom ideológiai megalapozottságát alaposabban szemügyre venni; forrásbázisként a kozmikus rend és hierarchia alapelveit lefektető és közvetítő rítus-leírásokat használtuk elsősorban, amelyek egyúttal a hettita király(ság) helyét is kijelölték (és ezáltal legitimálták) ebben a koordináta-rendszerben.⁶ Ezen szövegekben tükröződő ideológiai motívumok erőteljesen merítenek a Hettita Birodalom létrejöttét megelőzően a térségben (ős?)lakos hattitai népesség kulturális és vallási hagyományaiból.⁷ A király helyét és szerepét tulajdonképpen az istenek nevében kormányzó tisztviselőként jelölik meg, akit az istenek a feladat hatékonyabb ellátása érdekében különleges tulajdonságokkal ruháztak fel – maga a feladat pedig egyrészt az ország jólétéről való gondoskodás, másrészt pedig az ország területének megnövelése. A hettita Óbirodalom királyai esetében a területek megnövelésére való törekvés egyfajta „hettita világbirodalom” létrehozásának nem is annyira leplezett szándékával járt együtt: a hettita uralkodó az akkád Sarrukint mintának tekintve, saját korának és a látókörében lévő politikai térképének legjelentősebb nagyhatalma, az aleppói nagykirály örökébe kívánt lépni.⁸ A meghódított területek feletti kontroll változatok formákat mutat: a királyi család (férfi) tagjainak kormányzóként történő kinevezése mellett körvonalazódik egy adminisztratív szervezet létrehozásának szándéka, amely a különféle forrásokban felbukkanó tisztségviselők neveiben tükröződik.

A fokozatosan stabilizálódó és terjeszkedő birodalom működése és működtetése szempontjából nélkülözhetetlen volt a jól működő királyi kancellária felállítása – e téren a Hettita Birodalom jelentős hendikeppel indult, mivel az óasszír kereskedelmi hálózat megszűnése után az intézményesített írásbeliség Anatólia-szerte megszűnt. A hettita államnak jelentős erőfeszítésébe került, hogy az államapparátus ezen rendszerét gyakorlatilag a semmiből megteremtse – ebből szempontból hasznosnak bizonyult a „világbirodalmi” törekvések észak-szíriai orientá-

⁶ Vö. Gilan 2004.

⁷ Klinger 1996. 200–202., Steitler 2017. 426–428.

⁸ Haas 1993.; vö. Steiner 1999., Gerçek 2017a.

ciója, ugyanis az ékírásnak az ottani (egyik) variánsát vették át, és kezdetben az akkád volt a hettita kancellária domináns nyelve gyakorlatilag minden műfajban.⁹ A hettita fővároson kívül előkerült (és napjaink élénk ásatási tevékenységének köszönhetően folyamatosan napvilágra kerülő) epigráfiai anyag ráadásul azt mutatja, hogy az írás használata (a jelformák, az orthográfia, a grammatikai sajátosságok alapján) központi szabályozás tárgyát képezte.¹⁰ A központi akarat nem csak a kancelláriai gyakorlatban figyelhető meg, hanem bizonyos építészeti formák uniformizáltsága is a centrumból kiinduló akarat manifesztációjaként értelmezhető. A Hattusa után legalaposabban feltárt hettita település, Kuşaklı / Sarissa építészeti emlékműanyagának tanúsága szerint (és összehasonlítva más, kevésbé jól kiásott és dokumentált lelőhellyel) alaposan átgondolt és jól szervezett várostervezési elvek vezérelték a hettita városok építészeti programját, amelyet mindenképpen a fővárosból diktáltak.¹¹ Ha ezt a tényt együtt, rendszerben tekintjük a már érintett rítus-leírásokkal, illetve a hettita művészet páratlan szépségű reliefvázáinak ikonográfiai programjával, kibontakozik egy olyan identitásképző program, ami többféle percepció sikon hivatott a birodalom minden pontjára eljuttatni a központban megfogalmazott ideológiai koncepciót és annak helyes értelmezését és realizálását a mindennapok során.¹²

A Telipinu-ediktum felidézése vezetett el bennünket a megosztott hatalomgyakorlással kapcsolatos politikai vitákhoz, amelyek az ó- és középhettita történeti-didaktikai irodalom jelentős részét megtöltötték tartalommal. Ezek a szövegek az elmúlt évtizedekben újra a tudományos érdeklődés középpontjába kerültek, és a megélenkült érdeklődés radikálisan változtatta meg azokat az értelmezési kereteket, amelyekben ezeket szemléltük.¹³ Ezt a paradigmaváltást a Zalpa-szöveg segítségével mutattuk be, egyrészt megkeresve benne a politikai berendezkedésre és a hatalomgyakorlás módozataira (kormányzati modellek, békeszerződések, diplomáciai házasságok stb.) vonatkozó utalásokat, másrészt pedig kidomborítva a szöveg *Sitz im Leben*-jét: olyan szöveggel állunk szemben, amely a politikai-didaktikai üzenetet egy valóságosnak látszó történetbe (a szereplők, a helyszínek, a történelmi szituációk a célközönség számára nem idegenek) ágyazva adja elő.¹⁴ A vonatkozó szövegek vizsgálatával sikerült két olyan szövegcsoporthoz meghatározni (a politikai-nevelő célzatú, illetve didaktikus-szórakoztató kompozíciók csoportját), amelyek az ókori Kelet irodalmi hagyományában gyakorlatilag egyedülálló módon kritikusan reflektálnak koruk akut politikai problémáira. Közös jellemzőjük az „időn kívüli”

⁹ van den Hout 2017.

¹⁰ Weeden 2011.

¹¹ Müller-Karpe 2017. 17-18.

¹² Gates 2017. 204., Schachner 2013. 536.

¹³ Ld. Gilan 2015.

¹⁴ Stipich 2012.

dimenzió, illetve a politikai közösség közös kulturális emlékezete¹⁵ megteremtésének szándéka – az alapvető etikai és morális irányelvek megmutatásával.

Mindezeket az elemeket a „nemzetépítés”¹⁶ (bevallottan túlzóan modernizáló) terminusával analógiába állítva, illetve az államszervezet további fejlődését vizsgálva I. Tudhaliya és I. Arnuwanda uralkodásával hoztuk összefüggésbe a hettita államszervezet és hatalomgyakorlási metodika vonatkozásában. A jelentős átalakítást motiváló és facilitáló tényezők között kiemelten kezeltük a Kizzuwatna békés betagozódása révén megmutatkozó új integrációs modellt,¹⁷ amely a politikai integráció mellett erőteljes kulturális kölcsönhatásokat is generált. Ennél is fontosabb momentumként értékeltük a Hettita Birodalom és a kaskák változatos interakcióját, amelyet a modern kutatási trendek alapján új alapokra helyeztünk: a vonatkozó szövegeket erőteljes forráskritika alá vontuk, és kaska-korpusz ún. poszt-koloniális¹⁸ szempontú vizsgálatát a régészeti kutatások újabb eredményeinek bevonásával végeztük el. Ennek eredményeképpen a kaskákat nem etnikai, hanem szocio-kulturális¹⁹ elemként értelmeztük (a habiruk mintájára), aminek segítségével könnyebben megértettük a hettiták és kaskák évszázadokon át húzódó konfliktusának mozgatórugóit és cselekvésformáit (különösképpen a kaska-szerződéseket).

Szintén I. Tudhaliya és I. Arnuwanda reformtevékenységének kontextusában megismertedtünk egy olyan szövegcsoporttal, amelynek értelmezési keretei az elmúlt évtized kutatásainak eredményeképpen²⁰ szintén jelentős átalakuláson mentek keresztül. Az *išhiul* és *lingai* típusú szövegeket egységben szemlélő megközelítésmód egyrészt kitágította a műfaji határokat (pl. az idegen államokkal és népekkel, de akár a birodalmon belül is megkötött szerződések és megállapodások bevonásával), másrészt új alapokra helyezte a király és alattvalói (ide értve az államigazgatásban és közigazgatásban tevékenykedő hivatalnoki réteget is) közötti viszonyrendszert. A „kötelezettség és eskü” korpuszhoz tartozó szövegek nem kis része érinti az államapparátus különböző (de fennmaradt szövegek tanúsága szerint jellemzően a felső hivatalnoki) szintjeit, lefektetve számukra a központi hatalom konkrét elvárásait a „munkakörük” betöltéséhez kapcsolódóan, tértől (állomáshelytől) és időtől (uralkodótól) nagyrészt függetlenül – amelyet ráadásul egy istenek előtt tett (és bizonyos esetekben rendszeresen megismételt) eskü emelt „jogerőre”. Nem nehéz felfezdni a kapcsolatot az ó- és középhettita kor politikai-nevelő és didaktikai-szórakoztató irodalmával: az ott levont tanulságok fejleményeként és folyományaként születhettek meg néha igencsak részletes, már-már munkaköri leírásra emlékeztető elvárás-kata-

¹⁵ Vö. Assmann 1999. 53.

¹⁶ Schachner 2009. 26.

¹⁷ Ld. Gilan 2014.

¹⁸ Glatz-Matthews 2005. 49.

¹⁹ Gerçek 2012. nyomán.

²⁰ Ezek összegzése: Miller 2013.

lógusok, és/vagy a király felé tanúsított lojalitás határozott megkövetelése. A kutatók azt valószínűsítik, hogy a teljes korpusznak csak megközelítőleg 20%-a maradt fenn az utókor számára – pedig ha több ilyen szöveg állna rendelkezésünkre, bizonyára sokkal pontosabb képet alkothatnánk annak a sok-tíz hivatali tisztségnek a tartalmáról, amelyek a hettita szövegekben ránk maradtak. Az elmélet és a gyakorlat viszonyát ellenőrizendő, egy hosszabb esettanulmány keretében azt vizsgáltuk, hogy a határtartományok kormányzójának (*BĒL MADGALTI*) szánt *išhiul*-ban (CTH 261)²¹ foglalt előírások és királyi elvárások megfeleltethetőek-e annak a képnek, amely a Maşat Höyükben feltárt archívum alapján kirajzolódik. A kis adminisztratív korpusz segítségével a normatív szabályozás gyakorlati megvalósítása ellenőrizhetővé és verifikálhatóvá vált, és szemléletesen mutatta meg a hettita államapparátus (egy szeletének) működését a mindennapok során.

A gyakorlat felől az elmélet irányába elmozdulva azokat az elméleti modelleket mutattuk be és vizsgáltuk meg alkalmazhatóságukat, amelyek segítségével a korábbi szakirodalom a Hettita Birodalom államszervezetét és annak működését leírta. Elsőként a Max Weber uralomról, az uralom egyes típusairól, illetve az ezekkel összefüggő hatalomgyakorlási módszerekkel kapcsolatos elméletét vettük górcső alá – ezen elméleti keret az ókori keleti birodalmak esetében is gyakran megjelent a szakirodalomban. A weberi fogalmi rendszer elemei közül a tradicionális és karizmatikus uralom,²² illetve az ókori keleti társadalomtörténetírásban gyakran alkalmazott patrimonális állam²³ koncepcióját hoztuk összefüggésbe a Hettita Birodalomból megismert forrássanyaggal és az abból leszűrhető információkkal. A hettita király uralmát a tradicionális és karizmatikus uralom kombinációjaként írtuk le, mivel mindkét kategóriához kimutatható elemekkel kapcsolódott – azonban a források nem tették lehetővé, hogy egyértelműen az egyik vagy másik mellett foglaljunk állást. A patrimonális állam mint társadalom- és gazdaságtörténeti modell a Hettita Birodalom vonatkozásában is nagy népszerűségnek örvend,²⁴ és sok tekintetben képes a forrásokból kirajzolódó képből egy adekvát leírási modellt adni hatalomgyakorlás lehetőségei és mechanizmusai tekintetében – egészen addig, amíg az általunk rekonstruált, az államapparátus professzionalizálására, az *oikos*-mintára szerveződő (családi jellegű) hivatalnoki apparátuson túlmutató adminisztratív szervezet(ek) létrehozására irányuló törekvéseket nem helyezük a középpontba, mert ezek már nem összeegyeztethetők a Weber-féle tisztán tradicionális jellegű patrimonális uralommal, mivel mutatja azokat a vonásokat is, amelyek inkább egy bürokratikus államot jellemeznek²⁵ (jól körülírt és

²¹ Kiadása: Pecchioli Daddi 2003. Vö. Miller 2013.

²² Weber 1987. 224., 250.

²³ Weber 1979. 365-366.

²⁴ Ld. pl. Schloen 2001. 311-312.

²⁵ Weber 1987. 235.

szabályokban rögzített illetékességi-, munka- és feladatkörök, felkészítés azok betöltésére, hierarchia, illetve bizonyos mértékű díjazás).

A feudalizmus modellje is teret nyert bizonyos ókori keleti társadalmak leírása kapcsán – a Hettita Birodalom kifejezetten ezek közé tartozott.²⁶ Ennek az volt a legfőbb oka, hogy működésében a kutatók számos olyan „feudális” vonást véltek felfedezni, amelyeket megfeleltethetőnek gondoltak a feudalizmus koncepciójának. Ezzel kapcsolatosan kénytelenek voltunk felhívni a figyelmet a feudalizmussal mint történettudományi terminus technicussal kapcsolatos definíciós problémákra és kutatástörténeti trendekre, amelyek tulajdonképpen erőteljesen a fogalom dekonstrukciója irányába mutattak, de legalábbis felhívták figyelmet annak problematikus mivoltára – ennek természetesen az alkalmazhatóság vonatkozásában is súlyos következményei voltak.²⁷ A „hettita feudalizmus” (korabeli) hívei által leginkább emlegetett két szövegcsoporthoz: a földadományozási dokumentumok és a nemzetközi szerződések vizsgálatával bizonyítottuk, hogy a feudalizmus (problematikus) modellje nem képes adekvát módon leírni a hatalomgyakorlás módját és kimutatott szokásait, sőt egyetlen olyan szövegcsoporthoz sem találtunk, amelyre alkalmazható volna.

A feudalizmus elégtelennek bizonyult modelljénél sokkalta használhatóbbnak bizonyult Roman Herzog politikatudományi és megközelítése, amelynek funkcionális szempontú állam-koncepciója új nézőpontokkal gazdagította az ókori (keleti) államok hatalomgyakorlási mechanizmusainak vizsgálatát.²⁸ A bürokratikus apparátust a feladatteljesítő állam oldaláról szemlélő leírásmód alkalmazása, illetve a nemesi állam koncepciójának kidolgozása és szemléltetése során Herzog számos (ám téves) példát hozott a Hettita Birodalom történetéből, mindezek ellenére azonban alapvetései és fogalomkészlete feltétlenül további megfontolásra érdemesek, mivel nézetünk szerint alkalmasak bizonyos jelenségek korábbinál pontosabb és adekvátabb leírására.

A Herzog által kijelölt úton tovább haladva javaslatot tettünk a modern közigazgatás-tudomány és közigazgatás-elmélet inter- és multidiszciplináris megközelítésmódjának²⁹ beemelésére az ókori keleti államalakulatok (különösképpen a Hettita Birodalom) működési mechanizmusainak új szempontú megértése érdekében. Ezt azzal indokoltuk, hogy a közigazgatás / államigazgatás szervezeti elveinek és elemeinek, illetve a közigazgatás szervezetét befolyásoló tényezőinek vizsgálata³⁰ az eddigi ismereteinket új szempontok szerint képes rendszerbe foglalni, és bizonyos jelenségeket olyan szemszögből magyarázni, amire a kutatás korábban nem fektetett kellő

²⁶ Sommerfeld 1995.

²⁷ Ld. Abels 2009.

²⁸ Ld. Herzog 1999.

²⁹ Levi-Faur 2012. 3.

³⁰ Magyary Zoltán nyomdokain haladva Fábíán 2011. 86-87.

hangsúlyt. A közfeladat, illetve az állami feladat lettek a kulcsszavak³¹ az új leírási modellünkben, amelyek mentén a hatalomgyakorlás manifesztációjaként kibontakozó bürokratikus szervezetet, annak elemeit, működését, a működését meghatározó és befolyásoló elveket és körülményeket vizsgáltuk meg.

A vizsgálat során a közigazgatás szervezeti elemei közül a végrehajtás során közreműködő embereket (tehát a hivatalnoki réteget) vettük szemügyre szervezeti és kronológiai szempontból egyaránt – ennek során egy érdekes fejlődési vonalat tudtunk megrajzolni, amely egyértelműen alkalmas volt arra, hogy a weberi patrimonialis modell professzionalizálódott bürokrácia-mentességét ellenpéldával gyengítse. A szervezet működését szabályozó előírások vizsgálata során ismét meg tudtuk mutatni nem csak ezek meglétét, hanem fejlődési vonalát is, amely a későbbi eredményeink szempontjából is hasznosnak bizonyult.

A közigazgatás / államigazgatás szervezetét és működését befolyásoló tényezők közül (terjedelmi okokból) párat választottunk ki és szembesítettük a Hettita Birodalomból származó filológiai és régészeti leletanyaggal. Ugyan evidensnek tűnik, hogy egy terület földrajzi adottságai hatással vannak az adott területen működő államalakulat szervezetére és működésére – ezzel kapcsolatosan a hettitológia és az anatóliai régészet sokáig adós maradt az alapkutatással. Néhány mozzanatra így is rá tudtuk irányítani a figyelmet: a regionális széttagoltság okaira és következményeire, a természetföldrajzi adottságok néhány alapvető kihatására, illetve az urbanizáció egyes problémáira.³² Az államszervezet működése és működtetése szempontjából egy figyelemre méltó új forrásra is felhívtuk a figyelmet, ami azt a következtetést engedi levonni, hogy a hettita államapparátus tudatosan és módszeresen gyűjtötte és archiválta a földrajzi- és terepviszonyokkal kapcsolatos információkat, hogy aztán a megfelelő pillanatban vissza tudjon nyúlni a szükséges adatokhoz.³³ A politikai viszonyok (hirtelen) megváltozásának államszervezetre gyakorolt hatásainak illusztrálására nem kellett sokáig keresgélni a példákat: kézenfekvő volt a korábban már részletesen ismertetett kaska (és koncentrikus) veszélyre emlékeztetni, és az ezzel kapcsolatos megküzdési stratégiákat felidézni.³⁴ Részletesebb elemzést érdemelt az a súlyos politikai krízishelyzet, ami a Hettita Birodalom utolsó ca. 100 évét jellemezte és meghatározta. A szövevényes családi kapcsolatok és ellentétek (ilyen vagy olyan) fel/megoldása mély legitimációs krízist idézett elő,³⁵ amely magával hozta a választ és kiütkeresést is – ezeket bemutatva ékes bizonyítékát nyertük annak, hogy a politikai válság akár a korábban alapvetőnek tekintett értékrend megkérdőjelezéséhez és

³¹ Fábián 2011. 72-73.

³² Vö. Klengel 2003.

³³ Loretz-Rieken 2007., ld. még Gerçek 2017b.

³⁴ Ld. Zimansky 2007. 164.

³⁵ Stipich 2007.

újrágondolásához is elvezethet. Elemzéseink eredményeképpen megmutattuk, hogy a hettita király a szakrális (isteni) szférához olyan mértékben közeledett, ami korábban elképzelhetetlen lett volna – ez a szöveges forrásokon kívül a vizuális propaganda különféle szintjein is erőteljesen (sőt még erőteljesebben) megmutatkozott.³⁶ A nemzetközi porondra történő (újra ki)lépés szintén magával hozta az államapparátus változását. Amíg a területi expanzió a hozzáférhetőség és kommunikáció szempontjából (viszonylag) problémamentes területeket érintett, lényegi beavatkozásra nem volt szükség – ám amikor ezek a feltételek nem voltak adottak (Észak-Szíria esetében), ismét lépéskényszer állt elő, és a hatalomgyakorlásnak egy új módzata jelent meg, amely (az adott és a hettiták által ismert, gyakorolt rendszer határait feszegetve) igyekezett alkalmazkodni a szoktalan helyzethez.³⁷ Akár még azon az áron is, hogy fokozta a Hettita Birodalmat a szétdarabolódás irányába hajtó erőt. Egy rövid esettanulmány (Emar példája) is illusztrálta, hogy mikroszinten ez a folyamat hogyan realizálódott – a hettita adminisztráció képes volt rugalmasságot tanúsítani, ám bizonyos alapvető mechanizmusokhoz (főleg ha azok az hettita állam érdekét és szükségleteit szolgálta), megpróbált ragaszkodni.

Összegezve: a multidiszciplináris megközelítés a kutatás során nyert, illetve korábban már ismert adatok és információk új rendszerbe helyezését tette lehetővé a Hettita Birodalom irányítási és kormányzási módszereinek vizsgálatá során.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/18226>

Felhasznált irodalom

- Abels 2009 = Abels, Richard: The Historiography of a Construct: „Feudalism” and the Medieval Historian. *History Compass* 7/3. (2009), 1008–1031.
- Assmann 1999 = Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Fordította: Hidas Zoltán. Budapest, 1999.
- Baltrusch et al. 2011 = Baltrusch, Ernst – Bonatz, Dominik – Cancik-Kirschbaum, Eva –Klinger, Jörg (2011): Plenartagungsbericht der Forschergruppe B-II-1”Political Governance and Governed Space.” *Berichte der Forschergruppen auf der Topoi-Plenartagung 2010*. eTopoi. *Journal for Ancient Studies*, Sonderband 1. (<http://www.topoi.org/wp-content/uploads/2013/06/7-20-2-PB.pdf> – Letöltés: 2018.08.03.)

³⁶ Sührenhagen 2001. 404.

³⁷ Hutter-Braunsar 1993. 105.

- Bilgin 2018 = Bilgin, Tayfun: *Officials and Administration in the Hittite World*. Berlin, 2018.
- Barjamovic et al. 2012 = Barjamovic, Gojko – Hertel, Thomas – Larsen, Mogens Trolle (ed.): *Ups and Downs at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*. Leiden, 2012.
- Fábián 2011 = Fábián Adrián: *Közigazgatás-elmélet*. Pécs, 2011.
- Gates 2017 = Gates, Marie-Henriette: *Gods, Temples and Cult at the Service of Early Hittite State*. In: Heffron, Yağmur – Stone, Adam – Worthington, Martin (ed.): *At the Dawn of History. Ancient Near Eastern Studies in Honour of J.N. Postgate*. Vol. I. Winona Lake, 2017. 189–210.
- Gerçek 2012 = Gerçek, N. İlgi: *The Kaška and the Northern Frontier of Hatti*. PhD Diss. University of Michigan, 2012. (https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/94074/ilgi_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y – Letöltés: 2018.08.07.)
- Gerçek 2017a = Gerçek, N. İlgi: *Approaches to Hittite Imperialism: A View from the 'Old Kingdom' and 'Early Empire' Periods (c. 1650–1350 BCE)*. In: Schachner, Andreas (ed.): *Innovation versus Beharrung: Was macht den Unterschied des hethitischen Reichs im Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.?* Istanbul, 2017. 21–38.
- Gerçek 2017b = Gerçek, N. İlgi: *Hittite Geographers: Geographical Perceptions and Practices in Hittite Anatolia*. *Journal of Ancient Near Eastern History* 4. (2017), 39–60.
- Gilan 2004 = Gilan, Amir: *Sakrale Ordnung und politische Herrschaft im hethitischen Anatolien*. In: Hutter, Manfred – Hutter-Braunsar, Sylvia (Hrsg.): *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität. Akten des religionsgeschichtlichen Symposiums „Kleinasien und angrenzende Gebiete von Beginn des 2. bis zur Mitte des 1. Jahrtausends v. Chr.“* (Bonn, 20.-22. Februar 2003). Münster, 2004. 189–205.
- Gilan 2014 = Gilan, Amir: *The End of God-Napping and the Religious Foundations of the New Hittite Empire*. *Zeitschrift für Assyriologie* 104. (2014), 195–205.
- Gilan 2015 = Gilan, Amir: *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur*. Heidelberg, 2015.
- Haas 1993 = Haas, Volkert: *Eine hethitische Weltreichsidee. Betrachtungen zum historischen Bewußtsein und politischen Denken in althethitischer Zeit*. In: Raaflaub, Kurt (Hrsg.): *Anfänge politischen Denkens in der Antike. Die nahöstlichen Kulturen und die Griechen*. München, 1993. 135–144.
- Hansen 2006 = Hansen, Mogens Hermann: *Polis. An introduction to the ancient Greek city-state*. Oxford, 2006.
- Herzog 1999 = Herzog, Roman: *Ősi államok. A hatalomgyakorlás eredete és formái*. Fordította: Patay-Horváth András. Budapest, 1999.

- Klengel 2003 = Klengel, Horst: Einige Bemerkungen zur Struktur des hethitischen Staates. *Altorientalische Forschungen* 30. (2003), 281–289.
- Klinger 1996 = Klinger, Jörg: Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht. Wiesbaden, 1996.
- Levi-Faur 2012 = Levi-Faur, David: From „Big Government” to „Big Governance”? In: *The Oxford Handbook of Governance*. Oxford, 2012. 3–18.
- Loretz-Rieken 2007 = Loretz, Jürgen – Rieken, Elisabeth: „Auf dem Weg der Stadt *Šaššūna*”. In: Groddek, Detlev – Zorman, Marina (Hrsg.): *Tabula Hethaeorum*. Hethitologische Beiträge. Silvin Košak zum 65. Geburtstag. Wiesbaden, 2007. 467–486.
- Miller 2001 = Miller, Jared L.: Anum-Hirbi and His Kingdom. *Altorientalische Forschungen* 28. (2001), 65–101.
- Miller 2013 = Miller, Jared L.: *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. Atlanta, 2013.
- Müller-Karpe 2017 = Müller-Karpe, Andreas: Sarissa. Die Wiederentdeckung einer hethitischen Königsstadt. Mainz, 2017.
- Pecchioli Daddi 2003 = Pecchioli Daddi, Franca: *Il vincolo per i governatori di provincia*. Pavia, 2003.
- Schachner 2009 = Schachner, Andreas: Das 16. Jahrhundert v. Chr. – eine Zeitwende im hethitischen Zentralanatolien. *Istanbulur Mitteilungen* 59. (2009), 9–34.
- Schachner 2013 = Schachner, Andreas: On the Development of Hittite Art and its Social Functions. In: Doğan-Alparslan, Meltem – Alparslan, Metin (ed.): *Hittites. An Anatolian Empire*. Istanbul, 2013. 534–563.
- Schachner 2017 = Schachner, Andreas: Motor oder Bremse? Die Rolle der hethitischen Hauptstadt Hattuša für die Transformation des hethitischen Reichs. In: Schachner, Andreas (ed.): *Innovation versus Beharrung: Was macht den Unterschied des hethitischen Reichs im Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.?* Istanbul, 2017. 219–237.
- Schloen 2001 = Schloen, J. David: *The House of the Father as Fact and Symbol. Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East*. Winona Lake, 2001.
- Sommerfeld 1995 = Sommerfeld, Walter: Der babylonische „Feudalismus”. In: Dietrich, Manfred – Loretz, Oswald (Hrsg.): *Vom Alten Orient zum Alten Testament*. Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993. Kevelaer / Neukirchen-Vluyn, 1995. 467–490.
- Steiner 1999 = Steiner, Gerd: Syrien als Vermittler zwischen Babylonien und Hatti (in der ersten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr.) In: Lerberghe, L. van – Voet, G. (ed.): *Languages and Cultures in Contact. At the Crossroads of Civilizations in the Syrio-Mesopotamian Realm*. Proceedings of the 42th RAI. Leuven, 1999. 425–441.

- Steitler 2017 = Steitler, Charles W.: *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia. Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom.* Wiesbaden, 2017.
- Stipich 2007 = Stipich Béla: Legitimációs stratégiák a Hettita Birodalomban III. Hattusili és IV. Tudhaliya uralkodása (Kr.e. 1267-1209) idején. In: Rab Virág – Dévényi Anna – Sarlós István: 4. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai. Pécs, 2007. 183–197.
- Stipich 2012 = Stipich Béla: „... Ich bin bei meinem Vater nicht beliebt...” Einige Bemerkungen zur Historizität des Zalpa-Textes. In: Wilhelm, Gernot (ed.): *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008.* Winona Lake, 2012. 699–713.
- Sürenhagen 2001 = Sürenhagen, Dietrich: Dimensionen sakralen Königtums im hethitischen Staat. Einige Bemerkungen zum Forschungsstand. In: Boehmer, Rainer Michael – Maran, Joseph (Hrsg.): *Lux orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag.* Rhaden, 2001. 403–410.
- van den Hout 2017 = van den Hout, Theo P.J.: Schreiben wie Seeher. The Art of Writing: Remarks on the When and How of Hittite Cuneiform. In: Schachner, Andreas (ed.): *Innovation versus Beharrung: Was macht den Unterschied des hethitischen Reichs im Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.? Istanbul, 2017.* 39–47.
- Weber 1979 = Weber, Max: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok.* Fordította: Erdélyi Ágnes. Budapest, 1979.
- Weber 1987 = Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriáiban.* Fordította: Erdélyi Ágnes. Budapest, 1987.
- Weeden 2011 = Weeden, Mark: Adapting to new contexts: cuneiform in Anatolia. In: Radner, Karen – Robson, Eleanor (ed.): *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture.* Oxford, 2011. 597–617.
- Zimansky 2007 = Zimansky, Paul: The Lattimore Model and Hatti's Kaska Frontier. In: Stone, Elizabeth C. (ed.): *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams.* Los Angeles, 2007. 157–172.

MRENKA ATTILA: Kapcsolatrendszerek a Dunántúl őskorában – a vaskorhoz vezető út*

Doktori értekezésem központi témája a Sopron környéki magaslati lelőhelyeken előkerült figurális díszítésű leletek értelmezése, kontextusba helyezése, ami által a Kisal-föld nyugati és az Alpokalja régiójának késő őskori történelme jobban érthetővé válik.

Sopron-Várhelyen a már-már legendássá nemesült „tizennégy napi verejtékes munka”¹ és a jelenkor közötti időben a kutatás főleg az első évek ásatásai során előkerült ábrázolások bemutatásával, értelmezésükkel volt elfoglalva.² Ezen írások még csak tallózó jellegű felsorolása is hosszú-hosszú oldalakat töltene meg, így eltekintek tőle.³

Disszertációm központi témája a Sopron –Várhely 127. és 128., illetve a Sopron–Károly-magaslat 3. számú halomsírából előkerült antropomorf ábrázolásokat is tartalmazó urnák bemutatása. Nem csak egy-egy kiragadott jelenetét, hanem az egész sorozatét, olyan módon, hogy a történeti kontextusba illeszkedjenek. Meglátásom szerint egyetlen nép kifejezőmódja sem függetlenítheti magát hosszabb távon az őt körülvevő, és ennek következtében sorsát is alakító történelmi folyamatoktól. Logikus tehát, hogy az eddig „megfejtetlen” jelentéstartalmakat ilyen módon kíséreljük meg földeríteni. Ehhez azonban az kell, hogy tisztában legyünk a megelőző korszakok – térséget érintő – történelmével, (nép)mozgásaival és az egyes korszakok népeinek orientációjával. Ennek vizsgálatához azonban nem elég pusztán a kora vaskori viszonyokat és kapcsolatokat megvizsgálni.

A késő bronzkorunk utolsó szakaszában⁴ olyan mértékű keleti – jobb kifejezés híján sztyeppeit⁵ – befolyás érthette a Nyugat-Dunántúl térségét is, amivel eddig nem kellően

* Témavezető: Dr. Fekete Mária. *A Kárpát-medence és az antik világ népeinek története, kultúrája és kapcsolataik az ókorban* doktori program.

¹ Bella 1888. 355.

² Leszámítva Nováki Gyula leletmentését (SOM RA 3.), kijelenthető, hogy Bella és kortársai után csak az 1970-es években folytattak ásatást a Várhelyen. Ekkor Patek Erzsébet (1918–1995) végzett itt nagyon komoly feltárásokat.

³ Néhány a fontosabbak közül: Dobiat 1982; Egg 1994; Eibner 2001; Eibner 2012; Huth 2017; Hundt 1970; Nebelsick 1992; Nebelsick 1996; Primas 2007.

⁴ Az Urnamezős kultúra fejlődése már a Reinecke Bronze Age (RBA) C időszak végén megindul! Kőszegi 1988. 19.

⁵ A Hallstatt (Ha) A időszakban keleti típusú lószerszámok jelennek meg a Kárpát-medencében is. Fekete – Szabó 2015. 281.

foglalkozott a kutatás. Meg kellett vizsgálnom azokat az előzményeket, amelyek arra utaltak, hogy a keletiek megjelenése miként alakította át Közép-Európa és szűkebb értelemben véve az Északnyugat-Dunántúl társadalmi viszonyait. Meg kellett tehát találni azt az alapot, amiből hirtelen virágba boruló kora vaskori Kalenderberg-kultúra kinőtt.

Terjedelmi korlátok miatt nem volt lehetséges minden korszak minden jelentősebb kérdésének, leletanyagának/időrendjének vitatott értelmezése esetében átfogó kutatástörténeti ismertetést adni. Egyetlen konkrét kiindulópontból – a soproni kora vaskori ábrázolások – visszafelé követtem a kialakulásukhoz vezető eseményeket. Lényegében Makkay János *dinamikus diakronikus modellje*⁶ alapján kerestem azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek ahhoz vezethettek, hogy a kora vaskori Sopron-Burgstall anyaga olyan heterogén lett, mint amilyen. A dolgozat készítésekor végig szem előtt tartottam, hogy a Rába völgye a neolitikum óta elválasztó szerepet töltött be a Nyugat-Dunántúlon.⁷ A dinamikus diakronikus modellt és a Rába-határ elméletet egyszerre alkalmazva kerestem a választ arra, hogy a folyó elválasztó szerepét milyen folyamatok indokolhatták évezredekken keresztül. A régészet ilyen irányú vizsgálódásai még csak gyerekcipőben járnak, de előremutató, hogy egyre gyakrabban olvashatunk a hazai lelőhelyekről is olyan értelmezéseket, amelyek egy-egy táj/régió különállását ismertetik.⁸

Disszertációmát ennek megfelelően három, egymástól jól elkülöníthető, de egymással mégis szoros, koherens egységet alkotó részre tagoltam. Az I. részben a Kárpát-medence és közvetlen környezetének történetét vettem górcső alá. A II. részben nagy vonalakban ismertettem a Dunántúl és szűkebb környezetének kora vaskori történelmét, fókuszpontban Sopron környéke és az Északnyugat-Dunántúl szerepel. Utóbbi határvidéke meglehetősen mozaikos képet mutat a régészeti leletek alapján.⁹ Ennek előzménye, hogy maga a késő bronzkori Urnamezős kultúra sem volt egységes.¹⁰ El kellett fogadnom, hogy egyazon régészeti kultúrkörön belül egyébként a legkülönbözőbb etnikumok élhettek.¹¹ Az, hogy már a RBA D időszakban egy kelet-alpi eredetű népesség költözik be a Dunántúl nyugati sávjára,¹² jól jelzi, hogy ebben a régióban nem a Dunántúl többi részén megfigyelt szabályszerűségekkel van dolgunk. Csak napjaink embertani vizsgálatai mutattak rá, hogy ennek a népességnek a meghatározó taxonjai a keleti sztyeppék felé mutatnak; olyan jellegzetességeket láthatunk, amelyek korábban a Kárpát-medencében csak a késő rézkor végi Gödörsíros kultúra

⁶ Makkay 1998. 51.

⁷ Károlyi 2004. 53.

⁸ Fekete 2007a; V. Szabó – Bálint 2016. 4.

⁹ Paulík 1975. 48. skk.

¹⁰ Patek 1968. 13.

¹¹ Gallus – Horváth 1939. 119.

¹² Patek 1968. 12.

népeinél voltak tapasztalhatók.¹³ Ez a csoport nem települ meg a Fertő-tótól nyugatra eső területen,¹⁴ ami már ekkor azt jelentheti, hogy itt egy különálló etnikum él (ekkor még az Urnamezős kultúra anyagi kultúráját használva). Ez az etnikum lesz véleményem szerint az, ami a kora vaskor elején a Kalenderberg-kultúrában láthatóvá válik.¹⁵ A régészeti anyagból, a kultúrák mozgásából kirajzolódó kép alapján az látszik, hogy a Kr. e. 10. században már keleti etnikum, a Mezőcsát-csoport érkezik meg az Alföld területére, míg időben párhuzamosan a Kárpát-medence déli részén megjelenik a Gornea – Kalakača – Insula Banului – Babadag II – Cozia-Saharna karcolt, bepecsételt mintákat használó kör.¹⁶ Jól látható, hogy egyetlen, keletről érkező hullám azonos időben a Kárpátok keleti előterében kettéválik: egyik ága északkelet felől hatol be a medencébe, míg a másik déli irányból, az al-dunai folyosó felől érkezik. Ennek a déli ágnak egyik eleme lesz az alapja annak a Bosut III – Basarabi kultúrának,¹⁷ aminek díszítése bizonyíthatóan megjelenik Sopron-Várhelyen.¹⁸ Ezt a népmozgást a Ha B2 alatt követi egy másik, ami már viszont a Bakony-vidéken is megtelepszik, és egyértelműen keleti elemeket hoz magával.¹⁹ A Bakonytól Győrig terjedő sáv a kora vaskorban egyetlen településrendszert alkothatott.²⁰

A kora vaskorunk „preszkítáit” – és a Mezőcsát-csoportot is – az embertani adatok a Fekete-tengeri és a bronz-, ill. vaskori görög területekhez kötik.²¹ Fontos lesz az a tény, hogy a korai görögség őseit valahol az ó-iráni nyelvű népek között kell keresnünk, a Fekete-tenger északi partján lévő sztyeppén.²²

Ez pedig nem nagyon jelenthet más régészeti művelődést, mint a Gerendavázás kultúra elődeit, a Katakombás, ill. a Yamnaja népességet. Ebből pedig egyenesen következik, hogy a Kárpát-medencébe érkező Mezőcsát-csoport és protogeometrikus görögség között – időben távoli ugyan – de genetikus és nyelvi kapcsolatnak kellett lennie.

Ez azért kiemelten fontos pont, mert amennyiben föltesszük, hogy a Kr. e. 8–7. századokban a Nyugat-Dunántúlon élők egy részének ősei a sztyeppéről vándoroltak be, úgy feltételezhetjük azt is, hogy gondolatvilágukban, mítoszaikban még megvannak azok a közös gondolati magvak, amelyekből tőlük függetlenül a görögség mítoszai is kialakultak.

¹³ Köhler – Polgár 2011. 57.

¹⁴ Patek 1976. 3.

¹⁵ Fekete 2008. 109.

¹⁶ Ilon 2014. 82.

¹⁷ Ilon 2014. 82.

¹⁸ Száraz 2000. 290.

¹⁹ Ilon 2014. 82.

²⁰ Molnár 2006. 337.

²¹ Zoffmann 2001. 56.

²² Makkay 2003. 29.

A III. részben megkísérlem a kora vaskori halomépítés szokásának társadalmi mozgatórugóit megvilágítani, majd bemutatom, hogy melyek azok a motívumok, amelyek elemzése révén talán értelmezni lehet a Hallstatt-kori ábrázolásokat. Ebben a részben az alkotóelemekre bontott jelenetsorok egy-egy képi elemét külön-külön tárgyalom. Nem arról van tehát szó, hogy az egyes urnák jeleneteit önmagukban, teljességükben tekintem át, hanem a jelenetsorok elemeit egyenként elemzem, keresem meg hozzájuk az ideológiai hátteret, párhuzamokat és a lehetséges jelentést.

A doktori értekezés eredményei

A legfontosabb felismerés, hogy a Rába és a Rába-völgy, illetve a tőle nyugatra található vízfolyások természetes határzónaként ékelődnek be a Dunántúl területébe. Ez a zóna nem állandó²³ (zóna jellegéből fakadóan), hanem időről időre kissé más vonalon haladhat. Nyomvonalát több tényező befolyásolja: merre kanyarog a folyó medre, milyenek a klimatikus viszonyok, milyen gazdálkodást folytatnak a környezetében élő népek, milyen irányú népmozgások vannak a Kárpát-medence előterében és azok milyen újabb mozgásokat indukálnak, milyen az itt élő korábbi lakosság viszonya az újonnan érkezőkhöz. A Rába-határ szerepe és jelentősége ma még nem tisztázott. Láthatósága – legalábbis régészetileg – csak bizonyos korszakokban igazolható eddig, de további vizsgálatokkal ez a kérdés megoldható.

A Rába-határhoz kapcsolódóan fölismerhetővé vált, hogy a Nyugat-Dunántúl térségét egyszerre két irányból, északról és délről is érhatték népmozgások. Ezek szorosan összefüggnek a Kárpátok előterében, elsősorban a keleti sztyeppéken tapasztalható népmozgással. Ehhez a folyamathoz szorosan kapcsolódik az a megfigyelés is, hogy a Várhely anyagában egyszerre mutatkoznak meg a déli (al-dunai, balkáni) és az északi (Arcos Edények Kultúrája) elemek. Mindezek Sopron környékén egyfajta reliktumot hoztak létre, de jelenlegi ismereteink szerint keleti, sztyeppéi elemek is érkeztek ide. Erre különösen jó példa a Kaukázusból, Helenendorfból (ma: Gögyöl) előkerült anyag mintakincse.²⁴

Sopron – Várhely és Sopron – Károly-magaslat figurális díszítésű urnáinak vizsgálata során megállapítható, hogy az összes antropomorf ábrázolás szoros kapcsolatban áll a halál utáni étellel, a föltámadás ígérétevel. Feltehetőleg a közös indo-európai mítoszkinccs lehet az, amiből a kora vaskori Kalendarberg-kultúra táplálkozott. Ezek azok az elemek, amelyeket dolgozatomban a görög mítoszokkal sikerült párhuzamba állítani. Jóllehet az eddig is nyilvánvaló volt, hogy az ábrázolások a halállal

²³ Károlyi 2004. 53.

²⁴ Rösler 1902. 158. [az alsó kép].

állnak kapcsolatban, de ilyen formában még nem vizsgálták őket; ahogy a történeti előzményeket sem tárták föl mélységileg.

A 28. (új számozás szerinti 127.) halom jelenetsorának elemzése alapján az is igazolhatóvá vált, hogy létezett a Kalenderberg-kultúrában egy mítosz-variáns (?), melynek képi elemeit – rögzült formában – a kultúra teljes elterjedési területén használták. Ebből következően pedig feltételezhetjük, hogy annak szóbeli része is azonos volt. Ha úgy tetszik, akkor ez a Kalenderberg-kultúra (egyik) halálmagyarázata (lehetett).

A disszertáció legfontosabb eleme annak fölismerése, hogy az antropomorf ábrázolások mellett a kultúra területén elvont, az absztrakció legmagasabb fokán álló ábrázolást is használtak. Ennek gyökerei a Napbárkáig nyúlnak vissza, de a kora vaskor időszakára jelentős változáson estek át. A kezdeti madárfejes hajót idővel kiegészítette/leváltotta a háromszög alpból, ellentétes irányba néző lófejekkel díszített változat. Ennek elterjedési területe hatalmas: Kleinkleintől²⁵ Abháziáig²⁶ ért. Sopron környékén ezek már erősen stilizált formában jelennek meg, a Gallus Sándor által „*kacsaringózott háromszög*”-nek nevezett motívumokban. Összehasonlítva az antropomorf ábrázolásokkal²⁷ rögtön szembetűnik, hogy a kettő nemcsak különböző, de a velük kifejezni kívánt tartalom sem lehet ugyanaz. Az előbbiekkal egy történetet jelenítettek meg, míg a háromszögekkel egy általános érvényű szimbólumot használtak.

A „*kacsaringózott háromszög*”-ek megjelenése eszmetörténeti jelentőségű, hiszen általuk egyetlen, nagyon egyszerűen ábrázolható szimbólumba sűrítve lehet kifejezni a jelent, ha úgy tetszik, a halál pillanatát. Az egyszerre előre (élet?) és hátra (halál?) tekintő állatfejek között áll maga az ember, a lét és a nemlét határán, várva a jobb időket, a „föltámadást”. Bár nem zárható ki, hogy korábban is létezett ilyen gondolat, de képi ábrázolásának a Kárpát-medencében ez az első pillanata, a halálon, a halál pillanatán átlépő ember/emberi lélek ekkor jelenik meg a történelemben. Lényegében az istenekkel megegyező, halhatatlan emberi lélek²⁸ ábrázolásának első megnyilvánulása lehet ez a szimbólum. A vaskorra alakultak/alakulhattak ki azok a képzetek, amelyek kései leszármazottai a mai napig velünk élnek; többségük már lényegében babonaként.²⁹

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/18225>

²⁵ Egg – Kramer 2005. 18. Abb. 13.

²⁶ Ivantchik 2001. 253.

²⁷ Dobiat 1982. 290. Abb.8. 1, 2.

²⁸ Rohde 1929. 141.

²⁹ Eliade 2004. 33.

Források

Soproni Múzeum, Régészeti Adattár (SOM RA)

Felhasznált irodalom

- Bella 1888 = Bella Lajos: A Sopron melletti Purgstall praehistorikus földvára és sírhalmairól. *Archaeológiai Értesítő* 8. (1888) 354–360.
- Dobiat 1982 = Dobiat, Claus: Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstattkeramik – Eine Bestandaufnahme. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34. (1982) 279–322.
- Eibner 2001 = Eibner, Alexandrine: Die Stellung der Frau in der Hallstattkultur anhand der bildlichen Zeugnisse. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 130–131. (2000–2001) 107–136.
- Eibner 2012 = Eibner, Alexandrine: Männer in Waffen: Kämpfer oder Tänzer? In: Anreiter, Peter – Bánffy Eszter – Bartosiewicz László – Meid, Wolfgang – Metzner-Nebelsick, Carola (ed.): *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday.* Budapest, 2012. 159–194. (*Archaelingua* 25.)
- Egg 1994 = Egg, Markus: Zu den Fürstengräbern im Osthallstattkreis. In: Jerem, Erzsébet – Lippert, Andreas (Hrsg.): *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.-14. Mai 1994.* Budapest, 1996. 53–86. (*Archaelingua* 7.)
- Egg – Kramer 2005 = Egg, Markus – Kramer, Diether: *Krieger-Feste-Totenopfer. Der letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark.* Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz, 2005. (MOSAIKSTEINE Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum 1.)
- Eliade 2004 = Eliade, Mircea: *Kovácsok és alkimisták.* [Ford.: Vargyas Zoltán.] Cartaphilus kiadó, Budapest, 2004.
- Fekete 2007a = Fekete Mária: Szakrális táj. Kora vaskori lelőhelyeink vallásos jelenségeinek értelmezéséhez. *Természet Világa* 138,11. (2007), 503–507.
- Fekete 2008 = Fekete Mária: A kora vaskori Dunántúl sajátosságairól. In: Csabai Zoltán – Dévényi Anna – Fischer Ferenc – Hahner Péter – Kiss Gergely – Vonyó József (Szerk.): *Pécsi Történeti Katedra. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis.* Pécs, 2008. 107–133.
- Fekete – Szabó 2015 = Fekete Mária – Szabó Géza: A regölyi tumulus építménye és leletanyaga: ókori-keleti kapcsolatok. In: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (Szerk.): *Ökonómia és ökológia - tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből.* Budapest – Pécs, 2015, 271–306. (Ókor-Történet-írás 3.)

- Gallus – Horváth 1939 = Gallus Sándor – Horváth Tibor: A legrégebb lovasnép Magyarországon. A korai vaskorból való régészeti hagyatéka és euráziai kapcsolatai. – Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Trouvailles archéologiques du premier âge du fer et leurs relations avec l’Eurasie. Institut de numismatique et d’archéologie de l’Université Pierre Pázmány – O. Harrassowitz, Budapest–Leipzig, 1939. (Dissertationes Pannonicae II, 9.)
- Hundt 1970 = Hundt, Hans-Jürgen: Gewebefunde aus Hallstatt. Webkunst und Tracht in der Hallstattzeit. In: Krieger und Salzherren. Hallstattkultur im Ostalpenraum. Ausstellung des Naturhistorisches Museums Wien in der Neuen Galerie der Stadt Linz vom 7. September bis 24. Oktober 1971. Oberösterreichisches Landesmuseum – Stadtmuseum Linz. Mainz, 1970. 53–71. (Ausstellungskataloge des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 4.)
- Huth 2017 = Huth, Christoph: Frög – Sopron – Nové Košariská. Überlegungen zum Quellenwert früheisenzeitlicher Grabbeigaben. In: Miroššayová, Elena – Pare, Christopher – Stegmann-Rajtár, Susanne (Hrsg.): Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien. Archaeolingua Vol. 38., Budapest, 2017. 173–190. (Archaeolingua 28.)
- Ilon 2014 = Ilon Gábor: „Preszkíta” lovas temetkezések Bakonyzentkirály határából. A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei 28. (2014), 75–94.
- Ivantchik 2001 = Ivantchik, Askold I.: Kimmerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskytischer Zeit. Steppenvölker Eurasiens, Bd. 2. Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts, Moskau, 2001. (Steppenvölker Eurasiens 2.)
- Károlyi 2004 = Károlyi Mária: Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt – Ancient cultures of Savaria before the Romans. Delta Univerzál, Szombathely, 2004.
- Köhler – Polgár 2011 = Köhler Kitti – Polgár Péter: A késő bronzkori urnamezős kultúra Sopron és Pereszteg közelében feltárt temetkezései. Soproni Szemle 65/1. (2011), 47–58.
- Kőszegi 1988 = Kőszegi Frigyes: A Dunántúl története a későbronzkorban. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1988. (BTM Műhely 1.)
- Makkay 1998 = Makkay János: Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete. Szerzői magánkiadás, Budapest, 1998.
- Makkay 2003 = Makkay János: Origins of the Proto-Greeks and Proto-Anatolians from a common perspective. Szerzői magánkiadás, Budapest 2003. (Tractata minuscula 34.)
- Molnár 2006 = Molnár Attila: A Hallstatt-kultúra emlékei a Sokoró-vidéken. Arrabona 44/1. (2006), 337–348.

- Nebelsick 1992 = Nebelsick, Louis D.: Figürliche Kunst der Hallstattzeit am Nordostalpenrand im Spannungsfeld zwischen alteuropäischer Tradition und italischem Lebensstil. In: Lippert, Andreas – Spindler, Konrad (Hrsg.): Figürliche Kunst der Hallstattzeit am Nordostalpenrand im Spannungsfeld zwischen alteuropäischer Tradition und italischem Lebensstil. Bonn, Habelt, 401–432. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 8.)
- Nebelsick 1996 = Nebelsick, Louis: Herd im Grab? Zur Deutung der kalenderbergverzierten Ware am Nordostalpenrand. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10–14. Mai 1994. *Archaeolingua*, Budapest, 1996. 327–364. (*Archaeolingua* 7.)
- Patek 1968 = Patek, Erzsébet: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. *Archaeologia Hungarica*, Series Nova 44. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Patek 1976 = Patek Erzsébet: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. *Archaeológiai Értesítő* 103. (1976), 3–28.
- Paulík 1975 = Paulík, Jozef: K začiatkom staršej doly železnej na juhozápadnom Slovensku – Zu den Anfängen der älteren Eisenzeit in der Südwestslowakei. *Zborník Slovenského Národného Múzea, História* 69. (1975), 19–53.
- Primas 2007 = Primas, Margarita: Spinnwirtel im Grab – zum Symbolgehalt einer Beigabe. In: Blečić, Martina – Črešnar, Matija – Hänsel, Bernhard – Hellmuth, Anja – Kaiser, Elke – Metzner-Nebelsick, Carola (Ur./Hrsg.): *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*. Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana, 2007. 301–312. (*Situla* 44.)
- Rohde 1929 = Rohde, Erwin: *Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*. Alfred Kröner Verlag, Leipzig, 1929. (Kröners Taschenausgabe 61.)
- Rösler 1902 = Rösler, Emil: *Archäologischen Forschungen und Ausgrabungen in Transkaukasien. Unternommen für die kaiserlich russische Archäologische Commission im Jahre 1900*. Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (1902), 137–191.
- Száráz 2000 = Száráz Csilla: A Basarabi-Bosut kultúrkörből levezethető elemek Sopron-Burgstallon. – Die vom Basarabi Bosut Kulturkreis zu deduzierenden Elemente in Sopron-Burgstallon. *Panniculus Ser. B. No. 5*. (2000), 285–323.
- V. Szabó – Bálint 2016 = V. Szabó Gábor – Bálint Marianna: Hajdúböszörmény 2.0. Egy régi kincsegyüttes új perspektívában. *Magyar Régészet Online magazin* (2016), Nyár, 1–7. (http://files.archaeolingua.hu/2016NY/V_Szabo_Balint_H16NY.pdf - Letöltés: 2017. március 26.)
- Zoffmann 2001 = K. Zoffmann, Zsuzsanna: Anthropological Structure of the Prehistoric Populations living in the Carpathian Basin in the Neolithic, Copper, Bronze and Iron Ages. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 52. (2001), 49–62.

AGÓCS NÁNDOR: 'Dignitas, auctoritas, maiestas és potestas' Pannoniában. A politikai-, vallási- és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig*

A doktori értekezés témája és célja

Jelen doktori értekezés az ismert pannoniai származású császárokról, *senatorok*ról, lovagokról, pannoniai tartományi főpapokról, keresztény püspökökről, s az egyes pannoniai városi rangú közösségek, illetve bennszülött *civitasok* vezetőiről fellelhető adatokat dolgozza fel. A valamivel több, mint 200 személyt tartalmazó összeállítás Augustus korától, megközelítőleg Iustinianusig vette sorra azokat a személyeket, akik főként tisztségeik révén a hatalom, a tekintély, a méltóság, vagy éppen a szentség birtokosai voltak. Alapjául az egykori Pannonia területén és azon kívül előkerült, a fenti személyekre vonatkozó, feliratos és más írott források szolgálták. Noha a fenti személyek felgyűjtése részben vagy egészben már korábban megtörtént,¹ azonban összehasonlító elemzésükre mindez idáig nem került sor, s az újabb kutatási eredmények, az újonnan előkerült feliratok vagy olvasatok ugyancsak módosították, bővítették a tárgyról származó ismereteket. Éppen ezért jelen összeállításban az egyes személyek listája hol bővült, hol rövidült a korábbi kutatáshoz mérten. A prosopográfiai művek sajátosságát követve, a dolgozat magját egy adattár képezi, ami fejezetek szerint veszi sorra az egyes személyeket (pl. *senatorokat*), s a források alapján összegezi a róluk származó ismereteket. A rájuk vonatkozó esetleges irodalmi források terjedelmi okokból csak hivatkozás formájában, legfeljebb rövidebb szövegrészletként feltüntetve szerepelnek, míg a feliratos források teljes terjedelmükben helyet foglalnak, minthogy a következtetések alapját szövegezésük, s olykor vitatott értelmezésük képezi.

* Témavezető: Prof. Dr. Grüll Tibor – Dr. Nagyernyei Szabó Ádám. *A Kárpát-medence és az antik világ népeinek története, kultúrája és kapcsolataik az ókorban* doktori program.

¹ Šašel 1992; Fitz 2000; Szabó Á. 2006; Tóth 2001; Szabó E. 2003.

A doktori értekezés eredményei

1. A dolgozat elsőként tesz kísérletet egy olyan prosopográfiai jellegű összeállítás megteremtésére, ami a pannoniai származású, illetve Pannoniában vezető szerepet betöltő, feltehetőleg helyi származású személyeket tartalmazza. Ezzel eltér a Fitz Jenő, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I–IV.*, Budapest 1992–1995., kötetinek, alapvetően a császári közigazgatás és tartományi hadsereg vezetőire fókuszáló tartalmától. Jelen új szemléletű doktori értekezés mintegy kiegészíti azt, felölelve ugyanazt az időszakot is. Eltér Szabó Edit doktori disszertációjának célkitűzéseitől is, mind a szempontrendszert, mind a tartalmat, mind a módszertant tekintve. Új szempontú és hiánypótló munkaként a források összegyűjtése, értékelése, s maga az adattár összeállítása jelenti a dolgozat egyik eredményét. Ezen kívül, az összeállítás a pannoniai római uralom egész időszakát felöleli, nem korlátozódik a *principatus* korára, miként a pannoniai prosopográfiai összeállítások többsége. Viszonyítási alapot képez a pannoniai társadalom más rétegével történő összehasonlításhoz.

2. A tartomány militáns jellege a társadalom legfelsőbb rétegei esetében is kiütöközik, a *principatus* korának pannoniai származású *senatorai* jelentős részben a háborús helyzetnek, illetve katonai rátermettségüknek köszönheték felemelkedésüket. Alighanem ezért sem ismerünk a Kr. u. III. század második feléből pannoniai származású lovagokat, hiszen Gallienus császár uralkodásától kezdődően a magasabb katonai parancsnoki tiszteket a lovagi rend tagjai töltötték be, így a felemelkedés ezen útja a pannoniaiak számára lezárult. Többek közt ennek köszönhető, hogy Probus is lovagi rendüként nyerte el a császári bíbort. Újabb *senatorok* csak a Kr. u. IV. századtól ismertek, többségükben ugyancsak egyszerű származású katonaemberek, akik II–III. századi társaikhoz hasonlóan emelkedtek egyre feljebb a társadalmi ranglétrán. Mindemellett a Duna-vidék más tartományaihoz hasonlóan alacsony az ismert *senatori* rendű személyek száma.

3. Ugyanez a tendencia élesebben rajzolódik ki a lovagi rendű személyek esetében, még militánsabb jelleget mutatnak a pannoniai lovagok. Elenyésző az ismert pannoniai származású *procuratorok* száma, más tartományokkal összevetve aránytalanul kevés. Azok a pannoniai lovagok, akik felirataikon lovagok számára fenntartott tisztségeket tüntettek fel, két személy kivételével, mind katonai posztjaikról emlékeztek meg. Ráadásul többük a *tres/quattuor militiae equestres* csúcsát is elérte, ami *tertia/quarta militia* posztok számából kifolyólag kevesek kiváltsága volt. A pannoniai lovagok többsége esetében azonban nem tüntetett fel lovagok számára fenntartott tisztségeket feliratán, csak kizárólag municipális tisztségeket, tartományi főpapi tisztséget vagy esetleg a *V decuriae* tagságát. A vizsgált anyagból húszan sorolhatók ebbe a csoportba. Mindössze hat személy viselt lovagok és lovagi rend alattiak

számára elérhető tisztségeket is, ők a municipális tisztségeiket vélhetően katonai szolgálatukat követően töltötték be. Annak ellenére, hogy nyilvánvalóan vagyoni szempontból is a pannoniai társadalom élén álltak, a források között mindössze hét építési felirat akad. Azonban egyikről sem lehet minden kétséget kizáróan kijelenteni, hogy lovagok által tett *muneráról* tanúskodna, ezek a juttatások sokkal inkább a városi közszerepéhez kapcsolódtak, mint lovagi státuszukhoz.

4. A főpapokat illetően feltételezhető, hogy mind vagyoni, mind vérségi szempontból nagyon is szűk volt az a kör, amelyből kikerültek. A főpapok mindegyike pannoniai születésűnek tekinthető, egyedül C. Titius Antonius Peculiaris esetében vetődik fel a moesia superioris származás lehetősége. Felirataik is arra utalnak, hogy tehetős és a lakosság megbecsülését kereső személyek voltak, legalábbis arányai-ban nagyobb számban ismertek közcélú építkezést megörökítő, vagy más *munerára* utaló felirataik.

5. Meglehetősen kevés városi vezető ismert az egykori Pannoniából, mindössze 99 biztos, illetve további 7 bizonytalanabb megítélésű személyt tartalmaz az összeállítás. A városok többségéből ötnél kevesebb vezető ismert, sok településről csak egy-egy, de több olyan is akad, ahonnan egyáltalán nem ismert egy személy sem. Aquincum és Poetovio esetében áll rendelkezésre annyi adat, hogy tágabb összefüggések is megfigyelhetők, s úgy tűnik, hogy e városok irányítása egy igen szűk elit kezében volt, talán néhány, vélhetően egymással is rokonságban álló család osztozott a helyi hatalmon. Bizonyára ennek tudható be, hogy a jelentősebb építkezések nem e réteghez köthetők, minthogy számukra családjuk ismertsége és befolyása már elég megbecsülést és tekintélyt kölcsönzött, így kevésbé kellett a lakosság támogatását és elismerését keresniük. Nem így a betelepülőknek, akik társadalmi jogállásukat és vagyoni lehetőségeiket tekintve nem maradtak el ugyan a helyi elit mögött, ám jövevény voltukból fakadóan többet kellett tenniük az érvényesülésért és elismertségért. A dolgozat elsőként tesz kísérletet egyfajta *fasti duumvirales* összeállítására Aquincum vonatkozásában. S noha a település több mint félszáz *Iivire* ismert, ez még mindig töredékét képezi az egykori adatoknak.

6. Jelen dolgozat néhány új olvasati javaslattal is él, illetve a korábbi közlések átvétele nyomán tévesen elterjedt olvasatokat is javítani kívánt. Egy töredékes aquincumi feliratot (TitAq 2, 515), közlője az alábbi formában oldott fel: [- - -] *Ael(io) Valenti*[- - -] | [- - - *de*] *c(urioni) col(oniae) Aqq(uincensium), Iiv[iro - - -] | [- - -]vica Su[- - -] | [- - -]P sí[- - -]*. Azonban más példákkal (pl.: CIL III, 10535) is alátámasztható, hogy a szöveg az alábbi módon értendő: *col(oniae) A(quincensium), q(uin)q(uen-nali), Iiv[iro - - -]*. Egy andautoniai feliraton (CIL III, 4008) szereplő V és E betűket többféleképp oldotta fel az eddigi kutatás, korábban jobbra *ve(teranus)*ként, vagy

újabbán *ve(nator)*ként² értelmezve, ezekkel szemben jelen dolgozat a *v(ir) e(gregius)* értelmezést javasolja. A poetovioi származású lovag és tartományi főpap Marcus Ulpius Ceionus esetében (CIL III, 4033) pedig teljességgel bizonyos, hogy az Ulpius, s nem a Valerius *gentiliciumot* viselte. Ennek megfelelően a poetovioi Valeriusokkal való rokonsága sem mutatható ki jelenleg.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/17321>

Felhasznált irodalom

- Fitz 2000 = Fitz Jenő: Pannonische Ritter. Alba Regia 29. (2000), 115–136.
- Pastor 2011 = Pastor, Simone: The Divinities of the World of Amphitheater in the Balkan-Danubian Provinces. Epigraphic and Iconographic Evidences of the Cult of Nemesis. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 62. (2011), 75–89.
- Šašel 1992 = Šašel, Jaroslav: Senatori ed appartenenti all'ordine senatorio provenienti dalle province romane de Dacia, Tasia, Mesia, Dalmazia, e Pannonia. In: Bratož, Rajko – Šašel-Kos, Marjeta (Ur.): Opera Selecta. Ljubljana, 1992. 162–190.
- Szabó Á. 2006 = Szabó Ádám: Pannoniciani sacerdotes. A szervezett vallási élet principatuskori vezetői. PTE BTK ÓRT, Pécs, 2006. (Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum 6.)
- Szabó E. 2003 = Szabó Edit: A pannoniai városok igazgatása. Urbanizáció, önkormányzat és városi elit a Kr. u. 1-3. században a feliratok tükrében. Doktori (Ph.D.) értekezés. Debreceni Egyetem, Latin szöveggyomány – római civilizáció Doktori Program. Debrecen, 2003. [Kézirat]
- Tóth 2001 = Tóth Endre: A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban (Ara agustorum in Pannonia Superior). Archaeológiai Értesítő 128. (2001), 5–33.

² Pastor 2011. 86. Nr. 24

BÁLING PÉTER: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép- Európában a 11. és kora 12. században*

A kutatás témája

Dolgozatunk megírása során azt a célt tűztük ki, hogy szélesebb családtörténeti vizsgálat alá vonjuk az Árpádok, Piastok és Přemyslidák dinasztiáinak tagjait. A kutatás azokra a személyekre tért ki részletesebben, akik a 10. század végétől egészen a 12. század első harmadáig alakították Magyarországot, illetve Cseh- és Lengyelország történetét. Vizsgálódásainkat igyekeztünk a münsteri iskola (Gerd Althoff) által kimunkált metodológiai keretek között elvégezni, amelyet tovább ösztönöztek a közelmúltban megjelent, a régió korabeli történetét hasonló módszertan szerint elemző írásokban foglalt nézetek. (Zbigniew Dalewski, Dušan Zupka, Bagi Dániel). Ez utóbbi munkák eredményei arra sarkalltak, hogy a családtörténeti vizsgálatok mellett különös figyelmet szenteljünk a régió dinasztikus torzsalkodásait kísérő konfliktuskezelési protokoll jelképes formáinak (*deditio*) és az érdekazonosság szimbolikus megnyilvánulásainak (*amicitia*). Mindezek mellett szükségesnek éreztük egy olyan genealógiai melléklet közzétételét is, amely a dolgozat időkeretein belül részletesen tárgyalja az Árpádok rokoni és házassági viszonyait. Az adattár elkészítését az is indokoltá tette, hogy Wertner Mór máig idézett, 1892-ben megjelent összefoglaló műve óta nem született olyan írás, amely tudományos jegyzetapparátussal kiegészítve a releváns szakirodalmi vélekedéseket és a fellelhető forrásokat egyaránt bemutatná. A melléklet a későbbiek során akár egy olyan számítógépes adatbázis alapját is képezheti, amelynek szakmai szempontjait a PTE Történettudományi Intézetének keretei között működő DelegatOnline (<http://delegatonline.pte.hu>) kutatócsoport fektetett le.

* Témavezető: Prof. Dr. Bagi Dániel. *Kárpát-medence és szomszédos birodalmak 600 és 1700 között* doktori program

Időhatárok

A disszertáció a 10. század végétől, tehát a kelet-közép-európai dinasztiák uralmának megszilárdulásától egészen a 12. század első harmadáig, a Magyarországon, illetve Cseh- és Lengyelországban egyaránt felbukkanó válságidőszak végéig öleli fel a régió történetét. A kezdőpont kiválasztásánál figyelembe vettük azt a körülményt, hogy Géza fejedelem uralmát megelőzően az Árpád-korra amúgy is jellemző korlátozott forráslehetőségek még inkább beszűkülnek, ebből fakadóan a legtöbb esetben pusztán hipotézisek megalkotására vállalkozhatnánk. A dolgozat végpontjának kijelölése körüli szempontok sorában nemcsak a magyar történelem hagyományosan elfogadott belső kronológiájára voltunk tekintettel, hanem arra a szakirodalmi megállapításra is, amely szerint a 12. század folyamán már egyre inkább tetten érhető a politikai gondolkodásban a római jog előretörése, illetve az investitúra-küzdelmek következtében oly mértékben változtak meg politikai-hatalmi viszonyok, amelyek hatására a régió politikumából folyamatosan kiszorult a Karoling-Ottoniánus teológiai-politikai eszmerendszer (Gericcs József).

Források

A dolgozat metodikai szempontjait igyekeztünk érvényesíteni a forráskezelés során is. A középkori házasságról szóló részben leginkább a zsinati határozatokban és törvényszövegekben fellelhető adatokat hasznosítottuk. A munka társadalomtörténeti jelenségeket vizsgáló fejezeteiben rendszerint narratív források elbeszéléseire támaszkodtunk. Ezt nemcsak a szegényes forrásadottság tette indokolttá, hanem az a módszertani elv is, amely alapján igyekeztünk a régió történetének három alapvető forrásában – Prágai Cosmas, Gallus Anonymus munkái és a 14. századi magyar krónikakompozíció – olyan epizódokat keresni, amelyek nagyfokú hasonlóságot mutatnak a nyugat európai, elsősorban a Birodalom területén keletkezett kútfők rituális kommunikációs formákat bemutató passzusaihoz. A disszertáció genealógiai mellékletének összeállításakor a lehető legszélesebb forrásbázis bevonására törekedtünk: a narratív kútfők mellett oklevelekben, nekrológiumokban megőrzött információkra is építettünk. Egyes személyek esetében azonban sajnos annyira szűkösek a forráslehetőségek, hogy kénytelenek voltunk olyan kútfőket is bevonni a kutatás körébe, amelyek nem számítanak korszakosnak. A bizonytalan, egymásnak ellentmondó forrásadatok, illetve az információ hiánya esetén a releváns szakirodalmi álláspontok bemutatását is fontosnak tartottuk.

A dolgozat felépítése

A két részből álló disszertáció második fele tartalmazza a vizsgálat során feltárt Árpád-házi személyek rövid genealógiai összefoglalóját. Így a mellékletben – anélkül, hogy megtörnénk a disszertáció gondolatmenetét – részletesen is lehetőség adódik az Árpádok olykor kusza és számos hipotézistől terhes genealógiai adatainak tárgyalására. A melléklet elkészítésekor kifejezetten a disszertációban kijelölt időintervallumot igyekeztünk szem előtt tartani, ennél fogva Géza fejedelemtől kezdve egészen Kálmán királyig vizsgáltuk az Árpádok dinasztijának családtörténetét. A munka során az egyes személyek – némileg igazodva Wertner Mór írásához – hat szempont mentén kerültek bemutatásra: névalak, származás, születési idő, házasság, gyermekek és az egyes személyek halálának körülményei. E hat aspektus vizsgálatakor a szakirodalmi tájékoztatót minden esetben egy rövid összegzés és értékelés követ, amelyben saját álláspontunkat is kifejtettük.

A munka törzsszövegét ugyanakkor a dolgozat első fele tartalmazza, amelyben a szakirodalom és a források bemutatása mellett foglalkoztunk a középkori házasságok jogi hátterét érintő kérdésekkel, a dinasztikus frigyek irányultságával és olyan társadalomtörténeti kérdésekkel, mint a hatalom öröklésének a problémája, dinasztikus családmódel megváltozása, a rokonok, barátok és tanácsadók szerepe, illetve a dinasztikus összeköttetések következtében létrejött érdekközösségek és segítségnyújtás körüli nehézségek bemutatása és értékelése.

1. Bevezetés

A munka bevezetésében a tematikai keretek ismertetése után került sor azoknak a metodológiai szempontoknak a bemutatására, amelyek alapján a történeti kutatás a 19. századtól kezdődően egészen napjainkig megpróbálta feltárni a dinasztikus házasságok körülményeit és az egyes országok történeti fejlődésére gyakorolt hatását. Ennek eredményeképpen megállapítottuk, hogy a szakirodalomban négy különböző módszertan lelhető fel: a pusztán genealógiai írások mellett a diplomácia- és kapcsolattörténeti szempontokat előtérbe helyező munkák és a modern társadalomtörténeti feldolgozások említhetők meg. A rövid módszertani ismertetés során az adott metodikai alapvetésnek leginkább megfelelő releváns külhoni és hazai munkákat is felidéztek. Ezen felül szóltunk az összehasonlító elemzés szükségességéről, a dolgozat által kijelölt időhatárokról és arról a történeti-, földrajzi régióról is, amelyet Köztes-Európának nevezünk.

2. Források

A dolgozat törzsszövege során felhasznált forrásokat és az azokhoz kapcsolódó problémákat a második fejezet során igyekeztünk bemutatni. Fontosnak látszott felvillantani azon elméleteket is, amelyek a kútfőket formai és tartalmi szempontok szerint próbálták meg csoportosítani (Herbert Grundman, Kristó Gyula, Franz-Josef Schmale). A különböző típusú források (szájhagyomány, narratív források, okleveles gyakorlat, törvényszövegek, stb.) tárgyalása után szükségesnek éreztük, hogy röviden ismertessük a dolgozat szempontjából legfontosabbnak számító krónikás hagyományból táplálkozó kútfők keletkezése és értelmezése körüli kérdéseket. Igyekeztünk szem előtt tartani azt a Helmut Beumann által tett megállapítást, amely szerint a középkori narratív források szerzőinek a történelemszemléletét is érdemes vizsgálat alá venni, hiszen az auktorok történetírói stratégiája jelentős mértékben tükrözi műveltségüket, és ez elválaszthatatlan az egyes szerzők életútjától. Ebből kiindulva szükségesnek véltük, hogy röviden bemutassuk, hogy a 12. század elején milyen ismeretekhez lehetett jutni a kor oktatási intézményeiben. A *causa scribendi* megértéséhez ugyanakkor elengedhetetlen a szerzők személye, illetve a királyi és fejedelmi udvar közötti kapcsolatrendszer ismerete. Ez utóbbi kérdéskörrel is a források tárgyalása során foglalkoztunk.

3. Kelet-Közép-Európai dinasztikus összeköttetések

A disszertáció lényegi részét adó harmadik fejezetben került tárgyalásra a középkori házasságok jogi háttérét bemutató értekezés. A történeti áttekintés során nemcsak a gyakorlatban alkalmazott együttélési formák (*Mundtehe*, *Friedelehe*, ágyasság) ismertetésének szenteltünk teret, hanem igyekeztük azt a folyamatot is bemutatni, amely által a házasság keresztény modellje meghonosult a középkor során. Az egyház egyik legfontosabb akkulturációs teljesítménye, a házasságok „krisztianizációja” ugyanis éppen a 12. századra, munkánk végpontjára vált teljessé. A zsinati határozatokban és a törvényszövegekben fellelt adatokat összevetettük a narratív források által az utókorra hagyott ismeretekkel, majd megvizsgáltuk, hogy a kelet-közép-európai dinasztiák esetében milyen hatásokkal érvényesültek a kánoni és világi előírások.

Ezt követően kapott helyet az Árpádok, Piastok és Přemyslidák házassági horizontjának a tárgyalása. Házassági horizont alatt azoknak a politikai és egyéb okokból megkötött frigyeknek az összességét értjük egy adott generáció során, amelyeknek az irányultsága megadja azt a mozgásteret, amely egy-egy dinasztiának a rendelkezésre állt, hogy céljait a házasságokon keresztül elérje. Ennek részletes bemutatására a fejezet végén tettünk kísérletet, miután a rendelkezésre álló forrásadatokat és a

releváns szakirodalom alapján ismertettük a dinasztiai nemzedékeinek házassági adatait, és röviden az egyes generációk tárgyalása után összefoglaltuk azokat a szempontokat, amelyek fontosnak bizonyultak a kapcsolatok létrejöttében. A vizsgálat során a három dinasztia tagjait genealógiai adatok alapján meghatározott kronológiai szempontok szerint soroltuk generációkba. A házassági horizont meghatározásakor figyelembe vettük a házasságkötés lehetséges körülményeit és irányát is. Utóbbit kategóriákba soroltuk be, melyeket minden nemzedék esetében az áttekinthetőség érdekében táblázatos formában foglaltunk össze. A vizsgált öt generáció házassági kapcsolatairól az alábbi adatok állnak rendelkezésre: a dinasztiai öt generációjából nagyjából nyolcvan főt ismerünk a források jóvoltából, ebből huszonhét az Árpádok, huszonöt a Piastok és huszonnyolc a Přemyslidák nemzetségéből kerül ki. Ezek az adatok természetesen csak megközelítő, hiszen a forrásokkal igazolható esetek nem feltétlenül fedik a valóságot, sőt bizonyos, hogy számos családtag a kútfők szűkössége miatt kimaradt a vizsgálatból.

A munka következő logikai egységét a dinasztikus család elemzése teszi ki. Ennek során röviden bemutattuk a *familia* fogalmának középkorban ismert értelmezéseit, a vérségi és a fiktív rokonság közötti különbségeket. A magyar királyi hatalom öröklésének fényében megkíséreltünk rávilágítani az Árpádok családmodelljének változására a dolgozat időkeretein belül. Rövid kutatástörténeti kitérőben igyekeztünk felvillantani a *senioratus* és a *primogenitura* intézménye körül kialakult historiográfiai nézeteket és problémákat, amelyeket a forrásokban fellelhető adatokkal is összevetettük. Fontosnak tartottuk szólni az olyan társadalmi kötelekekről is, amelyek nem vezethetők le semmilyen korabeli vélt vagy valós normatív jogból és nem képezték részét annak az általános középkori teológiai világszemléletnek, amely három funkcionális rend által írta le a társadalmat. Mivel magyar nyelven viszonylag csekély számban olvashatók hasonló témájú írások, ezért a kutatás történetének és jelen helyzetének bemutatására is törekedtünk. A nagyrészt Gerd Althoff által kimunkált módszertan áttekintése után igyekeztünk rámutatni a Kelet-Közép-Európában keletkezett narratív kútfők azon szakaszaira, amelyek alapján a régióban az *amicitia* és *deditio* intézményének megléte – nézetünk szerint – igazolható. Végezetül megkíséreltük bemutatni a dinasztikus család nyújtotta politikai előnyöket a *consilium* és *auxilium* fogalom páros mentén.

A kutatás eredményei

Munkánk első részében a dinasztiai tagjainak házassági gyakorlatát és horizontját elemeztük. Megállapítottuk, hogy a házasságot érintő egyházi szabályozás rendelkezései – amelyek a vizsgált időszak során még csak formálódtak – nem jelentettek semmilyen akadályt a régió dinasztikus házasságaira nézve. A történeti áttekintés so-

rán számba vett Meroving és Karoling időkhez képest – ahol az uralkodócsaládok egészen egyszerűen nem vettek tudomást azokról az akadályokról, amelyeket az egyház a törvénytelennek vélt házasságok elé igyekezett gördíteni – az általunk vizsgált időszakban a gyakorlat csak annyiban módosult, hogy az ilyen frigyek megkötéséhez a dinasztiaiák a 12. század során már kikérték az egyház hozzájárulását. A 11. század folyamán a kánoni korlátozás ellenére sem volt ritka az ágyasok tartása az uralkodóházak tagjainak körében. Mindez ahhoz vezetett, hogy az egyházi tilalom alá eső kapcsolatokat a dinasztia tagjai inkább legitimációs argumentumként használták fel. Erre utal, hogy a belviszályok során egyre inkább megjelent a kifogásolható származás mint érv a nemkívánatos családtagok félreállításához. Lengyelországban Zbigniew és III. Bolesław összetűzésekor, Magyarországon Kálmán fiának, Borisznak a jogigényével szemben hangoztak el ilyen indokok, amelyet aztán a dinasztikus történetírás is kiemelt fontossággal kezelt. Ennek ellenére, amikor azt a dinasztia érkei megkívánták, az ágyaskapcsolatból származó utód is örökölhetett, amelyre I. Břetislav esete szolgál kiváló példával. Összeségében tehát elmondható, hogy a dinasztikus házasságok létrejöttében sokkal inkább domináltak a politikai, gazdasági és családi érdekek, amelyek minden esetben felülírták az egyház normatív szabályozását.

A régió uralkodócsaládjainak nemzedékek szerinti vizsgálata során megállapítottuk, hogy az egyes generációkban született gyermekek száma nem vezethető le pusztán biológiai sajátosságokból, illetve az előző nemzedék házassági kapcsolatainak számából – noha természetesen ezeket az ismérveket nem lehet figyelmen kívül hagyni –, ugyanis mindez inkább az előző generációban lezajlott konfliktusok mélységével mutat szorosabb összefüggést. Az egyes dinasztiaiák esetében a házasságok kezdeti irányultságokhoz képest a 12. századra lassú elfordulás figyelhető meg. A Přemyslidák házaskapcsolatai egyre inkább a Birodalomba való betagozódás mellett foglaltak állást, amelyek a korai időszakban leginkább a Piastokkal folytatott konfliktusoknak voltak alárendelve. Hasonló megállapítás tehető Lengyelország esetében is, ahol a korai időszakban inkább a nyugati kapcsolatok voltak jellemzők, a belső viszályok következtében azonban egyre inkább a keleti, Kijev és a Rurikidák felé létesült házassági kapcsolatok domináltak. Ennek okát a Lengyelországra nehezedő nyugati irányú nyomásban kereshetjük. A dinasztiaiák közül a legszélesebb spektrumot az Árpádok házassági horizontja mutatja. A sokszínűség mellett azonban elmondható az is, hogy az Árpádok a Piastokhoz hasonlóan a Rurikidákban találták meg a legbiztosabb házassági partnert. Ennek okait nézetünk szerint a dinasztikus konfliktusokban kereshetjük. Az Árpádok torzsalkodásai során a nyugati irányultságú kapcsolatok ellensúlyozására alkalmasnak látszott a Kijevben székelő Rurikokkal való dinasztikus összeköttetések létesítése. Ugyanakkor a 12. századtól kezdve a Rurikidák és az Árpádok dinasztiaja már nem kizárólag Kijeven keresztül kapcsolódott egybe, hiszen ekkor vette kezdetét az önálló Halics megszervezése. A 12. század húszas éveitől kimutatható, hogy a halicsi politika a Kijevtől való elszakadás érdekében nyugati szomszédjaira

is támaszkodott, amelyet dinasztikus házasságokkal is igyekeztek megerősíteni. Ez a politika azonban csak ideig-óráig működött, hiszen a 12. század végétől éppen a korszakunkban kötött frigyek és rokonsági kapcsolatok következtében magyar és lengyel részről egyaránt felmerült a keleti expanzió gondolata.

Vizsgálódásaink során arra a következtetésre jutottunk, hogy a 10. század végén, a 11. század elején egy mellérendelő viszony fedezhető fel a családtagok között, hiszen potenciálisan minden közeli vérrokon szóba jöhetett mint lehetséges örökös. Mindez azonban nem vezethető le sem a *senioratus*, sem pedig a *primogenitura* tankönyvszerű definícióiból, sőt e jogtörténeti fogalmak „vegytisztán” a gyakorlatban vélekedésünk szerint egyetlen uralmi területen sem mutathatók ki. A vizsgált időszakban az uralkodói családmodell változásának lehetünk tanúi, amely sokkal inkább egy szűkebb vertikális keresztmetszetű, alá- és fölé rendelő viszony irányába tolódott el. Mindez természetesen a hatalomból kizárt és kirekesztett családtagok kárára történhetett csak, ennél fogva nem csoda, ha a források minden egyes generáció esetében családi torzsalkodásokról számolnak be. Nézetünk szerint az antikvitásból örökölt, de a korabeli viszonyokra adaptált *amicitia* jelenség játszotta az egyik meghatározó szerepet. E megállapításunkhoz a münsteri iskola és a hasonló metodológia szerint eljáró kutatók eredményeit használtuk fel, amelyek azt mutatták ki, hogy a 11–12. századra már a barátság fogalom is jelentős változáson ment keresztül, többek közt szorosan összekapcsolódott a *deditio* intézményével. A régióban a forrásszinten is kimutatható barátsági szerződések és az alávétés rituáléi inkább az Ottók konfliktusainak lezárásával mutatnak hasonlóságot. Az *amicitia* a 11. és 12. század során olyan komplex jelenségnek bizonyult, amely nemcsak a dinasztiatagok, azaz rokonok, hanem a dinasztia és az elit, illetve az országnagyok egymás közötti viszonyaiban is felfedezhető. A barátsági kötelékek ugyanakkor nem értelmezhetőek pusztán emocionális kapcsolatként, hiszen az abban résztvevő feleknek – akár önszántukból, akár kényszer hatására léptek ilyen kapcsolatra – egyaránt biztosított jogokat és rótt ki kötelezettségeket, ilyennek minősült a tanácsadás és segítségnyújtás. Az általános vélekedéssel szemben az *auxilium* nem korlátozódott a katonai segítségre, hiszen számos formája létezett a korban. A befogadás (*asylum*), egymás gazdasági alapú megsegítése, illetve pozícióba juttatása ugyanolyan fontos tényezőnek bizonyult a korban, mint a fegyveres beavatkozás. Ugyanakkor elmondható, hogy a kapcsolatokat szabályzó szokásjoggal nemcsak visszaéltek a korban, hanem a politikai színpadon beállott változás esetén akár egy érdekkapcsolat is felülírhatta a rokonsági kötelékeket. A régióban az általunk vizsgált időszakban keletkezett narratív forrásokban – amennyiben az a sértett fél szempontjait tartotta szem előtt – a jogsértés argumentációként jelent meg, ahogyan erre éppen a 14. századi krónika-kompozíció abaújvári eseményeket bemutató fejezete is rávilágít.

DEÁK MÁTÉ: A német repülés újjászületése
a versailles-i békét követően Németországban,
Európában és a világban (1919–1933)*

Németország politikai, katonai vezetése számára 1918-ra világossá vált, hogy az ország nem képes tovább vívni az első világháborút, még a harcok tényleges beszüntetése előtt elvesztette azt. A kutatásnak nem volt célja vizsgálni a vereséghez vezető út főbb állomásait, okait, sokkal inkább a vereség teremtette gazdasági, politikai válság megoldására tett német kísérleteket, azon belül is a repülés mint forradalmian új geopolitikai tényező jelentette lehetőségeket – mint kitörési pontokat – kívánta górcső alá venni.

A háborús évek Németországban egyet jelentettek a politikai és gazdasági értelemben vett transzformációval. Az átalakulás folyamata azonban 1918-ban nem ért véget, hiszen a kitűzött célokat nem sikerült elérni, újakat kellett megfogalmaznia a német kormányoknak. A rövid távú cél az ország megmentése és stabilizálása volt, a túlélés, míg a hosszabb távú törekvéseket Németország számára a versailles-i béke revíziója, valamint az ország fejlesztése jelentették. A változás az élet minden területét érintette, hiszen gyökeres átalakuláson ment át a társadalom, a politika, a gazdaság – a német kormányoknak fel kellett tehát ismernie, hogy a változás folyamatainak összefogásával és azok kanalizálásával lesz lehetséges a fejlődés útjának kitűzése. A felismerés bekövetkezett, ám ez a konszolidációs időszak gyakorlatilag Adolf Hitler hatalomra jutásáig tarthatott csak, a konszolidációt ugyanis felváltotta ismét egy transzformációs periódus, Németország elindult a később zsákutcának bizonyuló birodalomépítés útján. A birodalmi gondolat nem volt új a német nép számára, jelentős társadalmi igény mutatkozott az igazságtalannak vélt versailles-i béke revíziója iránt már közvetlenül a békediktátum aláírását követően.

Az új német vezetés a krízis érzékelését és annak elemzését követően válaszokat keresett a problémákra, mai szóval élve a krízisdiagnosztika vizsgálati módszereit alkalmazta. A repülés fejlesztése olyan kitörési pontot jelentett Németország számára – egyéb megoldási kísérletek mellett –, mely a lehetőség felismerésétől kezdve

* Témavezető: Prof. Dr. Fischer Ferenc. *Európa és a magyarság a 18–20. században* doktori program.

egyszerre jelentett politikai, gazdasági, technológiai és társadalmi megoldásokat a vesztes világháborút követő időszakban.

A konszolidációs időszak alapvetően kettős természetű a krízisdiagnosztikát követő német megoldási törekvések tükrében. Többek között azért is jellemezhető kettős természetűként a kihívásokra adott válaszok összessége, mivel ezeknek egy része nyilvános és jogszabálykövető, másik része viszont titkos, a versailles-i béke paragrafusával szemben megvalósuló program volt. Másrészről azért is írható le a folyamatok összessége kettős természetűként, mivel az ország belső konszolidációjának és stabilitásának megteremtésével együtt járt a diplomáciai, politikai és gazdasági értelemben vett expanzió más országok, kontinensek irányába. Az egymást váltó német kormányok megoldási javaslatai és azok végrehajtási módozatai tartalmazták a hagyományos német értékek és beidegződések táplálta igényeket is, mint a konzervens képviselt revans-politikát, a német nép nagyságának visszaállítása iránti törekvéseket, a területi és politikai értelemben vett revíziós terveket, valamint a birodalmiság gondolatának bizonyos elemeit. A birodalomépítés, a német nagyság gondolata nem tűnt el a vesztes háború következtében, sőt, bizonyos elemei felerősödhetnek, széles társadalmi támogatottság mellett, ám új utakon járva, új megoldásokkal kísérletezve történt mindez. A tömegek, a német nép elárulva érezte magát, hiszen nem talált elfogadható magyarázatot a vereségre. A fentiekkel párhuzamosan ugyanakkor kifejezetten erős volt a békevágy, a „megzavart rend” (*Bedrohte Ordnung*)¹ helyreállítása- iránt érzett vágyakozás is.

A krízismenedzsment számos új, modern elemet is alkalmazott céljai elérésének érdekében. Kifejezetten tudatos és célratörő megoldás volt a repülés mint a német gazdasági és geopolitikai – viszonylagos – elszigeteltségből történő kitörési lehetőség kormányzati szinten történt felismerése, annak központilag koordinált támogatása és fejlesztése, mely a megoldási kísérletek közül a modernitásával tűnik ki még most is, száz év elteltével a XXI. századból szemlélve azt. A korszerű megoldások nem értek véget ezzel az egy kiragadott példával. A légiközlekedésre úgy tekintettek a döntéshozók mint a gazdaság és az ipar katalizátorára. A német ipar a világon az elsők között alkalmazott olyan termelészervező megoldásokat, mint az iparágak közötti technológia- és tudástranzfer, mely többek között az aerodinamikában elért kutatási eredményeket és mérnöki, szakmai tudást kamatoztatta más iparágakban, így például az autógyártásban. Részben a piaci kihívások, részben a jogszabályi környezet tiltó rendelkezései folyamatos, gyors innovációra kényszerítették a német ipart a nemzetközi értelemben is versenyképessé válás folyamatában, s annak hosszú távú megőrzésében. Az innovatív megoldások közé tartozott az egyetemi kutatások ösz-

¹ A Tübingeni Egyetem (Universität Tübingen) keretein belül jelenleg is folyik egy kutatás a „megzavart rend” (*Bedrohte Ordnung*) címmel, mely Németország történelmi aspektusaiban vizsgálja a rend fogalmát, a megszavart rend és a német történelem kapcsolatát.

szekapcsolása az ipari, piaci szereplőkkel azok piaci, ipari hasznosulása érdekében. Alapvető szerepe volt a modern, megújulni képes német iparnak és felhalmozott mérnöki, szakmai tudásnak és precíziós gyártókapacitásnak abban, hogy Németország alig pár évvel a vesztes világháborút követően a légi dimenzióban, mint lehetséges kitörési pontban egyáltalán gondolkodhatott. Ez a háttér jelentette az alapot Németország számára az 1930-as évek végéig ahhoz, hogy polgári értelemben légi nagyhatalommá válhasson.

A modern technológiai fejlesztések mellett a német kormányok a külpolitikában is új megoldási lehetőségeket kerestek, szintén a modernitás jegyében. Weimarban állandósult a félelem a nyomasztó francia katonai fölénytől, s nem segített sokat az a tény sem, hogy Nagy-Britannia olykor hintapolitikát folytatott Németország kapcsán, mivel ennek konkrét eredményei csak később váltak kézzelfoghatóvá. Az Amerikai Egyesült Államok katonailag és politikailag kivonult Európából, s a két világháború között a Washingtoni Konferencián kialakított új, főként csendes-óceáni és távol-keleti érdekszféráját építette. Az új államalakulat, a Szovjetunió hasonló politikai elszigeteltségben született, mint a weimari Németország. Ugyanakkor a Szovjetunióval való együttműködés gondolata – még hozzá progresszív és konzervatív szélsőjobbaldali változatban egyaránt – végig ott kísértett a weimari köztársaság hivatalos külpolitikájában. A német progresszió az ország nemzetközi pozícióinak, egyúttal az európai béke feltételeinek javulását várta ettől, a konzervatív-szélsőjobbaldali irányzat viszont a nyílt revans-politika lehetőségeinek kiszélesülését.

A hagyományos értelemben vett német gazdasági és politikai érdekszférák – az 1920-as években – bizonyos szempontból elérhetetlenné, értelmezhetetlenné váltak, hisz a gyarmatok elvesztek, a kereskedelmi és politikai kapcsolatok részben megszakadtak, Németország – ha nem is teljes mértékben és értelemben – elszigetelődött. Új szövetségesekre, új horizontokra volt szükség az ország nemzetközi politikába történő ismételt beágyazásához. Ez a szabad politikai térkeresés az 1920-as évek elején Spanyolország mellett Dél-Amerikában valósulhatott meg. Az ott található országok, kiváltképp Chile és Argentína hagyományosan is jó viszonyt ápolt Németországgal, hiszen jelentős német kolóniák éltek itt már korábban is, valamint jelentős gazdasági és katonai kapcsolatai és érdekeltségei voltak a térségben Németországnak. Ezekben az országokban a német légitársaságok és azok leányvállalatai sikeresen szállhattak be a légi versengésbe a francia és észak-amerikai légitársaságokkal a légipostáért, utasokért, teherszállítmányokért, valamint új légi útvonalak kiépítéséért és azok monopolizálásáért, sok esetben kifejezetten sikeresen!

Az új politikai kiütkeresés eredménye volt a szovjet-német közeledés is, mely szintén hatalmas lehetőségeket hozott a német geopolitikai törekvések, így a német polgári – és titkos katonai – együttműködések számára. A „*Lebensraum*” mint új geopolitikai irány az 1930-as évek második felétől változtatta meg a politikai nézőpontot, ebben az évtizedben az említett titkos együttműködési lehetőségekben rej-

ló potenciál, valamint a Szovjetunió hasonló külpolitikai elszigeteltsége jelentette a közeledés alapjait. Itt megvalósulhattak azok a titkos német katonai fejlesztések és tesztelések, melyek Németországban tiltottak voltak a haderő részére. A Szovjetunió óriási légtere Németország számára összekötő kapcsot jelentett a Közel- és a Távols-Kelet felé, melyet először Hugo Junkers, majd a Luft Hansa is kihasznált terjeszkedése során. A Közel-Keleten főként Irán (Perzsia), míg a Távols-Keleten Kína és Japán jelentette a tervezett légi útvonalhálózat kiépítésének célországait. Ebbe a progresszív terjeszkedésbe, fejlesztésnek álcázott geopolitikai-geotaktikai folyamatként illeszthető be a német repülés exportjával történő terjeszkedés. A repülés nem önmagában és egyedül jelentette a megoldást, hiszen egy „komplex program” részeként jelent meg. A nemzetközi terjeszkedésre jó példa a tőkekihelyezés, mely Brazília, Mexikóba és Afganisztánba akkor is töretlen maradhatott, mikor a légerezékenyebben érintette Németországot a tőkehiány és a pénzügyi nehézségek.

Németország sikeresnek tekinthető külpolitikájának köszönhetően a versailles-i béke bizonyos (légi) megkötéseit, valamint a szerződés által teremtett politikai és gazdasági elszigeteltséget az 1920-as évek végére megváltoztatta. A gazdasági világválság – és a soha el nem engedett német birodalmi nagyság gondolata a revanspolitikával karöltve – más utat szabott az országnak. A birodalmiság eszméje azonban nem kizárólag európai értelemben jelent meg az új német politikában és társadalomban, hanem – részben a repülésnek köszönhetően – a globális szemlélet kezdett dominánsá válni. Adolf Hitler – többek között a repülés és a légierő segítségével – birodalmat akart építeni, a világ vezető hatalmává kívánta tenni Németországot, s ez elvezette a németeket, Európát és a világot a második világháborúhoz.

A két világháború közötti időszak német történelme a kutatók számára részleteiben is ismert itthon, és a nemzetközi történettudomány művelői előtt is. Ugyanakkor épp a Luft Hansa megalakulása kapcsán számos kérdés merült fel, melyek eddig nem kerültek górcső alá. Az alapkérdés, mely engem is elindított a vizsgálódás útján, a következő: ha Versailles-ban megtiltották a repülést Németország számára, akkor hogyan jöhetett létre a Luft Hansa mint korának – már alapításakor is – egyik legnagyobb légitársasága, mindössze 7 évvel a béke ratifikálását követően? Hogyan ültethette Németország tárgyalóasztal mellé a korábbi győzteseket – felismerve a nemzetközi politikai légkör enyhülését –, kihasználva az ország speciális geográfiai elhelyezkedését?

A fenti témakörök az alapkérdések, melyből aztán számos egyéb, sokszor messze vezető kérdés is fakad: honnan állt rendelkezésre az infrastruktúra? Milyen jogi környezet tette ezt az óriási léptékű innovációt lehetővé? Hathatott – paradox módon – a technikai fejlődésre a jogi tiltó környezet? Mennyiben segítette a tiltás az innovációt? Mit szolt a fő „ellenlábas” Franciaország a német légi jelenlét megerősödéséhez Németországban és Európában? Milyen hozzáállást mutatott Nagy-Britannia

Németország légi törekvéseihez? És egyáltalán: miért gondolkodtak és gondolkodhattak a német döntéshozók transzkontinentális légi dimenziókban? Miért válhatott Dél-Amerika légi szempontból preferált célponttá? Mennyire volt az Amerikai Egyesült Államok megengedő ebben a kérdésben?

A terjedelmi korlátok itt nem teszik lehetővé, hogy az alábbinál részletesebben mutassam be a kutatás főbb kérdéseire adott válaszokat és eredményeket, így csak rövid összefoglalást adhatok a legfontosabb konklúziókkal.

A) Kitört a weimari Németország a légi (és politikai, nemzetközi) elszigeteltség állapotából, melyet a győztes hatalmak erőltettek rá?

A vesztes Németországot 1918 után módszeresen el akarták szigetelni a nemzetközi diplomáciai és politikai élettől. Gazdasági értelemben véve is kizárólag a rá kirótt háborús jóvátétel visszafizetése erejéig tekintettek rá, valamint a megszerzhető nyersanyagokban gazdag területeit kívánták – főként a franciák – megszerezni. Minden más esetben – így a légi aktivitás terén is – el akarták lehetetlenníteni Németországot. Ennek érdekében a versailles-i béke pontjaiban olyan kötöttségeket és szabályokat erőltettek Németországra a győztesek, hogy az említett céljaikat maradéktalanul elérhessék.

A német diplomáciának köszönhetően a korábbi győztesek szándékai nem érték el céljaikat. 1922-ben a rapallói szerződésben német-szovjet megállapodást kötött a két nemzetközi kapcsolatoktól elszigetelt, korábban egymással ellenséges ország, mert céljaik elérését szolgálta a geopolitikai érdekközösség. 1926-ra Németország a légibarikád (Luftbarrikaden) politika alkalmazásával tárgyalóasztalhoz kényszerítette a korábbi győzteseket – a viszonyosság elve alapján – kihasználva Németország speciális európai geopolitikai helyzetét (európai *légikereszt* mivoltát).

B) Elérték céljaikat a győztes hatalmak abbéli szándékukban, hogy Németország számára egyszer és mindenkorra megtiltsák a repülést?

A német diplomáciának köszönhetően a versailles-i tiltó rendelkezések egy részét, melyek a repülés teljes korlátozását írták elő Németország számára, 1926-ra sikeresen írta felül új, a polgári repülést módosító keretszerződéssel (Párizsi Légügyi Egyezmények). Berlin tárgyalópartnerként elérte, hogy az egységesen kezelt repülést szétválasszák katonai – amely továbbra is tilos volt Németország számára – és polgári repüléssé. A légi korlátozások megszűntével megalakulhatott a Deutsche Luft Hansa, és a német repülés elindulhatott a polgári értelemben vett légi nagyhatalommá válás útján, s ezt követően világszinten is jelentős tényezővé válhatott.

C) Elérték céljaikat a versailles-i béke német repülést tiltó rendelkezései?

A versailles-i béke polgári repülést tiltó rendelkezései nem érték el céljaikat, hiszen a béke aláírását és ratifikálását követően alig 7 évvel Németország elérte, hogy – a polgári repülés szempontjából – az összes korábbi tiltást eltöröljék, s a német repülőgépipar újból a világ élvonalába kerülhessen. A versaillesi béke tiltó rendelkezéseinek revíziója történt meg a Párizsi Légügyi Egyezmények aláírásával. A katonai repülést tiltó rendelkezések (továbbra is) érvényben maradtak, de Németország azokat titokban, burkolt formában, nemzetközi partnereinek bevonásával (Szovjetunió, Spanyolország) könnyűszerrel játszhatta ki, polgári légi fejlesztéseknek álcázva az eredményeket. Német érdekeltségű légi vállalkozások sora jött létre világszerte, a SCADTA, CONDOR, SEDTA és a Junkers cégbirodalom.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/18332>

HAMERLI PETRA: Magyar-olasz kapcsolatok és regionális hatásaik, 1927–1934*

A doktori értekezés – amely azóta monográfiaként is napvilágot látott,¹ és amely a római Sapienza Egyetemen (Università degli Studi di Roma „La Sapienza”) kötött szerződésnek köszönhetően co-tutelle képzés keretében, olasz nyelvű összefoglalóval készült – Magyarország és Olaszország diplomáciai kapcsolatait mutatja be az olasz-magyar barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződés megkötésétől (1927. április 5.) a római jegyzőkönyvek aláírásáig (1934. március 17.) tartó időszakban. Elsősorban a budapesti, a római és a vatikáni levéltárak iratanyagára, valamint diplomáciai dokumentumgyűjteményekben fellelhető forrásokra alapozott kutatásom eredményei alapján úgy vélem, hogy a két világháború közötti időszak magyar-olasz kapcsolatai négy nagyobb szakaszra oszthatók:

1. 1918 (az I. világháború vége) –1927 (az olasz-magyar barátsági szerződés aláírása)
2. 1927–1934 (a római jegyzőkönyvek aláírása)
3. 1934–1938 (a magyar-olasz-osztrák blokk évei, Ausztria Németország általi bekebelezéséig, az Anschlussig)
4. 1938– (1940, Olaszország belépése a II. világháborúba) –1943 (az olasz fegyverszünet)

E négy szakasz közül disszertációmban a második, 1927 és 1934 közötti időszakot vizsgálom részletesen, amely azonban nem volna érthető az előzmények – különösen a két állam külpolitikai céljainak – részletes bemutatása nélkül. Magyarország esetében ez utóbbi a két világháború között a trianoni békeszerződés revíziója volt, amelynek legnagyobb akadályát a kisantant léte jelentette. Bethlen István miniszterelnök úgy vélekedett, hogy a „szláv veszély” megelőzése érdekében szükséges a magyar-olasz szövetség megkötése. Bethlen koncepcióját Ormos Mária ismertette

* Témavezető: Dr. habil. Hornyák Árpád – Dott. Alessandro Vagnini. *Európa és a magyarság a 18–20. században* doktori program.

¹ Hamerli 2018.

részletesen tanulmányában,² amely dolgozatom fontos kiindulópontját jelentette. Az, hogy a magyar kormányfő miért éppen Olaszországban látta a revíziós törekvések lehetséges támogatóját, az olasz külpolitikai aspirációkkal magyarázható. Benito Mussolini olasz vezető fő célként azt jelölte meg, hogy „mare nostrummá” tegye a Földközi-tengert. Ennek eléréséhez nemcsak az afrikai gyarmatosításra (Líbia, Eritrea, Etiópia) volt szükség, hanem arra is, hogy az olasz állam befolyása alá vonja az Adriát mint a Földközi-tenger öblét. Így az olasz külpolitikai célok elérésének első feltétele az adriai rivális, Jugoszlávia kiiktatása volt (Badoglio-terv), amelynek köszönhetően Olaszország nem melleleg a Balkánon és Közép-Európában is megvethette a lábát. A magyar-olasz barátság célja tehát – Renzo De Felice olasz történeoszt idézve – úgy foglalható össze, hogy a magyar kormány Olaszországban biztos támogatót keresett a revízió kivitelezéséhez. Az olasz külpolitikában Magyarországnak egyfelől Jugoszlávia elszigetelésében volt szerepe, másfelől pedig Olaszország, Ausztriát is bevonva az együttműködésbe, a magyar államra kívánt támaszkodni a német hegemon törekvések megfékezésében, és abban, hogy mérsékelje Franciaország befolyását a térségben.³

Mindebből érzékelhető, hogy a disszertáció egyik központi problematikája a jugoszlávellenes olasz törekvésekben játszott magyar szerep. Olaszország a délszláv állam felbomlasztását, de legalábbis gyengítését kívánta, aminek kivitelezéséhez az etnikailag rendkívül sokszínű, ám a szerb Karadorđević-dinasztia által erősen centralizált Jugoszláviától elszakadni kívánó szeparatista csoportok kínálták a legjobb lehetőséget. Noha függetlenségük érdekében szervezkedtek a koszovói albánok és a montenegróiak is, a két legjelentősebb szeparatista csoport a macedónok (Belső Macedón Forradalmi Szervezet, VMRO) és a horvátok (Horvát Parasztpárt, Usztasa Mozgalom) körében formálódott. A VMRO – amelynek magyar és olasz kapcsolatait eddig sem Magyarországon, sem pedig Olaszországban nem vizsgálták – mindkét kormány számára eszközt jelentett Jugoszlávia gyengítéséhez, ám a kapcsolatok kéréséletűnek bizonyultak, mivel a belső viszályokkal terhelt szervezet nem volt képes betölteni azt a szerepet, amelyet a magyar és az olasz diplomácia a kisantant, illetve Jugoszlávia gyengítésében szánt neki. A horvát szeparatisták mérsékelt szárnyát a Horvát Parasztpárt, a radikális irányzatát pedig az Usztasa Mozgalom – amelyet a vezető, Ante Pavelić Mussolini segítségével, olasz földön alapított – képviselte. A szeparatisták támogatása az 1934. október 9-én, I. Sándor ellen elkövetett marseille-i merénylet után vált felettebb kínossá a magyar és olasz kormányok számára, amit Ormos Mária részletesen vizsgált monográfiájában.⁴

² Ormos 1971a; Ormos 1971b.

³ De Felice 1974. 359.

⁴ Ormos 1984.

A kutatás során lehetőségem volt megvizsgálni a merénylettel kapcsolatos olasz dokumentumokat is, amelyek alátámasztják az eddigi ismereteket.

A jugoszlávellenes törekvések támogatásáért cserébe a magyar kormány a revíziós célok támogatását várta Olaszországtól. Noha a szakirodalom inkább az angolok propagandatevékenységét emeli ki a revízió kapcsán, az olasz források és a korabeli visszaemlékezések más megvilágításba helyezik a kampány hátterét, így dolgozatom e tekintetben is hozott új adalékokat. A már sokak által vizsgált Rothermere-kampány kapcsán először Zeidler Miklós említette, hogy Mussolini is szerepet játszott annak elindításában,⁵ amit alátámasztanak az olasz források is. Ezen túl Mussolini maga is több beszédben kitért a Trianonban aláírtak revideálásának szükségességére, aminek köszönhetően rendkívüli népszerűsége tett szert Magyarországon, s Milánóban megalakult az *Amici dell'Ungheria* nevű magyarbarát szervezet, amely kulturális színezettel álcázva a magyar revízió érdekében folytatott olasz propagandához biztosított intézményes keretet. Mindazonáltal az olasz barátság önmagában kevésnek bizonyult a revízió gyakorlati megvalósításához, amelynek okait veszi nagyító alá a dolgozat. A revízióknak elengedhetetlen feltétele volt Magyarország felfegyverzése, amelyhez Olaszország ugyancsak támogatást ígért, s noha valóban történtek kísérletek erre, azok vagy lebukással – mint a szentgotthárdi (1928) és hirtenbergi (1933) fegyverbotrányok –, vagy kudarccal – mint a katonai kölcsön ígérete – végződtek. Úgyszintén csalódást okozott a magyar politikai körökben a négyhatalmi paktum-terv (1933), amelyben ugyan a terv kiötlője, Mussolini szót emelt a revízió szükségessége mellett és szorgalmazta azt, a francia ellenállás azonban végül nem tette lehetővé a kérdés megvitatását, és a paktum csupán egy formális együttműködési nyilatkozatként került aláírásra 1933. június 7-én.

Az értekezés hangsúlyt fektet annak bemutatására is, hogy a harmadik államokkal való kapcsolatok hogyan befolyásolták a magyar-olasz viszonyt. A két állam kapcsolatának gyenge pontját a román-magyar optánsvita jelentette, ugyanis a Bánát területének hovatarozása végett fennálló jugoszláv-román ellentétek miatt Románia is a jugoszlávellenes olasz törekvések egyik lehetséges támogatójaként szerepelt az olaszok elképzelésében, így Olaszország Magyarországgal és Romániával egyaránt jó viszonyt kívánt fenntartani. Ennek megfelelően 1927-ben Mussolini a magyar és a román államok egymáshoz való közelítésén fáradozott, s mivel mindkét ország az olaszok támogatásáért folyamodott az optánskérdés megoldásában, Olaszország a perben közvetítőként lépett fel, ami szintén kevésbé ismert epizódja történetírásunknak. Az olasz közvetítési kísérletek eredményeképp kerülhetett sor az 1929-ben folyó San Remo-i tárgyalásokra, és az Agráralap létrehozására (1930. április 28.).

⁵ Zeidler 2009.

Ugyancsak fontos szerepet töltött be a magyar-olasz kapcsolatokban – különösen gazdasági téren – Ausztria. Iginio Brocchi olasz gazdasági diplomata volt a kiötlője annak az elképzelésnek, amely egy olasz-osztrák-magyar gazdasági blokk létrehozását célozta meg. E terv sikerre vitele esetén Olaszország kialakíthatta volna az általa vágyott közép-európai befolyási övezetet, Magyarországnak pedig – mint az egykori dualista Monarchia egyik pillérének – a két világháború közötti időszakban is Ausztria maradt a legjelentősebb kereskedelmi partnere. Ezen felül Ausztriának a magyar-olasz együttműködés kereteibe vonásával egyfelől mindkét állam megakadályozhatónak tartotta az 1930-as évektől, különösen Adolf Hitler német kancellár hatalomra jutását követően egyre fenyegetőbbben jelentkező Anschlusst, másfelől pedig Olaszországot az az ambíció is mozgatta, hogy ha Ausztriát saját partnerévé tenné, azzal biztosítaná, hogy az olasz állam kerekedjen felül a Franciaországgal való Duna-menti rivalizálásban. Mindezek fényében elmondható, hogy Ausztria kulcsfontosságú volt annak tekintetében, hogy a három nagyhatalmi rivális, Franciaország, Németország és Olaszország közül melyik lesz Közép-Európa vezető állama. Az Ausztriához történő közeledés első lépésének Bethlen és Mussolini a jobboldali Heimwehr-mozgalom vezetőivel való kapcsolatfelvételt tartották, mivel a két miniszterelnök úgy vélekedett, hogy a Heimwehr képes lehet arra, hogy mérsékelje a szociáldemokraták befolyását a politikai életben, amely ez idő tájt viszonylag erősnek bizonyult Ausztriában. Bár korábban születtek magyar forrásokon alapuló tanulmányok⁶ a Heimwehr magyar és olasz kapcsolatairól, az erről szóló fejezet abban a tekintetben hoz újdonságot a dolgozatomban, hogy alkalmam nyílt áttekinteni és felhasználni a kérdésre vonatkozó olasz forrásokat is. A Brocchi által tervezett olasz-osztrák-magyar együttműködést a római jegyzőkönyvekkel (1934) sikerült részben megvalósítani, amelyek aláírása Mussolini utolsó kísérletének tekinthető arra, hogy elejét vegye Németország közép-európai térnyerésének. Ettől kezdve a magyar-olasz kapcsolatokban jól érzékelhetővé vált az erőteljes német hatás, amely mind Magyarország, mind Olaszország politikáját egyre jobban befolyásolta. Így a jegyzőkönyvek aláírása olyan fordulópontnak tekinthető a magyar-olasz kapcsolatokban, amely azok egy szakaszának lezárulását, és egyúttal dolgozatom záró dátumát jelentette.

A felvázolt nagyobb fejezetek mellett vannak olyan, kisebb epizódok is, amelyekre disszertációm röviden kitért. Ide tartoznak a harmadik államokkal (Németország, Szovjetunió, Törökország és a Vatikán) történő kapcsolatkeresésről szóló alfejezetek, valamint a gazdasági világválságot követő, közép-európai gazdasági kooperáció célzó törekvések közül azok, amelyek hatással voltak a magyar-olasz kapcsolatok alakulására (Brocchi-terv, német-osztrák vámunió terve). Mint említettem, disszertációm monográfiaként is megjelent már, és folytatólagos terveim között szerepel a magyar-olasz viszony 1935 és 1943 közötti alakulásának bemutatása is.

⁶ Kerekes 1961; Murber 2012.

A dolgozat eredményei tételesen az alábbi módon foglalhatóak össze:

- A dolgozat a magyar-olasz kapcsolatokat nem pusztán bilaterális alapon, hanem a nemzetközi, ezen belül elsősorban a közép-európai és a balkáni viszonyrendszerben mutatja be.
- Amellett, hogy az értekezésben a diplomáciai kapcsolatok bemutatása a fő cél, a munka kitér a kulturális és a gazdasági aspektusokra is, amennyiben azok a politikai kapcsolatokra hatást gyakoroltak.
- A disszertáció ismerteti a magyar revízió melletti olasz propagandatevékenységet, beleértve a négyhatalmi paktum-terv olasz dokumentumok mentén történő bemutatását is.
- A dolgozat részletesen kitér arra, hogy Magyarország milyen szerepet játszott az olaszok jugoszlávellenes törekvéseiben, bemutatva a Belső Macedón Forradalmi Szervezettel (VMRO), a Horvát Parasztpárttal és az Usztasával való kapcsolatokat is.
- Az értekezés ismerteti Olaszország szerepét az optánskérdés rendezésében.
- A munka bemutatja, hogy Magyarországon miként fogadták a Mussolini jelentős politikai sikerének tekinthető lateráni egyezményt.
- A munka olasz források alapján is megvizsgál olyan témákat, mint a szentgotthárdi és a hirtenbergi fegyverbotrányok, a Heimwehr magyar és olasz kapcsolatai, a mohácsi beszéd, a Római Magyar Akadémia alapítása, vagy a marseille-i merénylet.

Ami dolgozatom *forrásbázisát* illeti, a két állam diplomáciai kapcsolatainak feltérképezéséhez a hazai intézmények közül a *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának (MNL OL)* iratanyaga szolgált a legértékesebb dokumentumokkal, melyek közül kifejezetten a Külügyminisztérium Levéltára Politikai Osztályának Iratai (K 63) és annak Reservált Iratai (K 64) bizonyultak témám szempontjából a leghasznosabbnak. Az iratcsomókban található dokumentumok közül a magyar-olasz viszonyra vonatkozó anyagokon túl a kutatási téma szempontjából igen hasznosnak bizonyultak azok a tételek, amelyek Magyarország Ausztriával, Jugoszláviával, a Szovjetunióval és Törökországgal való kapcsolatairól adnak képet. Az említett fondok mellett áttekintettem a magyar-olasz gazdasági viszonyokról szóló iratanyagot (Gazdasági Osztály, K 69), a Jogi Osztály (K 70) iratcsomójában található államközi szerződéseket, a Számjelosztály (K 74) anyagait, a Sajtó- és Kulturális Osztály (K 66) iratait, és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (K 636) vonatkozó tételeit is.

A hazai történészek előtt a magyar forrásoknál jóval kevésbé ismert az Olaszországban fellelhető dokumentum-együttes. A külkapcsolatok tekintetében a legértékesebb iratok az *Olasz Külügyminisztérium Levéltárában* (Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, ASMAE) találhatóak, azon belül is a Politikai Ügyek (Affari Politici 1919–1930, és Affari Politici 1931–1945; AA. PP.)

elnevezésű fondban. E levéltár sajátja, hogy az Olaszország egyes államokkal ápolat kapcsolatairól szóló anyagok az adott ország nevével jelzett iratcsomókban rendezve őrzik. Ezek közül a Magyarországra (*Ungheria*) vonatkozó forrásokon túl – hasonlóan a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában alkalmazott kutatási módszeremhez – az *Albania*, az *Austria*, a *Bulgaria*, a *Francia*, a *Germania*, a *Jugoslavia*, a *Romania*, a *Russia* és a *Turchia* elnevezésű csomók magyar-olasz kapcsolatokról valló iratanyagait is áttekintettem. Néhány ügyre vonatkozóan – mint például a fegyverbotrányok vagy az Usztasával való kapcsolatok – a külügyminisztérium és az államtitkárság iratai (Gabinetto del Ministro e della Segreteria Generale 1923–1943) is hasznos információkat nyújtottak. A német-osztrák vámunió tervéről, illetőleg annak olaszországi és magyarországi fogadtatásáról a Kereskedelmi ügyek 1927 (*Affari Commerciali* 1927) elnevezésű fondban talált iratok nyújtottak számomra hasznos információkat.

E két „fő” levéltári anyag mellett értékes forrásokat rejtett az *Olasz Állami Levéltár* (Archivio Centrale dello Stato di Roma, ACS), az *Olasz Hadsereg Vezérkari Főnöke Hivatalának Levéltára* (Archivio dell’Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell’Esercito, AUSSME), a *Vatikáni Titkos Levéltár* (Archivio Segreto del Vaticano, ASV), a *Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciójának Történeti Levéltára* (Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria della Santa Sede, S. RR. SS.) és a *Horvát Állami Levéltár* (Hrvatski Državni Arhiv) is.

Disszertációm elsősorban e forrásokra alapoztam, melyeket további forráskiadványok és emlékiratok felhasználásával, valamint a szakirodalomra támaszkodva sikerült egységes szöveggé formálnom. Dolgozatom szempontjából a legjelentősebb forráskiadványt kétségtelenül az *I Documenti Diplomatici Italiani (DDI)*⁷ címet viselő, monumentális dokumentum-gyűjtemény hetedik szériájának (Settima serie) 4–16. kötetei jelentik, amelyek az olasz külpolitikára vonatkozó iratokból tesznek közzé alapos, több olaszországi levéltár forrásait tartalmazó válogatást. A memoárok közül kettőt tartok igazán kiemelkedő fontosságúnak a dolgozatom szempontjából. Az egyik Hory András belgrádi, majd 1927-től római magyar követ emlékirata,⁸ amely elsősorban az előzmények bemutatásához nyújtott segítséget, a másik pedig Pompeo Aloisi olasz diplomata naplója,⁹ amelyből kiderül, hogy a marseille-i merénylet elkövetője valójában egy horvát illető, az Usztasa tagja volt.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/17356?show=full>

⁷ DDI. Settima serie, vol. 4–15.

⁸ Hory 1987.

⁹ Aloisi 1957.

Források

Forráskiadvány

DDI. Settima serie, vol. 4–15 = Mosca, Rodolfo (a cura di): I Documenti Diplomatici Italiani. Settima serie, Volume 4–15. Róma, 1953.

Emlékiratok

Aloisi 1957 = Aloisi, Pompeo: Journal: 25 Julliet 1932-14 Juin 1936. Párizs, 1957.

Hory 1987 = Hory András: Bukaresttől Varsóig. Budapest, 1987.

Felhasznált irodalom

De Felice 1974 = De Felice, Renzo: Mussolini il duce. Vol. I. Gli anni del consenso, 1929–1936. Torino, 1974. 359.

Hamerli 2018 = Hamerli Petra: Magyar-olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásai, 1927–1934. Budapest, 2018.

Kerekes 1961 = Kerekes Lajos: Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom, 1920–1930. Történelmi Szemle 3. (1961), 199–216.

Murber 2012 = Murber Ibolya: A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle 8. (2012), 129–172.

Ormos 1971a = Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle 13. (1971), 133–156.

Ormos 1971b = Ormos Mária: L'opinione del conte Stefano Bethlen sui rapporti Italo-Ungheresi (1927–1931). Storia Contemporanea 2. (1971), 283–314.

Ormos 1984 = Ormos Mária: Merénylet Marseille-ben. Budapest, 1984.

Zeidler 2009 = Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Pozsony, 2009.

SZALÁNCZI JÓZSEF KRISZTIÁN: Németország helye a déli-sarkvidéki Nap alatt. Az Antarktisz felosztásának kérdése a 20. század első felében, különös tekintettel az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció előzményeire, valamint nemzetközi, katonai és gazdasági vonatkozásaira*

Disszertációmban azt a célt tűztem ki, hogy az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció – amelyet a vállalkozás végrehajtására kiküldött hajó neve után Schwabenland-expedícióként is emlegetnek – rendkívül szerteágazó összefüggésrendszerét feltárva bemutassam Németország első pillantásra talán marginálisnak tűnő, valójában azonban korántsem elhanyagolható szerepét az Antarktisz politikai felosztásának folyamatában, illetve megvizsgáljam, hogy a tudományos kutatás mellett a vállalkozásnak milyen katonai, gazdasági és politikai összetevői voltak, illetve következményei lettek. A feldolgozott téma újszerűsége abban rejlik, hogy a fenti szempontok szerint Németország déli-sarkvidéki tevékenységét, különösképpen pedig annak hatását más államok – elsősorban Nagy-Britannia, Norvégia, Argentína és Chile – Antarktisszal kapcsolatos politikájára, primer levéltári forrásokra alapozva, részletekbe menően eddig sem magyar, sem nemzetközi szinten nem vizsgálták. Ugyanez igaz a két világháború között kialakított és a második világháború folyamán a gyakorlatban is alkalmazott német haditengerészeti doktrína, az úgynevezett cirkálóháború és a Schwabenland-expedíció közötti összefüggések feltárására is. A témaválasztást különösen indokolta, hogy már a kutatás kezdetén is nagyon erősen feltételezni lehetett, hogy az 1938–1939-es német felfedezőút ezt a két, geopolitikai és katonai nézőpontból egyáltalán nem jelentéktelen kérdéskört – azaz az Antarktisszal összefüggő szuverenitási vitákat és a cirkálóháborús stratégiát – összekapcsolja.

A Déli-sarkvidék látszólag mindentől távol eső, huzamosabb emberi tartózkodásra nagyjából alkalmatlan területei a rendkívül zord éghajlati viszonyok ellenére már a 20. század első felében sem hagyták teljesen hidegen a világ hatalmait.

* Témavezető: Prof. Dr. Fischer Ferenc. *Európa és a magyarság a 18–20. században* doktori program.

A régiót azonban ekkor még nem a napjainkban leginkább emlegetett tényezők – azaz az antarktisi szárazföld mélyén megbúvó feltáratlan nyersanyagkincsek, a hatalmas mennyiségű édesvízkészlet, a globális felmelegedés következtében leszakadó, olykor szinte országnyi méretű jégtömbök, az ózonernyő helyzete, illetve a környező óceáni vizek kontinentális talapzatában rejtőző olajtartalékok – tették érdekessé. Az Antarktisz legfontosabb – és a gyakorlatban is kiaknázzható – gazdasági potenciálját a 19. század utolsó harmadától a második világháborúig a Déli-óceánon folytatott bálnavadászat jelentette, amely a világgazdaság szempontjából is komoly jelentőséggel bírt, tekintettel a bálnából kinyert olaj és zsír számos felhasználási módozatára. A 1800-as évek legvégén meginduló nagy déli-sarkvidéki felfedezőhullám esetében is – amelynek keretén belül számos ország indított nemzeti kutatóexpedíciókat déli-sarkvidéki területekre, s amelybe Németország is bekapcsolódott – a bálnavadászati ipar képezte a legnagyobb felhajtóerőt a tudományos kutatások számára, hiszen a rendkívül költséges felfedezőutakat az érintett államok, vagy szervezetek elsősorban a későbbi gazdasági haszon reményében voltak hajlandók patronálni. Különösen igaz ez a megállapítás Nagy-Britanniára, amely az önmagukban véve jelentéktelen, de földrajzi elhelyezkedésük miatt a tárgyalt kérdésben mégis nagy jelentőséggel bíró Falkland-szigetek köré építette fel antarktisi birodalmát, s 1908-ban (Falkland-szigeteki Független Területek néven) egy igen nagy kiterjedésű szektor felett jelentette be fennhatóságát a régióban, amelybe a környező vizek és szigetek mellett az Antarktisi-félsziget nyúlványa is beletartozott. A brit lépés legfontosabb okát a bálnavadászat feletti kontroll megszerzése képezte, ami a későbbiek folyamán is irányadóvá vált az antarktisi kérdésekben.

A Schwabenland-expedíció azért különösen alkalmas arra, hogy e kevésbé feltárt témakör központi elemeként jelenjen meg, mert Németország az 1919-es versailles-i szerződést követően hosszú időre a déli-sarkvidéki ügyekből is kizárásra került. Így amikor az ország az 1930-as évek második felében, az önálló német bálnavadászat megszervezésével párhuzamosan visszatért a régióba, már „idegen testnek” számított a déli vizeken. Minden, az antarktisi térségben érdekelt hatalom maximális gyanakvással tekintett a németek, mint új riválisok felbukkanására, amelyet a *Schwabenland* kutatóhajó váratlan útja 1938–1939 fordulóján csak még tovább fokozott, komoly lépéseket és politikai átrendeződést váltva ki a déli-sarkvidéki ügyekben érintett államok – különösen Norvégia és Nagy-Britannia, de más szempontból idesorolhatjuk Argentínát és Chilét is – egymás közötti viszonyában. A sikeresen végrehajtott expedícióval a náci Németország a leghatározottabban jelezte, hogy helyet követel magának a „déli-sarkvidéki Nap” alatt, ráadásul – és ez az összetevő főként Londont foglalkoztatta –, a végrehajtás időpontja az egyre inkább elmérgesedő európai helyzet tükrében arra engedett következtetni, hogy a felderítő útnak akár katonai céljai is lehettek. A brit birodalmi források jól tükrözik, hogy a brit Külügyi Hivatal, illetve az Admirális politikai és katonai vonalon egyaránt foglalkozott a

dél-atlanti körzetben, illetve a Déli-óceánon kialakult helyzettel. Előbbi elsősorban az expedíció körülményeit és lehetséges céljait elemezte, utóbbi pedig – már a háború kitörését követően – a német segédcirkálók és a nagy hatótávolsággal rendelkező tengeralattjárók esetleges dél-atlanti vagy antarktiszi felbukkanása ellen fogantatosított intézkedéseket tárgyalta.

A disszertáció az alább felsorolt kérdések megválaszolását tűzte ki maga elé fő feladatául:

1. Az 1938–1939-es Schwabenland-expedíció gyakorolt-e bármilyen tényleges hatást a Déli-sarkvidék politikai felosztásának folyamatára, amely a 20. század első felében gőzerővel zajlott a térségben érdekelt államok között?
2. Létezett-e olyan szándék, miszerint Németország hivatalos területi igényt jelentsen be valamely antarktiszi régióra?
3. Német részről mik voltak az expedíció életre hívásának legfontosabb okai? Tudományos kutatóútról, katonai manőverről, politikai és gazdasági célok elérésének szándékával megszervezett vállalkozásról, vagy esetleg ezek kombinációjáról beszélhetünk-e? Amennyiben – amint azt a kutatás kezdetekor rendelkezésre álló néhány forrásból sejteni lehetett – az utóbbiról, melyik tényező milyen súllyal esett a latba a kutatóút megszervezésekor, azaz mik voltak a prioritások?
4. A déli-sarkvidéki térségben érdekelt hatalmak (főként Nagy-Britannia – továbbá a brit birodalom részeként Ausztrália és Új-Zéland –, illetve Norvégia, Argentína és Chile és az Amerikai Egyesült Államok) politikai vonalon miként reagáltak az 1938–1939-es Schwabenland-expedícióra és Németország felbukkanására a régióban?
5. Németország a két világháború közötti időszakban nagy energiákat fektetett olyan polgári fejlesztésekbe – pl. a *Lufthansa* által üzemeltetett, Európát Afrikával és Dél-Amerikával összekötő légi posta-útvonal kiépítésébe –, amelynek tapasztalatait később katonai célokra is fel lehetett használni. Mindemellett pedig számos, formailag polgári, vagy tudományos célú, de katonai összetevőkkel rendelkező manővert is végrehajtott – elsősorban az Atlanti- és a Csendes-óceán térségében –, amelyek a versailles-i szerződés kijátszására, illetve a következő nagy háborúra való felkészülésre szolgáltak. Beleilleszthető-e a Schwabenland-expedíció ezen tevékenységek sorába, vagy ilyen szempontból teljesen különálló esetről beszélhetünk-e?
6. Lehetett-e köze a Schwabenland-expedíciónak a két világháború között kidolgozott német cirkálóháborús doktrínához, amely a második világháború folyamán a gyakorlatban is alkalmazásra került? Amennyiben igen, milyen szempontból?

7. Németország ellenfelei – különösen Nagy-Britannia – tanúsítottak-e érdeklődést az expedíció esetleges katonai vonatkozásai iránt? Amennyiben igen, tettek-e bármilyen katonai intézkedést a kutatóúttal összefüggésben?
8. A fentiek alapján mik voltak a Schwabenland-expedíció rövid és hosszú távú politikai következményei?

Tartalmi felépítését tekintve a disszertáció három fő egységből tevődik össze. Az első főfejezet a Schwabenland-expedíció történelmi és ideológiai előzményeit mutatja be 1857 és 1939 között, a német Antarktisz-kutatás kezdeteitől Erich von Drygalski és Wilhelm Filchner első világháborút megelőző déli-sarkvidéki vállalkozásain keresztül az 1938–1939-es kutatóút megszervezését közvetlenül megelőző időszakig. Mindemellett egy részfejezet kitér a témakör szempontjából kulcsfontosságú brit Antarktisz-politika részleteire is.

A második főfejezet a Schwabenland-expedíció végrehajtását, körülményeit és eredményeit, illetve a kutatóút és a cirkálóháborús doktrína kapcsolatát mutatja be. A német vezetés 1938 végén a rendelkezésére álló legkiválóbb szakembereket küldte az antarktiszi feladat végrehajtására, amelynek sikeres teljesítéséhez a *Lufthansa* légitársaság birtokában lévő, a Németországot Dél-Amerikával összekötő postaútvonalon már bevált, tapasztalt személyzettel rendelkező, hidroplánok indítására és fogadására alkalmas *Schwabenland* katapulthajót, illetve annak berendezései (pl. ultrahangos vízmélységmérő készülékek) révén az elérhető legmodernebb technikát is biztosította. Az Alfred Ritscher kapitány vezette expedíció tudományos szempontból kiemelkedő eredményeket ért el, más kérdés, hogy az 1945 utáni időszakban a kutatóút politikai okokból kifolyólag a kifejezetten kényes témák közé került, így a következő évtizedekben – legalábbis a szélesebb közvélemény előtt – javarészt a feledés vált osztályrészévé. A meteorológiai, oceanográfiai és egyéb vizsgálatok, illetve a Ritscher számára adott titkos utasítások azonban egyértelműen katonai célokat is szolgáltak, összefüggésben a két világháború között kialakított, *Kreuzerkrieg* (cirkálóháború) néven ismertes német haditengerészeti doktrínával.

A harmadik főfejezet az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció nemzetközi összefüggéseit vizsgálja, különös tekintettel Nagy-Britannia (pontosabban inkább a brit birodalom), Norvégia, Argentína, Chile és az Amerikai Egyesült Államok déli-sarkvidéki politikájára. A korabeli – főként brit és ausztrál – archív dokumentumok tükrében kirajzolódik az említett államok térségbeli tevékenysége és diplomáciai viszonyrendszere a német felfedezőutat megelőző időszakban, emellett pedig a *Schwabenland* déli-óceáni ténykedésére adott nemzetközi válaszreakciók, valamint Németország antarktiszi beavatkozásának rövid és hosszabb távú következményei is bemutatásra kerülnek. Az értekezést lezáró kitekintő fejezet összefoglalást ad a Déli-sarkvidékkel kapcsolatos területi vitákat „befagyasztó” 1959-es Antarktisz-szerződésről, illetve vázolja a fehér kontinenssel összefüggő, máig megoldatlan globális problémakör főbb elemeit is.

A disszertáció mindent mérlegre téve a felkutatott primer források alapján főként a német cirkálóháborús doktrína és az 1938–1939-es Schwabenland-expedíció közötti kapcsolatrendszer feltárása, a Németország és Norvégia közötti antarktisi területi viszály részleteinek elemzése, továbbá a Nagy-Britannia által a dél-atlanti, illetve antarktisi német (valamint argentin és kisebb részben chilei) fenyegetés ellen hozott (katonai) intézkedések bemutatásával képes tudományos szempontból új eredményeket felmutatni.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/17222>

PONTAS

2. (2019)

INTERJÚ

Exegit monumentum aere perennius

Interjú Prof. Dr. habil. Visy Zsolt miniszteri biztossal
a Danube Limes római határvédelmi rendszer
UNESCO világörökségi nevezési folyamatról*

Nagy Levente: *2003-ban, amikor a dunaszekcsői önkormányzat egyik rendezvényén tartottam előadást a dunaszekcsői Várhegy és Szt. János hegy régészeti védettségéről, ott voltál Te is a helyszínen, és a résztvevők nem kis megrökönyödésére bejelentetted, hogy a római limes hamarosan nálunk is világörökséggé válhat. Hogyan kezdődött ez a folyamat?*

Visy Zsolt: 1998–2000 között államtitkárként és a Világörökségi Bizottság ügyvezető elnökeként Magyarországot képviselő világörökségi bizottsági tag voltam, amely egy szerencsés helyzet volt: 196 országból csak 21 ország delegálhatott tagot a bizottságba. Bele is tudtam kapcsolódni a jelölési folyamatokba. Szerepet játszottam az akkor folyamatban lévő hortobágyi, tokaji és Fertő-tavi nevezések sikereiben, ahol a dokumentációkat módosítani kellett, illetve átlendíteni a folyamatokat a holtpontra. A párizsi világörökségi központ titkárságán dolgozó szakemberek tájékoztattak a római határvédelmi rendszer (limes) világörökséggé nyilvánításának elvi és gyakorlati lehetőségeiről. Akkor már elkészült a Ripa Pannonica Magyarországon című kötetem. Abban az időben még csak a Hadrianus fal volt világörökségi helyszín.

1999–2000-ben felvettem a kollégáknak informálisan az ötletet: mi lenne, ha az egész római limes határvédelmi rendszer világörökségi helyszín lenne? 2001-ben David Breeze, a téma kiemelkedő szakértője szervezett egy közös workshopot, én magam a thessaloniki Európai Régészeti Konferencián foglalkoztam ezzel a kérdéssel, ekkor mozdult meg először valami. Amikor a német félnek ajánlottam fel tárgyalási szándékomat Konstanzban arról, hogy mi lenne, ha közös és egységes világörökségi helyszín lenne, Dieter Planck elnök úr azt mondta, hogy

* Az interjú 2019 februárjában készült. Az interjút készítette: Dr. Nagy Levente tanszékvezető egyetemi docens (PTE BKT TTI Régészet Tanszék).

Baden-Württemberg tartomány már önálló nevezésként előkészítette a germániai limes világörökségi nevezését, de ha később létrejön egy közös világörökségi helyszín, az összevonással egyetért.

A Világörökségi Bizottság és az ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) időközben arra kérte a németeket, hogy tárgyaljanak a Hadrianus fal és a Felső-germániai és raetiai limes szakaszok, mint egyetlen világörökségi helyszín részhelyszíneinek egységesítéséről. Így jött létre a FRE (Frontiers of the Roman Empire) 2005-ben, mint egységes világörökségi helyszín. Ennek első számú eleme lett a Hadrianus-fal, második számú eleme a Felső-germániai és raetiai szárazföldi limes szakasz, majd harmadikként az Antoninus-fal lett világörökségi helyszín 2008-ban.

Magyarország és Szlovákia ekkor már közösen készülődött pannoniai limes-szakaszának nevezésére, de támogatta az ügyet a Pozsonyi civil szakmai csoport is, amely részben limes-kongresszusokon, részben saját ülésein tárgyalt. A legfontosabb konzultáció Koblenzben zajlott le 2004-ben, ahol arról szólt az egyeztetés, hogy mit lehet világörökséggé nyilvánított limes vonalnak nevezni? A koblenzi deklaráció azóta is érvényben van: csak az a határvonal nevezhető limes világörökségi helyszíneként, amely a 2. században, Traianus és Septimius Severus uralkodási ideje között határ volt, de a 2. századi vonal sávjába eső összes korábbi és későbbi katonai objektum nevezhető, sőt nevezhető a limesút is, a katonai objektumokhoz közvetlenül kapcsolódó polgári településekkel és esetlegesen a temetőkkel együtt.

2005 és 2011 között a PTE Régészeti Tanszéke két nemzetközi pályázatban vett részt, amelynek keretei között a tanszék munkatársai a nevezési dokumentáció alapanyagának elkészítésén dolgoztak. 2011-ben összeállt a nevezési dokumentáció és a hozzá tartozó kezelési terv első változata (Nomination Statement), a kék színéről elnevezett kék könyv. Terepi kutatások is folytak a nevezési dokumentáció megírásával párhuzamosan, külön publikációkkal, jelentésekkel. Abban reménykedtem, hogy minél gyorsabban beadható lesz a magyar limes pályázat a szlovákokéval együtt. Ebben az időben Ausztria és Németország még gondolkozott, a hollandok is tartózkodó állásponton voltak a saját limes szakaszuk nevezésével kapcsolatban.

Gazdasági és egyéb problémák miatt 2011 után leállt a nevezési folyamat, amelyben a Magyar Limes Szövetség nevű civil szervezet aktivitása hozott új fordulatot 2014 őszén, amikor egy belső pályázaton 700.000 Ft-ot kapott egy 140 oldalas turisztikai program elkészítésére. A Magyar Limes Szövetség turisztikai szakemberei nemzetközi összehasonlításban vizsgálták a hazai limes szakasz, a Ripa Pannonica turisztikai hasznosíthatóságát. Ekkor született meg újra a döntés, hogy adja be Magyarország a világörökségi pályázatot.

2015 decemberében miniszteri biztosként kaptam megbízást arra, hogy kidolgozzam a nevezési pályázatot és koordináljam a munkákat. 2016-ban az ICOMOS 2012-ben kelt ittingeni határozatát végrehajtva kordában akarta tartani a sorozat-

helyszíneket, ezért azt kérte a világörökségi központ és az ICOMOS minden érintett szereplőtől, hogy újra gondolják végig az egész FRE nevezési folyamatot. A kínai selyemútra irányuló nevezés mintájára készüljön egy közös Tematikus Tanulmány (Thematic Study, TS), mely nem országokként, hanem logikus szerkezetet követve rendszerezi az anyagot, valamint szabjunk időbeli határt a folyamat lezárásához. Racionális volt ez a döntés, de a munkát hátráltatta, hiszen a magyar és a szlovák közös nevezési dokumentáció már készen volt.

Időközben Ausztria és Németország is gőzerővel elindította a Dunai Limes (DL) világörökségi pályázatát, így már négy ország szerette volna a Duna mentén minél gyorsabban beadni a pályázatot. Több év szünet esetén mindig át kell dolgozni a pályázatot a folyamatos telekkönyvi módosulások, jogszabályváltozások miatt, mert a közigazgatási adatokat ilyenkor újra és újra ellenőrizni, helyesbíteni kell.

A 2016-ban kezdődött vita fő kérdése az volt, hogy hogyan szakaszoljuk a limest? Utrechtben azt javasoltam, hogy legyen a magyar-horvát határ az ütemezés szempontjából mérvadó. Szakmailag is indokoltnak tűnt a magyar-horvát vonalnál meghúzni a német-osztrák-szlovák-magyar pályázat térbeli határát, nem várva a messze elmaradt horvátokra és szerbekre: az 5–6. században a horvát, szerb, bolgár és román Közép-Duna-vidéki és Al-Duna-vidéki szakaszon tovább élt a határvédelmi rendszer a 6. század végéig. A horvátok és szerbek nem fogadták el ezt az indoklást, ezért a 2017 januári budapesti tanácskozásunkon az alábbi javaslatot tettem: egyetlen világörökségi helyszín legyen a Danube Limes, de két részletben nevezzük, így nevezhet külön a négy-négy ország.

2017 nyarán a világörökségi bizottság ülésén elfogadták a mintegy 150 oldalas Tematikus Tanulmányt, ami időközben könyv alakban is megjelent. Ennek alapján készülhetett el az újra átdolgozott pályázat 2017 végére, egyetlen pályázattá öszszegyúrva a négy ország (Ausztria, Németország, Szlovákia, Magyarország) anyagát. Sokan vettek részt a munkában, a PTE Régészet Tanszék, az akkori Budavári Kft. Limes Világörökségi Gondnoksága, a Miniszterelnökség munkatársai, külső szakemberek. Legalább 20 fő dolgozott a nevezésen informatikusoktól kezdve, régészeken és térképszerkesztőkön át, turisztikai szakemberekig mindenki.

Magyarországnak nem volt új, önálló nevezési javaslata abban az évben (2018), ezért a kormány bevállalta a négy ország pályázatának benyújtását, amelynek hazánk lett a fő felelőse. 2018 őszén két ICOMOS által felkért szakember járta be a helyszíneket. Összesen 98 részhelyszínt nevezünk Magyarországon (az összesen 161 részhelyszín több, mint felét a szinte 1000 km-es Duna-szakaszon).

Nagy gond volt a részhelyszínek kiválasztása. Az osztrák és német fél mindenekeelőtt látványos műemlék romokat jelölt ki. A szlovákok először két erődöt neveztek, de végül a Brigetio legiós táborától északra elhelyezkedő barbaricum menettáborokat is nevezniük kellett. Ennek az elvárásnak a szlovák fél idén februárban eleget tett.

Végül milyen eredménnyel zárult a folyamat? Exegisti monumentum aere perennius?

2018 decemberében megérkezett az interim report, február végéig sikerült választ adni az észrevételekre, akár a pufferzóna bővítése, akár egyéb javaslatok nyomán. Néhány kivételtől eltekintve valamennyi ország teljesítette a hiánypótlási kérelemben foglalt kéréseket. 2300 oldal volt a nevezési dokumentáció, de a kiegészítés is összesen több mint 500 oldal lett. Párizsban formai problémákat nem találtak, ezért befogadták a hiánypótlást, nem érkezett olyan kérdés, észrevétel, amely megkérdőjelezte volna bármely részhelyszín nevezési jogosultságát. Most készül ezekben a hetekben az ICOMOS végső állásfoglalása, július első hetében Bakuban a 43. világörökségi bizottsági ülésen születik döntés a nevezésről. 2017-ben Magyarország ismét bekerült a világörökségi bizottságba, ahová újra engem delegáltak, így hozzáféresem lesz az ICOMOS összefoglaló véleményéhez. Remélem, pozitívan dönt a bizottság a nevezésünkről.

Néhány szót a nevezett részhelyszínekhez kapcsolódó turisztikai fejlesztésekről: földrajzilag egyenletesen helyezkednek el a fejlesztendő helyszínek a dunai folyamszakasz mentén. Kutatási eredmények, korábbi műemlék helyreállítások alapján ismeretes, hogy Budapesten és a Duna-kanyarban szebb római műemlékek vannak, de a műemléki bemutatás Komáromtól nyugatra és Pakstól délre elmaradt, jöllehet ott is javasoltunk nevezésre értékes világörökségi részhelyszíneket. Szántott, művelés alatt álló területek kiváltására törekszünk, füvesítéssel védenénk a világörökséggé nyilvánítandó lelőhelyek területét, hogy a talajművelés miatt ne sérüljön. Készülnek, és hamarosan meg is jelennek a helyszínen a képekkel, rajzokkal ellátott információs táblák. Okostelefonon keresztül is többnyelvű információkhoz juthatnak majd a látogatók, animációk, rekonstrukciós rajzok, képek jelenítik majd meg a nevezett részhelyszíneket. Potenciálisan látogatott helyszínekről lévén szó, fejleszteni szeretnénk a vízi közlekedést, a Duna-menti kerékpárutat (EuroVelo 6), fejlesztésekre szeretnénk serkenteni az illetékes fenntartókat, önkormányzatokat, múzeumokat is.

Európai uniós GINOP (Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program) turisztikai fejlesztési pályázatból (2013–2020) 2,5 milliárd forintot lehet a nevezett limes-világörökségi helyszínekre fordítani. A GINOP forrásokat egyéb hazai forrásokkal is sikerült kiegészíteni. Brigetiótól Kölkedig több esetben sikerült turisztikailag értékelhető helyszínekre fejlesztési pályázatokat benyújtani, de Budapesten, Pest megyében is. A GINOP pályázatok négy helyszínen elbírálásra és támogatásra kerültek (Brigetio, Crumerum, Intercisa, Altinum). Remélhetőleg sikerül megnyerni a VEKOP (Versenyképes Közép-Magyarország) pályázatot is, amely segítségével közép-magyarországi limes helyszínek is fejleszthetők (Aquincum, Verőce, Campona-Nagytétény). Szentendre, Visegrád, Százhalombatta korszerűsítése érdekében is reménykedünk új forrásokban. A limeszel kapcsolatos szabadtéri programok, lá-

toгатóközpontok kialakításával biztosítható az EU-s pályázatok indikátora: 34.500 Ft-onként egy látogatót kell kimutatni, ezt a projektmegvalósítás során igazolni kell.

Remélem, sikerül minden tervet megvalósítani. Intercisában kötár mutatja majd be a lelőhelyen előkerült leleteket, másutt kubatúra-rekonstrukció, mint kilátópont biztosítja majd a régészeti értékek megjelenését. Most indul az újabb EU költségvetési ciklus (2020–2027), ahol remélhetőleg új helyszínek is pályázhatnak majd.

Magyarország kormánya 2018. november 15-én elfogadta a Nemzeti Régészeti Stratégiát megalapozó koncepciót, amely 73,5 milliárd forint értékben támogatna régészeti kutatásokat 2020 és 2030 között. A támogatott kutatások három tématerülete: magyarságtudomány, keresztény régészet, a Kárpát-medence régészeti kincsei. A harmadik pillér, a harmadik tématerület régészeti korszakai között élen járva, elsődleges prioritást élvez a római limes kutatása. A Danube Limes világörökségi projekteken kívül mivel lehet még magyarázni ezt a limes-kutatások iránti felfokozott kormányzati érdeklődést?

A római kor kutatásának támogatása Magyarországon összességében már a korábbi jó kutatottság és a kiemelkedő eredmények miatt is előtérben volt. A limes-kutatások támogatása azonban mindenekelőtt a mostani világörökségi pályázat és annak publicitása révén került előtérbe. A limes objektumok kutatása kiemelkedő nemzeti feladat, ezzel kapcsolatban korábban még Lázár János miniszternek tettem két javaslatot:

1. Megtörtént a jelenleg a Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt. Üzemeltetési és Fejlesztési Divízióhoz tartozó Régészeti és Tudományos Igazgatóság Limes Világörökségi Gondnoksági Irodájának létrehozása, amely az összes részhelyszín egyfajta ernyőszervezetéként működik.

2. Ugyanezen helyszínek kutatása is folyamatos feladat, miniszteri biztosi javaslatom nyomán 2019 július 1-jén szenátusi határozat alapján létrejön a CLIR (Corpus limitum imperii Romani) Nemzetközi Akadémiai Kutató Központ. A CLIR az Union Académique Internationale 80. számú bejegyzett kutatási programja. A Miniszterelnökség és a PTE megállapodása nyomán a napokban fogja megkapni az idei támogatást a CLIR központ a Miniszterelnökségtől. 2020-tól a kutatóközpontot évi rendszerességgel a Várkapitányság Világörökségi Gondnoksági Irodája finanszírozza. Összhangban a Nemzeti Régészeti Stratégiával, de nem annak függvényében jött létre a CLIR, amely a limes kutatások fontos támasza lehet a roncsolásmentes régészeti kutatásokban is.

Német, angol és más példák hatására 2016-ban létrejött a Magyar Limes Bizottság több római limes-kutatásban érintett szakember részvételével (Borhy László, Farkas István Gergő, Horváth Friderika, Kovács Péter, Mráv Zsolt, Nagy Levente, Újlaki Zsuzsanna, Visy Zsolt, Wollák Katalin, Zsidi Paula), amely időről időre összeül, áttekinti a feladatokat, kérésre véleményt formál.

Hogyan folytatódik a világörökségi nevezési folyamat a római határvédelemmel érintett többi országban? Mi hogyan tudunk nekik segíteni a felhalmozódott tapasztalatainkkal?

Külföldi kutatásokba is bekapcsolódva, támogató kezet nyújtunk a Dunai Limes világörökségi nevezési folyamat 2. ütemébe hátracsúszott országoknak, egy ehhez kapcsolódó témájú, idén januárban megrendezett szófiai tanácskozást sikeresnek minősítettek a horvát, szerb, román és bolgár kollégák. Megkapták az elkészült világörökségi nevezési dokumentációt, ennek megfelelően folytatólagosan írják a saját nevezési dokumentációjukat négy ország limes szakaszára a Fekete-tengerig. Ettől függetlenül Románia is készíti a daciai limes szakasz nevezési dokumentációját. 2020-ra elkészül Hollandia és Németország Alsó-Rajna-vidéki limes szakaszának nevezési dokumentációja is.

Az európai nevezési folyamatok rövidtávon lezárulnak, az afrikai és Közel-keleti országok felé is nyitunk, bízgatva őket a feladat átvételére és folytatására Törökországtól Marokkóig. Emellett a PLT (Pécsi Légitérészeti Téka) révén kezdeményezsemre a keleti daciai limes szakasz kutatása is megtörténik műszeres lelőhely-felderítésekkel, több ásatás is volt a helyszínen. 2019-ben Énlakán a római castellumban saját ásatást indítunk, a megelőző geofizikai kutatás során öt periódus rajzolódik ki egymás alatt, amely nyilvánvalóvá teheti a castellum kronológiáját az ásatás során. 2017-ben honosítottam Romániában magyar régészdiplomámat, így remélhetőleg könnyebben megkapom az ásatási engedélyt a román hatóságoktól.

Nagy Levente

PONTIAS

2. (2019)

NEKROLÓG

Emlékezés
Dr. habil. Vilmos László C.Sc.
egyetemi docensre
(Budapest, 1955. május 9. – Pécs, 2019. május 23.)

„az ember múlandó képződmény”, „egy árnyék álma”

(8. Pythói óda 95)

Súlyos veszteség érte a PTE–BTK TTI Ókortörténeti Tanszékét, a Vilmos- és Gilbert-családot, a kollégákat, barátokat és tanítványokat. Két héttel 64. születésnapja után érkezett a megváltoztathatatlan hír. Néhány napos kórházi ápolása, műtete idején még bizakodtunk, hiszen volt egy javuló, reménykeltő szakasz... Még megtudhatta, milyen sokan mozdultak meg betegsége hírére az ország legkülönbözőbb pontjain, és adtak/küldtek vért a kezeléséhez, tudta, hogy visszavárjuk, ahogy az utóbbi évek több komoly orvosi beavatkozása után történt, májusban is reméltük gyors visszatérését.

1973-ban az ELTE Apáczai Csere János Gimnáziumában érettségizett, egyéves katonai szolgálat után kezdte meg tanulmányait az ELTE-BTK történelem-angol szakán. Hódmezővásárhelyen töltött katonaiéve alatt ismerkedett meg legjobb barátjával, Fábíán Zoltán Imrével, egyetemi tanulmányaik alatt együtt keresték a legérdekesebb témákat és órákat. Vilmos László érdeklődése, a kezdeti modern angol irodalom helyett – elsősorban Hahn István hatására – hamar az ókori történelem és irodalom/nyelvek felé fordult. Diplomát latin–ógörög–történelem szakon szerzett (1980). Az ELTE Egyetemi Könyvtárában, különböző munkakörökben töltött kezdő évei alatt 1984-ben egyetemi doktorátust szerzett *„A görög sötét kor társadalma (i.e. XII–VIII. sz.) és a polis kialakulása”* c. dolgozatával, óraadóként tanított az ELTE-n, és elvégezte az aspirantúrát (1984–1986) is.

1987-ben került Pécsre, ahol az 1983-tól fokozatosan újjáalakuló egyetemi szintű bölcsészképzés lehetőségét biztosított számára, hogy az ide válogatott szakemberek közé kerülhessen. Ezzel az újjászervezéssel és egy jövőbeli ókortanszék megalapítá-

Vilmos László elnököl

a *JELKÉP, SZIMBÓLUM, TOPOSZ – Ókortörténet és régészet az interdiszciplinaritás jegyében. Pannonia ünnepe, IV. Az Európa Kutatócsoport, 2013/14-es tanév tavaszi szemeszterében – Tóth István 70. születésnapja tiszteletére rendezett konferenciáján, 2014. június 21-én.*

sával Ormos Mária Tóth Istvánt bízta meg, aki korábban a Fiala Archaeológusok Szövetsége – magán alapítású, intézményen kívüli szervezet javaslatai és ismeretségei – alapján válogatta össze a századforduló környéki 15–20 évben az ország egyik, ha nem a legjobb, legátfogóbb profillal és szakembergárdával bíró Ókortörténeti Tanszékét. Ennek kiteljesítésében már aktívan részt vett Vilmos László is, általa került a tanszékre az egyiptológus Fábian Zoltán Imre. Szakmai előmenetelében kandidátusi disszertációjának 1995. évi megvédése (*A korai görög társadalom és a polis*) egy évvel később docensi előléptetést eredményezett, ezután megbízott tanszékvezető, tanszékcsoporthoz vezető is volt. Majd hosszabb időre tanszékvezetőnk Vargyas Péter lett, mindannyiunk egyetértésével, és annak a hátránynak vállalásával is, hogy nem pécsi lakos. Vilmos László elvégzett minden ráháruló, az általánosan előírton messze túlmenő oktatási feladatot. Tanszékünkön belül körbejártak a szervezési-hivatali teendők.

Az Ókortörténeti Tanszék nappali és levelezős képzésén kívül éveken át tanított az Orvoskaron angol nyelven latint, a Pécsi Hittudományi Főiskolán görögöt, a Klasszika-filológia Tanszéken görögöt és latint, tagja volt az Ókortudományi Társaság választmányának, több cikluson keresztül a Pécsi Tagozat elnöke is volt. Tanított az Interdiszciplináris Doktori Iskola Ókori programjának aktív oktatójaként is. Szerkesztőbizottsági tagja volt a tanszékcsoporthoz újraindított *Specimina nova* évkönyvnek, tagja volt az Európé Kutatócsoportnak és a Gazdaságtörténeti Kutatócsoportnak is. Az évenkénti Európé-konferenciákon előadó és elnök, a kétévenként szervezett Magyar Ókortudományi Konferenciákon többször szekciószerző volt. Fordított szakirodalmat angolból, auctorokat ógörögből (Xenophón, Démostenész). Nem csak az ókoron belül voltak széleskörű ismeretei, hanem napjaink kultúrája, közéleté sem volt tőle idegen territórium. Biztos háttere a szerető és szeretett családja volt.

A teendők és feladatok mindig megtalálták, a megérdemelt elismerés kevésbé. Az új előmeneteli követelmények szerint teljesítenie kellett a(z 1996-ban megszerzett) docensi fokozathoz utólag előírt habilitációt is. Az Egyetemi Doktori és Habilitációs Bizottság nem talált hiányolható benyújtott pályázatában és teljesítményében. Ő volt az ókor „Jolly Joker”-e, az új és még újabb képzési formákban, kurzus- és tantárgy-konstrukciókban a mindig, mindenre alkalmas személy, legyen szó historiográfiáról, vallásról, vallástörténetről, művészetről, művelődéstörténetről, kereskedelemről, jogról vagy gazdaságról. Azon kevesek közé tartozott, akik nélkül az egyetem nem *universitas*, csak üresen kongó falak összessége.

Mindannyiunk nagy vesztesége, hogy kedves témájából, a homéroszi eposzok kulturális antropológiai-történeti szempontú vizsgálatáról készülő könyvét nem vehetjük kézbe. Talán a számítógépéből előhívható töredékek elérhetőek lehetnek, tájékoztatnak, esetleg folytathatók, kiegészíthetőek, kiadhatók lennének?

Tőle pletykát, személyeket bántó megjegyzéseket nem lehetett hallani. Készséges, segítőkész kolléga és jó tanár volt, feladatát mindig komolyan vette, az antik történelmet az elsődleges forrásokból, lehetőleg eredeti nyelven, vagy hiteles for-

dításokban igyekezett tanítani. Tanítványai tisztelték és szerették, még a vizsgáin is tanított. Mindig volt egy-egy biztató szava a fiatalok számára, egy mosolya vagy vicce biztatásul, vagy az esetleges kudarcok oldására. Többnyire mosolyogva fordult mindenkihez.

Nagyon hiányzik széleskörű tudása, személyisége, humánuma a megtépzott, veszteségeitől vérző Ókortörténeti Tanszéken, az ókoros egyetemi szintű és doktori képzésben is. Az ókorosok közül harmadikként távozott úgy, hogy nem érhetette meg nyugdíjas korát...

*felköltöztek a szavak
a mennybe
csönd van
csak az úr léptei
kongnak az úrben*

Kányádi Sándor

Fekete Mária

Gyászolók a ravatal körül. Gela (szicíliai görög gyarmatváros)
Feketealakos festett agyagtábla (pinax), Kr. e. 6. század második fele¹
Magasság: 9 cm (3,5"); Szélesség: 16,8 cm (6,6")
6. század második fele
Henry Walters, Baltimore
Walters Art Museum, Baltimore²

¹ [https://en.wikipedia.org/wiki/File:Gela_Painter_-_Black-Figure_%22Pinax%22_\(Plaque\)_-_Walters_48225.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Gela_Painter_-_Black-Figure_%22Pinax%22_(Plaque)_-_Walters_48225.jpg)

² https://en.wikipedia.org/wiki/Ancient_Greek_funeral_and_burial_practices

KUTATÓCSOPORTOK
ÉS KUTATÁSI BESZÁMOLÓK

A Frühes Christentum in Ungarn akadémiai kutatási program

2009 őszén Renate Pillinger, a Bécsi Egyetem Klasszika Archeológiai Intézetének professzora, az Osztrák Tudományos Akadémia tagja azzal az ötlettel kereste meg Nagy Leventét, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal akkori régészeti referensét, hogy indítsanak el közösen egy közös osztrák-magyar kutatási projektet *Frühes Christentum in Ungarn* címmel. Az eredeti célkitűzés az volt, hogy a projekt során a Bécsi Egyetem keresztény régészeti tanszékén és az Osztrák Tudományos Akadémián rendelkezésre álló módszertani és szakirodalmi kompetenciák segítségével egy kreatív és innovatív fiatalokból álló magyar kutatócsoport képezze ki magát a nemzetközi kutatás elvárásainak megfelelő színvonalon ókeresztény régészetből, majd a 20. századi magyar kutatás örvendetesen magas színvonalát meghaladva írjon egy korszerű, 21. századi szemléletű nagy lélegzetű monográfiát a Magyarország területén előkerült ókeresztény emlékekről. A 2009 őszén megkezdődő bécsi könyvtári kutatásokat az Osztrák Tudományos Akadémia egy hetes ösztöndíjjal támogatta.

Nagy Levente pécsi egyetemi adjunktusi kinevezését követően 2010-ben az ókeresztény kutatási projekt magyarországi gazdája a PTE Régészet Tanszéke lett. A projekt Pécsre kerülése szerencsésen egybeesett a Kora keresztény régészet MA szakterület 2010 őszi elindításával, amelynek köszönhetően Magyarországon mindmáig csak a PTE Régészet Tanszékén működik kifejezetten kora keresztény régészet képzés.

2012-ben és 2013-ban Visy Zsolt professzor irányításával Nagy Levente projektkoordinátor két sikeres pályázatot nyert az Osztrák-Magyar Akció Alapítványnál, amely lehetővé tette egy-egy egyhetes magyarországi és bécsi tanulmányút finanszírozását a bécsi és pécsi egyetemek több oktatója és kutatója számára.

2014-ben Nagy Levente vette át a projekt magyarországi vezetését, az új koordinátor Fazekas Ferenc, későbbi tanszékvezető-helyettes lett. 2014-ben a harmadik, egyelőre utolsó Osztrák-Magyar Akció alapítványi pályázatot is elnyertük.

Az alapítvány által finanszírozott bécsi tanulmányutak rövidegsége ellenére – a bécsi Klasszika Archaeológiai Intézet kiterjesztett könyvtárhasználati engedélyének is köszönhetően – a bécsi könyvtárakban feldolgozott (kora keresztény, antik, római és népvándorlás kori régészet, valamint ókortörténet, ókori vallástörténettel,

patrisztikával és egyháztörténettel foglalkozó) szakirodalom mennyisége nem csak a *Frühes Christentum in Ungarn* monográfia megírásához szükséges elméleti és anyagismeret-beli háttérismeretek megszerzését tette lehetővé. Domináns módon épültek be az újabb nemzetközi kutatások eredményei és aktuális problémái a 2014-ben módosított, majd 2017-ben újratervezett régészet BA és MA tantervek tananyagába és tematikáiba is.

Az alapítvány által finanszírozott dunántúli tanulmányutak rövidege ellenére a dunántúli múzeumokban őrzött ókeresztény leletek több, mint kétharmadát sikerült személyesen megnézni, a többi tárgyhoz való hozzáférés megszervezése folyamatban van. A tárgyakat kézbe véve hamar kiderült, hogy a *Frühes Christentum in Ungarn* monográfiában számos ponton módosítani kell majd a korábbi magyar (és a magyar eredményeket átvevő nemzetközi) szakirodalomban publikált állításokat és feltételezéseket. A projekt egyértelmű eredményének tudható be, hogy 2012 és 2017 között egyre-másra kerültek elő a hazai múzeumi raktárakból korábban ismeretlen, publikálatlan ókeresztény leletek, amelyek folyamatosan növelik a monográfia katalógusának és értékelő fejezeteinek terjedelmét. Ennek köszönhető az is, hogy 2016-ban egy újabb résztvevő partner, a Magyar Nemzeti Múzeum három régész kollégával (Szabadváry Tamás, Mráv Zsolt, Vida István) csatlakozott a projekthez, a kiemelt stratégiai partnernek számító Janus Pannonius Múzeumot 2012 óta Gábor Olivér képviseli. Az előzetes várakozásokkal ellentétben folyamatosan és dinamikusan növekvő információmennyiség és a magyarországi kora keresztény régészeti szakirodalom – részben éppen a projektnek köszönhető – exponenciális növekedése nyomán döntést kellett hozni arról, hogy az eredményeket két kötetben tudjuk csak bemutatni. Az első kötet a Kr. u. 4–5. század, a második kötet a 6–8. század anyagát dolgozza fel, egy kötet maximális terjedelmét pedig a kötetek megjelenetésére vállalkozó Osztrák Tudományos Akadémia 500 oldalban és 1000 képben határozta meg. A folyamatosan beérkező és feldolgozásra váró információk módszertani alapú megszűrése és a projekt sikeres célba juttatása érdekében az osztrák projektpartner 2018-ban Nagy Leventét, Fazekas Ferencet és Hudák Krisztinát bízta meg a munka további koordinálásával, emellett döntés született arról is, hogy a monográfia első kötetének jelenleg több, mint 70 oldalas bibliográfiáját 2020-ban lezárjuk, 2020-nál később előkerült leleteket és megjelenő publikációkat már nem dolgozunk fel.

A folyamatosan összegyűjtött anyagot az első projektévekben egy egészen egyszerű struktúrájú, mind az osztrák, mind a magyar projekt résztvevők által jól átlátható Excel adatbázisban dolgoztuk fel, amely a monográfia katalógusának alapját képezi. Az adatbázis szerkezetét Fazekas Ferenc dolgozta ki, aki a Visy Zsolt által a Régészet Tanszéken vezetett Corpus Limitum Imperii Romani (CLIR) projekt tagjaként akkoriban (2012–2013) nagy gyakorlatot szerzett a római limes emlékeket bemutató CLIR tudományos adatbázis struktúrájának kialakításában és az adatok feltöltésében. 2015-ben születtek meg a legnehezebb módszertani döntések a projekt

résztevői között kialakuló viták nyomán arról, hogy csak a biztosan ókeresztény emlékeket mutatjuk majd be a monográfia katalógusában. A (leginkább a korábbi magyar kutatás által) feltételezett ókeresztény emlékek bemutatása egy (egyre terjedelmesebb) függelékbe kerül. A katalógus és a függelék képeinek, térképeinek magas színvonalú grafikai szerkesztését Vaday Andrea végezte el.

A projekt 2012 és 2018 között elért részeredményeit, amelyek nemcsak a szűkebb értelemben vett kora keresztény régészet, hanem a régészeti emlékek értelmezési problémáiból kiindulva a késő római pannoniai provinciákat érintő településtörténet, társadalomtörténet, vallás- és egyháztörténet, hagiográfia, művészettörténet, régészetelmélet (stb.) számos kérdését érintik, számos hazai és nemzetközi konferencián mutattuk be. A teljesség igénye nélkül Budapesten, Pécsen, Győrben, Vácott, Sárospatakon, Kecskeméten, Pakson, Esztergomban, Nyíregyházán, Debrecenben, Bécsben, Marosvásárhelyen, Nijmegenben, Exeterben, Rumában és Rómában sikerült bemutatni számos részeredményt.

A *Frühes Christentum in Ungarn* projekthez kapcsolódó publikációk 2012 és 2019 között Pécsen, Budapesten, Debrecenben, Szombathelyen, Pannonhalmán, Sárospatakon, Bécsben, Lausanne-ban, Weinstadtban, Remshaldenben, Oxfordban és Cambridge-ben jelentek meg.

Fontosabb publikációk

Gábor, Olivér – Katona Győr Zsuzsa: Sopianae revisited: Pagan or Christian Burials?
In: Sággy, Marianne – Schoolman, Edward M. (ed.): Pagans and Christians in the Late Roman Empire: New Evidence, New Approaches (4th–8th centuries). Budapest, 2017. 295–339. (CEU Mediaevalia 18. – Specimina Nova, Supplementum 12.)

Hudák, Krisztina: Methodological Introduction to the Pannonian Early Christian Church History Through the Last Fifty Years of Pannonia (374–456). /E-book/. Pécs, 2019.

Nagy, Levente: Zoltán Kádár and the Early Christian Iconography of Roman Pannonia. Some Problems of Interpretation. *Studia Patristica* 73. (2014). 195–218.

Nagy, Levente: Die Lage der Erforschung des frühen Christentums in Ungarn im Spiegel eines neuen Projekts. In: Renate Pillinger (Hrsg.): Neue Forschungen zum frühen Christentum in den Balkanländern. Wien, 2015. 19–36.

(Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophische -Historische Klasse, Denkschriften 484. – Archäologische Forschungen 26.)

Nagy, Levente: Early Christian Archaeology in Hungary between 2010 and 2016. *Acta Classica Debreceniensis* 52. (2016), 149–161.

Nagy, Levente: Pagans, Christians and their Surrounding. Archeological, Patristic and Church Historical Studies. Pécs, 2019. (*Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi* 8. – *Specimina Nova Supplementum* 15.)

Neményi Réka: Ókeresztény szimbólummal díszített hagymafejes fibulák vallástörténeti értékelése. *Magyar Régészet Online Magazin* (2017) tavasz, 1–8. (http://files.archaeolingua.hu/2017TA/nemenyi_h17ta.pdf)

Visy, Zsolt: The Paradise in the Early Christian Cemetery of Sopiana. *Studia Patristica* 73. (2014), 59–73.

Visy, Zsolt: Christian Topography in Sopiana's Late Antique Cemeteries. In: Sághy, Marianne – Schoolman, Edward M. (ed.): *Pagans and Christians in the Late Roman Empire. New Evidence, New Approaches (4th–8th centuries)*. Budapest, 2017. 273–294. (*CEU Medievalia* 18. – *Specimina Nova, Supplementum* 12.)

Nagy Levente

Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpont

2011. március 1-jén alakult meg a Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpontja (Center for Ecclesiastical Studies at the University of Pécs), amelynek elsődleges célja, hogy az egyetemen megteremtse az egyháztörténeti kutatások intézményes kereteit. A tudományos műhely egyik legfontosabb feladatának a Katolikus Egyház történetének interdiszciplináris megközelítésű vizsgálatát tekinti. A Kutatóközpont az Egyház alapításától egészen a 20. század végéig tartó, két évezredes időintervallum spektrumába beilleszthető kutatások előkészítését, szervezését, az eredmények publikálását tekinti alapvető feladatának. Minthogy a modern tudományos vizsgálatokkal szemben alapvetően elvárható az interdiszciplináris megközelítés, így a történettudomány mellett számos társdiszciplína képviselői csatlakozhatnak az intézményhez. Többek között a teológia, a néprajz, a régészet, az építészet, a művészettörténet, a földrajz, a politológia, az irodalomtörténet, a filozófia, az esztétika, a pedagógia és a szociológia kutatóinak együttműködése lehet hosszútávon gyümölcsöző. A központ tagjai között az egyetem munkatársai mellett más intézmények kollégáit is megtaláljuk, amely egyúttal a széleskörű együttműködés feltételeit alapozza meg. Az intézmény fontos küldetését alkotja az utánpótlás képzése, szakmai integrációja, így kiemelt jelentőséget tulajdonít a graduális és a posztgraduális képzésben részt vevő hallgatók támogatásának, valamint a tehetséggondozásnak.

A PTE Egyháztörténeti Kutatóközpontja az elmúlt években több tudományos tanácskozás szervezője, illetőleg társrendezője volt. Ezek között említhetjük a *Pálosaink a fehér barátok* konferenciát (Pécs, 2015. február 5.; társszervezők: Magyar Pálos Rend, Országos Széchényi Könyvtár), a *Civitas – Ecclesia – Historia: Könyvek a középkori város- és egyháztörténet területéről. In memoriam Koszta László (1962–2015)* könyvbemutatóval egybekötött emlékülést (MTA PAB székház, 2015. november 25.; társszervező: MTA PAB II. Szakbizottság). A legkiemelkedőbb eseménynek pedig a Mátyás király emlékévé Pécsset megrendezett, s egyúttal a Magyar Tudomány Ünnepe 2018 országos programsorozatához illeszkedő *Mátyás király és az Egyház* című tudományos tanácskozás (2018. november 15. társszervezők: MTA PAB II. Filozófia-, Történettudomány- és Néprajztudományok Szakbizottsága, MTA PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Szent István Tudományos Akadémia) tekinthető.

A központ lehetőségeihez mérten kutatási pályázatokban is igyekszik részt venni. Az eddig megvalósult projektek közül A *Krisztianizáció, mint történeti folyamat sokoldalú interdiszciplináris vizsgálata a Kr. u. 3–15. században* című (17886-4/2018/FEKUTSTRAT) a legfontosabb, amely 2018. szeptember 1. és 2019. április 30. között valósult meg. E program támogatásának köszönhetően több jelentős szakmai fórumra és a kutatási eredmények publikálására is sor kerülhetett az elmúlt hónapokban. E kötetek között említhetjük a *Pontes* évkönyv első számát is, amely megjelentetését az említett program anyagi támogatás tette lehetővé. Az Egyháztörténeti Kutatóközpont alapításától kezdődően önálló könyvsorozatot jelentet meg *Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi* cím alatt. A szerkesztőbizottság munkájában a PTE oktatói-kutatói (Fedeles Tamás, Kiss Gergely, Nagy Levente) mellett az egyháztörténeti kutatások másutt működő elismert szakemberei (Hunyadi Zsolt, Sarbak Gábor, Sümegi József, C. Tóth Norbert, Török József, Tusor Péter) is részt vesznek. 2012 és 2019 között összesen 10 monográfia, valamint gyűjteményes kötet látott napvilágot (<https://pte.academia.edu/P%C3%A9csiTudom%C3%A1nyegyetemEgyh%C3%A1zt%C3%B6rt%C3%A9netiKutat%C3%B3k%C3%B6zpont>), két további munka pedig előkészület alatt áll.

Fedeles Tamás

*PTE BTK TTI Kelet–Európa
és a Balkán Története és Kultúrája Kutatócsoport*

Előzmények és alapítás

A *Kelet–Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatócsoport* a Történettudományi Intézet egyik legrégebbi kutatócsoportja, 2001-ben a BTK Kari Tanácsának döntése alapján jött létre. Ez a közel húszéves múlt természetesen sok változást hozott mind a Kutatócsoport, mind a benne résztvevők életében. Létrejöttkor pl. még intézetek sem léteztek a karon, így a kutatás és a tudományos élet szervezésére, a különböző tanszékeken működő kollegák tevékenységének összefogására nagy szükség volt. Ahogy a Kari Tanács számára készített előterjesztés fogalmazott: „*a Kelet-Európa és a Balkán története Kutatói Központ az adott szakterülettel foglalkozó egyetemi oktatók és kutatók szabad társulása. Olyan szellemi műhely, amelynek létrehozásával tanszékek közötti együttműködés valósul meg, de már az alapítás pillanatában lehetővé teszi más intézményekben dolgozó kutatók bekapcsolódását is.*” Nem véletlen az sem, hogy a hivatalos indoklásban még nem kutatócsoport, hanem Kutatói Központ szerepelt, hiszen a „kutatócsoport” elnevezést annakidején hivatalosan kizárólag a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott kutatócsoportokra lehetett használni. Szerencsére ez ma már nem így van, sőt a kiadványainkban már kezdetben sem kellett ehhez szigorúan ragaszkodni.

A PTE BTK-n Kelet-Európa kutatásának alapját az 1990-es években Font Márta és Sashalmi Endre tudományos tevékenysége teremtette meg, első pályázataik (MHB Kurátor Alapítvány 1992–1994; OTKA 1991–1193, 1995–1996, 1998–2002) nyomán született kötetek adtak hírt a PTE-n alakuló műhelyről (ld. Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Pécs, 1995.; Sashalmi Endre: Oroszország gazdasága a 15-18. században. Pécs, 1995.) Lektorként a Kelet-Európa kutatás doyenje, Niederhauser Emil támogatását élveztük, akinek sokat köszönhetünk országos hírnevünk megalapozásában is. Egy 1996–1999 közötti pályázatból speciális oktatási programot tudtunk megvalósítani, sok hazai és több külföldi szakember bevonásával: pl. a Balkán középkori történetének oktatására a bizantinológus Olajos Terézia érkezett Szegedről, Oroszország története kérdéseiről pedig a cambridge-i professzor, Simon Franklin adott elő. Nem kevésbé fontosak voltak a BTK-n belüli kapcsolatok

az Orosz és a Horvát Tanszékekkel, ahol szintén volt történeti kutatásokat végző kollega. A kutatócsoporti együttműködés célja volt, hogy kutatásainkat sikeres pályázatokkal tudjuk megtámogatni.

Az előzményekhez tartozik, hogy 2000-ben a Pécsi Akadémiai Bizottság II. számú, Filozófiai és Történettudományi Szakbizottságában megszerveztük a Közép- és Kelet-Európa Története Munkabizottságot, amely az akadémiai vonalat erősítette. Ugyanekkor az ELTE-n pedig Szvák Gyula vezetésével létrejött a Ruszisztikai Központ, amely a budapesti kutatókkal való együttműködést tette lehetővé.

2000-ben érkezett az Újkortörténeti Tanszékre Bebesi György, így a kutatócsoport 2001. évi megszervezésekor olyan kutatási spektrum teremtődött meg, amely a középkortól napjainkig minden korszakra vonatkozóan kompetens szakértelmet biztosított.

Tevékenység

A kutatócsoport mindjárt 2001 őszen egy országos konferencia szervezésével adott hírt magáról: *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében* címmel, amelyen az ország minden egyeteméről szerepeltek előadók (DE, ELTE, SZTE). Hallgatói ötletből született meg az *Orosz arcképcsarnok* című konferencia 2004-ben, 2009-ben pedig a poltavai csata 300 éves évfordulójáról rendeztünk emlékkonferenciát – ugyancsak országos szintű részvétel mellett.

A Kutatócsoport sikeresen pályázott (OTKA TO 43432) és 2003–2007 között Sashalmi Endre vezetésével folyt az a kutatás, amely a régió államfejlődésének sajátosságait vizsgálta. A kutatás eredményeit a „*Kelet-Európa*” és a „*Balkán*” 1000–1800. *Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* című kollektív monográfia foglalta össze.

A Kutatócsoport fontos feladatának tartja a tudományos utánpótlás-nevelést is, amelyre egyrészt a tanszéki oktatómunka és a szakdolgozatok, másrészt a Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskolája teremtett – és teremt ma is – lehetőséget. Ezzel együtt járt, hogy a különböző korszakok kutatói a graduális képzés és a doktori programok szintjén nemcsak együtt, hanem külön-külön is tevékenykedtek. A modern kor története iránt érdeklődő hallgatókat Bebesi György külön csoportba szervezte, ahová a már végzett hallgatók továbbra is kötődnek: így létrejött a MOSZT. A középkor és a koraujkor iránt érdeklődő hallgatók és a velük foglalkozó oktatók számára a Doktori Iskola Középkori–Koraujkori programja nyújtott újabb lehetőséget a doktori iskolákat támogató sikeres pályázaton keresztül (2005–2009 OTKA TS 49775 *Közép-, Kelet-Európa és a Balkán strukturális összehasonlító vizsgálata*), amelyet Font Márta vezetett. Eredménye a *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén 900–1453. c.* kollektív monográfia lett.

A Kutatócsoport *Kelet-Európa és Balkán tanulmányok* címmel elindított egy sorozatot, amelyben a következő kötetek jelentek meg:

- Bebesi György (szerk.): *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 1.* Pécs, 2001.
- Bebesi György: *A cári monarchia „védőszentjei”. Pogromlovagok és szürke kardinálisok. Tanulmánykötet. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 2.* Pécs, 2001.
- Csibi Norbert – Miszler Tamás (szerk.): *Orosz arcképcsarnok. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok, 3.* Pécs, 2004.
- Sashalmi Endre (szerk.): *„Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000 – 1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régi-ók? Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 4.* Pécs, 2007.
- Miszler Tamás – Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 5.* Pécs, 2010.

A Kutatócsoport egyetemen belüli helyzetét jelzi, hogy a 2010-ben megnyílt Tudásközpontban – a BTK más hasonló központjaival együtt – közös kutató helyet kapott.

A kiadványsorozat megszakadása miatt úgy tűnhet, mintha a Kutatócsoport tevékenysége is abbamaradt volna 2010 után, ez azonban nincs így. Az ELTE Ruszisztika Központja 2007–2011 között működtetett egy olyan kutatócsoportot (MTA-ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport), amely külső tagként a pécsieket is bevonta. A tanulmányok, kötetek is ennek keretében jelentek meg (pl. Font Márta – Sashalmi Endre: *Állam, hatalom, ideológia.* Bp. 2007.; Bótor Tímea: *A tatár függéstől az önálló uralkodóig.* Bp. 2011.)

2012 és 2014 között a PTE és az Orosz Tudományok Akadémia közötti szerződés (Cooperation Agreement, 2012. május 18.) keretei között orosz kollegákkal közösen dolgoztunk azon a kéziraton, amely az európai koronákról, benne kiemelten a magyar koronáról szól. A bilingvis kötet 2013-ban Moszkvában jelent meg *„A koronákról” – egy XVIII. század eleji kézirat, az orosz-magyar kulturális kapcsolatok dokumentuma* címmel. A kutatást Pécsen egy nemzetközi konferencia zárta: *Hatalmi reprezentáció a Közép- és Koraiújkorban a 11–18. században* (2014. szeptember 25–26.).

Fontos kiemelni, hogy Budapesten kívül csak Pécsen valósult meg olyan széleskörű kutatás, amely Kelet-Európa egészét magába foglalja, ezért teljes joggal nevezhető pécsi műhelynek. Másutt egy-egy kollega foglalkozik Kelet-Európa kutatásával. Ezt tükrözi *Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről* c. kötet (szerk. Frank Tibor, Bp. 2016.), amelynek húsz szerzője közül hat nem budapesti. A hat kutató fele pécsi, a másik három szerző három különböző intézmény oktatója. A szerkesztő, Frank Tibor a kötet bevezetőjében a budapesti

központ mellett a pécsi műhelyről is említést tesz (9–10. oldal), és Budapesten kívül csak Pécsen szerveződött könyvbemutató (BTK Orosz Központ, 2017. április 12.)

A Kutatócsoport tagjai kutatásaikról számos helyen számoltak: a pécsi Orosz Központ konferenciáin, országos (pl. ELTE Ruzsisztika Központ 1998 óta két évente megrendezett nemzetközi konferenciáin, és a SZTE Ruthenia Hungarica már nyolcadik eseményénél tartó sorozatán) és nemzetközi fórumokon (pl. a 2011 óta működő *Colloquia Russica* rendezvényein, az öt évenkénti Szláv Kongresszusokon). Az említett rendezvényeken elhangzott előadások és a belőlük született publikációk több kötetet tennének ki. A tervek között szerepel, hogy ezt a sok helyen bemutatott teljesítményt mint a pécsi ruzsisztikai kutatások eredményét összességében is megjelenítsük kiadványsorozatunk új elemeként.

Font Márta

MTA – PTE – ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 Kutatócsoport

Egy sikeres pályázatot követően 2019. július 1-jével kezdte meg munkáját a fenti témában egy új Kutatócsoport (1421707), amely a MTA támogatását öt éves ciklusra nyerte el, feladatát 2024. június 30-ig kell teljesítenie.

A cél, amelyet a kutatócsoport maga elé tűzött, belesimul a magyar medievisztika kutatási vonalába. A középkori magyar világi tisztségviselők hivatali idejének feltárása, összeállítása Engel Pál úttörő munkájával indult, amely 1301–1457 közötti periódusra terjedt ki. Engel Pál módszertani alapvetése nyomán az Árpád-kori világi tisztségviselők adatait Zsoldos Attila tárta fel; a késő középkorra vonatkozóan C. Tóth Norbert, Horváth Richárd és Neumann Tibor folytatnak kutatásokat. A késő-középkort érintő egyházi archontológia készítésében Fedeles Tamás és C. Tóth Norbert munkái útmutatók, az adatbázis tekintetében tanulsággal szolgál Kiss Gergely által vezetett kutatócsoport, amely a pápai legátusokkal foglalkozik.

A kora középkorra vonatkozó egyházi adatok azonban egyelőre csak a püspökök vonatkozásában tisztázódtak, illetve néhány káptalan esetében „nyújtóztak” a kor-középkori kezdetek felé. A megalakult kutatócsoport a magyar történelem a 11–14. század további prelátusainak (székes- és társaskáptalani vezetők, szerzetesi előljárók), valamint középrétegének (kanonokok, főesperesek és más egyházigazgatási tisztségviselők, székesegyházi papság, szerzetesi intézmények középszintű vezetői) adatait fogja feltárni, archontológiai sorokba rendezni, és be kívánja mutatni a jelentősebb települések egyházi személyzetét is. Az egyes egyházi intézményeknél először rövid történeti áttekintés készül bővebb lexikonszócikk-tömörséggel, ebben hasonló lesz a német *Germania Sacra*-sorozathoz. A feladat megvalósításához szükséges forrásfeltárás az Árpád-korra és az Anjou-kor első felére vonatkozóan jórészt rendelkezésre áll. Egyedül a késő Anjou-kor vonatkozásában lesz szükség nagyobb számú kiadatlan oklevél feldolgozására. A publikált anyag nem egységes szempontok szerint készült, a pályázatunkat megalapozó részmunkák során pontatlanságokra is fény derült, így az eredeti forrás és a publikált anyag összevetésétől nem tekinthetünk el. A kutatás során feltárt új eredményekről folyamatosan a nyilvánosság elé lépünk, szaktanulmányok, szakkönyvek készítését tervezzük.

Nem példa nélküli, de nem is gyakori, hogy egy kutatócsoport két egyetem munkatársainak összefogásával született meg. A Kutatócsoportot a PTE egyetemi tanárai vezetik, Font Márta mint kutatócsoport vezető és Bagi Dániel mint társpályázó. A munka ELTE-n folyó részét Thoroczky Gábor és Dreska Gábor habilitált docensek irányítják. A Kutatócsoportban öt fiatal – ketten a PTE (Buják Gábor, Báling Péter), hárman az ELTE (Farkas Csaba, Lados Tamás, Ribí András) kötelékében – kap lehetőséget arra, hogy a projekt keretében teljesített feladataik felhasználásával elkészítsék PhD disszertációjukat.

A kutatócsoport kétpólusú. Az ELTE BTK Történettudományi Intézete rendelkezésre bocsátott egy kutatószobát, ahol a csoport tagjai a munkamegbeszélések egy részét tartják. Találkozásaink másik helyszíne a PTE BTK Történettudományi Intézetében a Középkor-és Koraújkor Történeti Tanszék, ahol a csoport 2019. május 7-i megalakulása történt (a pályázat elfogadásáról szóló értesítés után).

A kutatócsoport eddigi tevékenységéről tanúskodik részvétele a 2019. november 6-i workshop-on (Studia Mediaevalia II. – Pécs, PAB Székház), ahol az egyháztörténeti kutatások fentebb említett szereplőivel közösen vitattuk meg a készülő adatbázis problémáit, a buktatók elkerülésének módját. A kutatócsoport tagjai részéről elhangzott előadások írott változatát 2020 elején jelentetjük meg tervezett könyvsorozatunk nyitányaként. A sorozat címe: Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései; az első kötet címe: Püspökök, káptalanok, tizedek; szerkesztője Thoroczky Gábor lesz. A sorozatnak évenkénti megjelenésével számolunk. Egy következő kötet alapja elektronikus formában már elkészült: Szentirmai Sándor német nyelvű írásának fordítása (Buják Gábor fordításában, Báling Péter nyelvi ellenőrzésével, Thoroczky Gábor által összeállított jegyzetappatárussal). Feladatunknak gondoljuk Szentirmai Sándor válogatott tanulmányainak közzétételét, amelyekre a magyar tudományosságban eddig – sajnálatos módon – nem irányult kellő figyelem.

Font Márta

A középkori Magyar Királyság történetének német nyelvű elbeszélő forrásai kutatócsoport

Az NKFIH által 2017–2022 között támogatott kutatócsoport tevékenysége az 1000–1526 között Magyarországon, illetve Magyarországról keletkezett német nyelvű elbeszélő források feltárása és kutatása. Bár a német nyelvű írásbeliség tanulmányozása (várostörténet, jogtörténet, nyelvtörténet) hosszabb múltra tekinthet vissza, jelentős elmaradás mutatkozik az elbeszélő kútfők terén, holott a latin mellett a középkorban a magyar történelem forrásainak második legfontosabb nyelve mindenképp a német.

A kutatás jelen fázisában három olyan szöveg kutatására kerül sor, amelyek jelentős forrásértéket képviselnek. Ezek Mügelni Henrik Ungarnchronikja (14. század közepe), Stájer Ottokár rimes krónikája (13–14. század fordulója), illetve Jakob Unrest Ungarische Chronik című munkája (15. század vége). A három krónika egyben három olyan földrajzi térségre is rámutat (Prága, illetve Szászország, Stájerország és az osztrák-bajor határvidék), amelyek jól illusztrálják, merrefelé volt érdeklődés a magyar történések iránt.

A kutatómunka célja elsősorban (Mügelni Henrik kivételével) a szövegek vonatkozó részeinek magyarra fordításából áll, ugyanis semelyiknek nincs modern magyar nyelvű változata. Emellett szükséges az egyes krónikák forrásainak, mintáinak feltárása, keletkezési körülményeinek bemutatása is. Itt különös tekintettel esik latba Stájer Ottokár, aki rengeteg, legtöbbször más szövegekben visszakereshetetlen hírt hagyott hátra a magyar történelemről, amelyek ellenőrzése mindmáig váratott magára.

A kutatócsoport vezetője Bagi Dániel, tagjai Orsós Júlia és Báling Péter.

Bagi Dániel

Beszámoló a MOSZT Kutatócsoport 15 éves jubileumi négyes könyvbemutatójáról

2019. április 16-án tartotta a PTE BTK Történettudományi Intézetének Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoportja, közismert nevén MOSZT (Híd) a 15 éves jubileumi ünnepségét, az egyetem 207-es nagyelődájában. Az évfordulós ünnepség örvendetesen nagy érdeklődés mellett zajlott, a jelenléti ív szerint 137-en tisztelték meg részvételükkel a rendezvényt, szülők, diákok, barátok, szimpatizánsok, támogatók, a MOSZT tagjai és elnöksége, kiadványainak szerkesztőbizottsága, valamint az Intézet és az Interdiszciplináris Doktori Iskola vezetése, és a Műhely főszponzora is. Az alkalomhoz illő hangulat megteremtéséhez a kutatócsoport profiljának megfelelően hozzájárult az orosz és a szovjet zászlók teremben történő kifüggesztése, a MOSZT valamennyi kiadványának az elnökségi asztalon való elhelyezése, illetve, hogy a vendégek két vállalkozó szellemű hallgató Légrádi Gergő és Gál Csaba orosz katonai egyenruhás sorfala között léphettek a terembe.

Az eseményt a társrendező Társadalomtudományi Szakkönyvtár nevében Horváth Klára könyvtárvezető nyitotta meg, aki elsősorban a Szakkönyvtár és Kutatócsoport hosszú idő óta tartó kiváló együttműködését méltatta, majd átadta a szót Dr. habil. Bebesi Györgynek, a Kutatócsoport alapító vezetőjének. A MOSZT elnöke köszöntötte a résztvevőket, köszönetét fejezte ki az érdeklődésért, és elsősorban arról beszélt, hogy a jubileumot nem a korábbi eredményeik bemutatásával, azokra történő emlékezéssel, hanem munkával, négy új kiadványuknak az alkalomra időzített bemutatásával kívánják ünnepelni. Felkérte Prof. Dr. Sashalmi Endrét, a Történettudományi Intézet igazgatóját, aki egyben a MOSZT könyvek szerkesztőbizottságnak elnöke is, a megnyitó megtartására. A professzor az Intézetben folyó tudományos kutatómunka fontosságára hívta fel a figyelmet, és az öntevékeny kutatócsoportok ebben játszott kiemelt szerepét elemezte, elismerőleg szólva a MOSZT másfél évtizedes tevékenységéről.

Ezt követően Prof. Dr. Fischer Ferenc, az Interdiszciplináris Doktori Iskola vezetője, a Történettudományi Intézet korábbi igazgatója szólalt fel, aki fajsúlyosnak, jól mérhetőnek és dokumentálhatónak nevezte a MOSZT tevékenységét. Kiemelte, hogy a kutatócsoport kiadványai önmagukért beszélnek, bizonyos megoldásaik követésre méltóak, ugyanakkor a műhely tevékenységét workshopok, előadássorozatok

tok, konferenciák és pályázatok is fémjelzik. A fentiek mellett röviden elemezte a műhely vezetőjének tudományos pályafutását, kiemelve, hogy a véletlenek mekkora szerepet játszhatnak egy-egy ember sorsának alakulásában, és egy tudományos fórum sikeres működéséhez mennyire fontos a támogató környezet. Dr. habil. Kolontári Attila a kutatócsoport társelnöke, a Kaposvári Egyetem docense ismertette a nemzetközi partnerszervezetek és a Pécsi Orosz Központ írásban eljuttatott üdvözlőleveleit.

Bebesi György a műhely vezetőjeként felszólalásában az alapító nyilatkozat ars poeticáját erősítette meg, amely szerint a MOSZT független kutatók és érdeklődő hallgatók autonóm, szabad társulása, amelyben nincsenek kötelezettségek csak lehetőségek, és amelyhez minden érdeklődő szabadon csatlakozhat, ha az alapvető szakmai feltételeket teljesíti. Tevékenysége 3 fontos pillérre épül, a szakmai fórum biztosítására, nevének megfelelően a hazai és külföldi társ-műhelyekkel, szervezetekkel történő kapcsolat ápolására, és a fiatal, a tudományért áldozni is hajlandó tehetségek felkutatására, számukra kifutási lehetőség biztosítására. Rövid előadása után a műhelyvezető elismerő okleveleket adott át köszönetképpen azoknak, akik az elmúlt másfél évtizedben támogatták a munkájukat. Így többek közt Sashalmi Endre professzornak, Fischer Ferenc professzor úrnak, Font Márta professorasszonynak, aki a Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája műhely mint partnerszervezet vezetőjeként tett sokat a MOSZT sikereiért, valamint Szabó László közgazdásznak, az LDSZ KFT tulajdonos-kereskedelmi igazgatójának és feleségének, akik remek példát mutatnak arra, hogy egy kis cég is vállalhat komoly társadalmi felelősséget, és önzetlen adományaik hosszú évek óta teszik lehetővé a kutatócsoport kiadványainak finanszírozását. Külön köszönetet mondott Schnellbach László gimnáziumi szaktanárnak, akinek grátisz korrektori munkája nagyban hozzájárul a kiadványok nyelvi minőségéhez, valamint Dr. Végvári Valentyina nyugalmazott címzetes egyetemi tanárnak, a Pécsi Orosz Központ vezetőjének, a sok éve tartó sikeres együttműködésért.

A kutatócsoport vezetője az ünnepség keretében nyilvánosan adta át azon hallgatók tagfelvételi dokumentumait, akik teljesítették a belépés tudományos követelményeit, illetve köszöntötte az elsőpublikációs szerzőket, akiknek az eseményen bemutatott kiadványokban jött le életük első nyomtatásban megjelent írása. A továbbiakban Bebesi György MOSZT különböző tisztségeit elnyerő kollégáknak és hallgatóknak adta át megbízóleveleiket, megköszönve eddigi munkájukat, és kérve további aktivitásukat.

Ezek után következett a 4 frissen megjelent kötet rövid bemutatása. Bárdonicsek Dominika OTDK harmadik helyezést elért dolgozatára és az Év Oroszdolgozata pályázaton különdíjjal jutalmazott munkáira épülő *A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja, a Gulág női taborai (1934–1953)* című kötetét Kolontári Attila mutatta be, aki bevezető tanulmányt is írt a kötethez. Kiemelte a mű értékei között a komplexitásra törekvést, azt, hogy a fiatal kutató oly módon közelít a vizsgált témához, ahogyan azt korábban kevesen tették, Magyarországon pedig szinte senki.

Munkája során egyszerre alkalmazza a makro- és mikrotörténeti megközelítés módszereit. A táborrendszert elhelyezi a sztálini totalitarizmus egészének történetében, részletesen ismerteti a Gulág keletkezésének körülményeit, a táborok működését, a kényszermunka gazdasági és megtorló funkcióját, a köztörvényesek és politikaiak helyzetét. Majd rátér a női táborok világára, végül pedig a Magyarországról 16 éves korában elhurcolt Rohr Magdolna (Pintér Károlyné) történetén keresztül az egyén sorsának tükrében mutatja meg a rendszer embertelenségét.

Dr. V. Molnár Lászlónak, a hazai orosz történelemkutatás kiemelkedő alakjának *Ruszsztikai és magyar-orosz kapcsolattörténeti írások (1711–1848)* című az elmúlt 10 év válogatott írásait tartalmazó könyvét Dr. Bodor Mária történész-muzeológus, a Szerencsi Múzeum igazgatóhelyettese ismertette. Mint hangsúlyozta a kiadvány főként a 18. század és a 19. század első felének híres vagy kevésbé ismert szereplői életével foglalkozik, azonban ezek a biográfiák nem csupán egy-egy személy életútját mutatják be, hanem a személyi sorsok mellett kiváló korrajzot is festenek a korabeli Oroszországról, az egyes főszereplők működési területének orosz sajátosságairól. Az írások egy másik csoportja a korszak kulturális életéről ad változatos képet, így megismerhetjük a színházi életet II. Katalin időszakában, vagy épp azt, mit tudhatott a *Magyar Könyv-ház* és a *Sokféle* hazai folyóiratok olvasóközönsége az orosz tudományos életéről.

A *Fiatalkutatók Fóruma* című kötetet, amely egy két évvel ezelőtti a Pécsi Orosz Központtal közösen szervezett nemzetközi workshop tanulmányokkal kiegészített anyagát dolgozta fel. A kötetet a szerkesztő és az előszót jegyző Bebesi György mutatta be, felvázolta a kötet széles spektrumú tematikáját, röviden bemutatta a könyv szerzőit, és ismételten méltatta a kötetben helyet kapó elsőcikkés hallgatók teljesítményét. Szólt az első megjelenés inspirációs szerepéről, arról, hogy ennek mekkora hajtóereje lehet a későbbi tudományos pályafutás során. Saáry Gábor mesterszakos hallgató *A magyar gépkocsizó gyalogság létrejötte és szerepe az 1941. évi Szovjetunió elleni hadműveletekben* című, országos első díjat nyert dolgozatán alapuló kötetét Dr. habil Bene Krisztián, intézetigazgató, tanszékvezető egyetemi docens mutatta be, aki Dr. Mezei Bálint, az ELTE adjunktusa mellett maga is egy előszó megírásával járult hozzá a könyv teljessé tételéhez. Kifejtette, hogy a munka egyik legnagyobb érdeme az objektív megközelítés, melynek köszönhetően a szerző a lehető legszélesebb elérhető forrásbázist igyekezett a téma jobb megismerésének szolgálatába állítani. Ennek eredményeképpen nem csupán a tágabb témakör mértékadó magyar szakmunkái jelennek meg a források között, hanem azok a szovjet katonai szakírók tollából származó művek is, amelyek lehetővé teszik az események teljeskörű, pártatlan megismerését. Ugyanilyen fontos, hogy a szerző – nem fővárosiként – időt, energiát és pénzt nem kímélve rendkívül alapos levéltári kutatást végzett a budapesti levéltárakban, amelynek során nem csupán a már korábban feltárt forrásokat használta fel, hanem sikerrel törekedett ezek kiszélesítésére és logikus felhasználására. Mindemel-

lett nem szabad elsiklani azon fontos tény felett sem, hangsúlyozta a recenzens, hogy a napjainkban egyre nagyobb teret nyerő *oral history* eszközeit is be tudta vonni a szerző a kutatásba, melynek eredményeképpen korábban a történettudomány számára ismeretlen információkat is be tudott építeni munkájába.

A bemutatók végén Bene Krisztián a Kutatócsoport alelnöke a Műhely és a megjelentek nevében ünnepélyesen megköszönte Bebesi György munkáját, azt kívánva, hogy még hosszú ideig vezesse a MOSZT-ot. Zárásképpen a megjelent közönséget a Kutatócsoport vezetője meghívta egy kis állófogadásra, amelyet a szomszédos teremben a diákok rendeztek be, és itt szendviccsel, süteménnyel, italokkal kedveskedtek a vendégeknek. A rendezvény záró fénypontja volt a MOSZT 15 éves tortájának a behozatala, amelyet Bárdonicsek Dominika és Gál Csaba készítettek, megmutatva, hogy a történettudomány mellett a cukrászathoz is értenek.

Bebesi György

Módszertani innovációk a PTE BTK Történettudományi Intézetében

ÁRKÁDIA folyóirat

Az *Árkádia* létrehozására a TÁMOP 4.1.2-08/1/B pályázat keretében nyílt lehetőség 2010-ben, azzal a céllal, hogy a történettudomány és a történelemtanítás, illetve a felsőoktatás és a közoktatás szereplői között kapcsolatot, az együttműködéshez közös szakmai fórumot teremtsen. A weboldal¹ létrehozását különösen indokoltá tette, hogy Magyarországon a tudomány és az oktatás, illetve a felsőfokú és a közoktatás között még mindig viszonylag nagy a távolság, és csekély az érdemi együttműködés. A kutatók többsége nem rendelkezik valós ismeretekkel az oktatás igényeiről, a tudományos kutatások eredményei pedig csak lassan szivárognak át az oktatásba és a tankönyvekbe. Az oldal szerkezete és tartalma alapvetően az e szereplők közötti együttműködésen alapul: a megjelenő tartalmak modulokba rendezettek, melyeket egy kutató és egy pedagógus közösen hoz létre. Egy modul egy – a legújabb szakmai eredményeket megjelenítő – ismeretterjesztő tanulmányból és az ehhez kapcsolódó, a téma oktatását segítő didaktizált ajánlásból, pl. középiskolai óravázlatból áll össze. Az eddigi számok úgy a pedagógus, mint a történész szakma részéről osztatlan elismerést váltottak ki, ennek eredményeként az elmúlt két évben a Nemzeti Emlékezet Bizottságával és az MTA TTI Vidéktörténeti Témacsoportjával közösen létrehozott tematikus számok is születtek. A folyóirat sikere mögött az áll, hogy az egyes tanulmányokra a téma legjobb szakértőit kérjük fel, míg a ráépülő tananyagokat tapasztalt, a történelemtanítás legfrissebb szakmódszertani innovációit érvényesítő gyakorló tanárok készítik. Ennek köszönhetően az egyes számok olyan minőségi projektté állnak össze, amelyek méltán vívják ki a szakma elismerését, és gyakorlati hasznuk evidencia a középiskolai kollégák számára. Az *Árkádia* tematikus számai az *Árkádia* Kiskönyvtár sorozatában 2017-től folyamatosan jelennek meg nyomtatásban is. Új eredmény és a továbblépés fontos eseménye, hogy 2019 áprilisában az Emberi Erőforrások Minisztériuma akkreditálta a projekt kezdeményezői (Gözszy Zoltán, Dévényi Anna, Bánkúti Gábor, Vitári Zsolt) által készített, a PTE BTK által

¹ <http://www.arkadiafolyoirat.hu/>

benyújtott A/9434/2019 számon nyilvántartásba vett *Árkádia-Mesterkurzus – Szakmai megújító képzés középiskolában tanító történelemtanárok részére* című továbbképzési programot.

KREATÍV TÖRTÉNELEM országos középiskolai tanulmányi verseny

Az elsősorban középiskolásoknak szóló versenyt a *PTE Babits Mihály Gyakorló Gimnáziuma* és a *PTE BTK Történettudományi Intézete* hívta létre (Gózszy Zoltán, Dévényi Anna, Bánkuti Gábor, Engel Mária, Priskinné Riezner Erika). Az elsődleges cél a felsőoktatás és a közoktatás közötti kapcsolat erősítése volt. A felkészülést segítő szakirodalom (köztük az *Árkádia* számai) a legfrissebb kutatási eredményekre és történelemszemléletre épül, a feladatok pedig – hasonlóan az *Árkádia* óraterveihez – a szakmódszertani megújulást támogatják. A szervezésben és a versenyfeladatok tervezésében a középiskolai és az egyetemi oktatók közösen vesznek részt, hogy a középiskolai tananyaghoz és a diákok igényeihez igazodó tudományosan is megalapozott, minőségi versenyprogramot hozzanak létre. A saját honlappal rendelkező Kreatív történelem tanulmányi verseny² minden évben egy, a történelem érettségien jellemzően előforduló hangsúlyos témára fókuszál. A feladatok az intenzív és konstruktív tudáselsajátítást támogatják, a felkészülés során a vetélkedő résztvevőinek múlthoz való viszonya is személyessé válik. Nem titkolt cél az sem, hogy a verseny kedvet ébresszen a felsőfokú történelmi tanulmányok folytatására. Már az első felhívásra közel 300, a második évben több mint 400 diák (közel 100 felkészítő tanárral) jelentkezett. Felismerve az ebben rejlő lehetőségeket, a kezdeményezéshez csatlakozott a PTE KTK és a PTE ÁJK is. A beiskolázási és marketing célokon túl a program – az *Árkádia* weboldalhoz hasonlóan – számos szakmai haszonnal is jár: új szemléletű módszertani kultúra terjesztése, tudományos ismeretterjesztés, kapcsolati háló bővítése, a közoktatás és a felsőoktatás együttműködése, szakmai gyakorlat tanárszakos hallgatók számára, stb.³

PÉCS8

A Pécs8 program⁴ a Pécs Története Alapítvány nagyszabású vállalkozása, egy szakmai és társadalmi igényeket egyaránt kielégítő városmonográfia megvalósítása kapcsán

² <https://kreativtortenelem.hu/kreativtortenelem.hu/index.html>

³ A Kreatív Történelem Facebook oldala jelenleg 893 követővel rendelkezik. <https://www.facebook.com/kreativtortenelem/>

⁴ <https://pecs8.hu/>

2016-ban indult, abból a megfontolásból, hogy egy új típusú városmonográfia korszerű formája, a váratlan dolgok keresztezéséből bontakozhat ki. Azaz a város arculatának és egyedi jellemvonásainak, a kifelé közvetített imázson túli megragadásához az itt élők egykori és mai identitásának, lokális tudatának megfogására van szükség, ami leginkább személyes kapcsolatokon, reflexiókon és kreatív interpretációkon keresztül érhető el. Ehhez pedig olyan fórumok szükségesek, melyek által a pécsi civilek – beleértve a tudományos kutatásokban általában figyelmen kívül hagyott csoportokat is – bekapcsolódhatnak Pécs 1945 és 1990 közötti története feltárásába. A Pécs8 kezdeményezői (Bánkuti Gábor, Dévényi Anna) ezért kreatív együttgondolkodásra, közös alkotásra hívták, korosztálytól függetlenül, Pécs minden egykori és jelenlegi lakosát. A Pécs8 projekt hosszú távú célja az egyetemi hallgatók, a lakosság, a helyi közösségek, az intézmények és a piaci szereplők közötti együttműködés erősítése, kapcsolataik dinamizálása. A Pécs8 minden projektje együttműködésre épül az adott témában és műfajban kompetens helyi szereplőkkel. Az együttműködések szemléleti (és gyakorlati!) alapja a kölcsönös támogatás és az inklúzió, vagyis mindenki a saját igényei, érdekei és lehetőségei szerint csatlakozhat, a partnerség pedig minden szereplő számára előnyös és haszonnal jár. Mindeközben kreatív módon bontakoznak ki az interakciók és reflexiók által spontán is formált, szakmailag igényes, a helytörténeti kutatásokra és a pécsi lakosság (elsősorban a fiatalok) történelmi és lokális tudatának ébresztésére, erősítésére fókuszáló programok. Az élmények útján elsajátított cselekvőképes tudás a közoktatás általános, a tudáselsajátítás megváltozott szerkezetéből adódó válságára is választ kínál. 2017-ben a PTE Innovációs Díj – 2017 Bíráló Bizottsága a *Legígéretesebb kutatómunkáért – Innovációs Díj III.* helyezette címmel tüntette ki a Pécs8 programot, ami a javarészt műszaki- és orvostudományok mezőnyében valóban komoly elismerés. 2018. január 5-én egy újabb váratlan elismerést, egyben fontos visszajelzést kapott a Pécs8, a Made In Pécs városmagazin díját „Az év civil projektje” kategóriában. A város kulturális és közéleti eseményeire érzékenyen reagáló lap szerkesztőségének indoklása szerint a Pécs8 eredeti célkitűzése „önmagában is becsülendő ügy, ám a Pécs8 túlnötte magát, már-már mozgalommá vált [...] amire vevők a fiatalok”.⁵

Bánkuti Gábor

⁵ A Pécs8 Facebook oldala jelenleg 1539 követővel rendelkezik. <https://www.facebook.com/pecs8/>

Szerzőink

- Dr. Agócs Nándor, ELTE BDPK Történelem Tanszék, egyetemi tanársegéd
(agocs.nandor@sek.elte.hu)
- Prof. Dr. Bagi Dániel, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék,
egyetemi tanár (bagi.daniel@pte.hu)
- Dr. Báling Péter, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, tudomá-
nyos segédmunkatárs (baling.peter@pte.hu)
- Dr. habil. Bánkuti Gábor, PTE BTK TTI Modernkori Történeti Tanszék, egyetemi
docens (bankuti.gabor@pte.hu)
- Dr. habil. Bebesi György, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi docens
(bebesi.gyorgy@pte.hu)
- Dr. Csabai Zoltán, PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus
(csabai.zoltan@pte.hu)
- Dr. Csibi Norbert, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus
(csibi.norbert@pte.hu)
- Dr. Deák Máté, PTE BTK TKI Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tan-
szék, egyetemi tanársegéd (deak.mate@pte.hu)
- Prof. Dr. Fedeles Tamás, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék,
egyetemi tanár (fedeles.tamas@pte.hu)
- Dr. habil. Fekete Mária, PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék, ny. egyetemi docens
(fekete.maria@pte.hu)
- Prof. Dr. Font Márta, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék,
egyetemi tanár (font.marta@pte.hu)
- Prof. Dr. Grüll Tibor, PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék, egyetemi tanár
(grull.tibor@pte.hu)
- Dr. Hamerli Petra, PTE BTK TKI Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok
Tanszék, egyetemi tanársegéd (hamerli.petra@pte.hu)
- Hancz Erika, PTE BTK TTI Régészet Tanszék, tudományos segédmunkatárs
(hancz.erika@pte.hu)
- Dr. Lindner Gyula, PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus
(lindner.gyula@pte.hu)
- Dr. Mrenka Attila, Soproni Múzeum, Régészeti Gyűjtemény, régész
(mrenka.attila@sopronimuzeum.hu)

Dr. habil. Nagy Levente, PTE BTK TTI Régészet Tanszék, egyetemi docens
(nagy.levente@pte.hu)

Neményi Réka, PTE BTK TTI Régészet Tanszék, egyetemi tanársegéd / PTE BTK
CLIR Kutatóközpont, tudományos segédmunkatárs (nemenyi.reka@pte.hu)

Dr. Soós Eszter, PTE BTK TTI Régészet Tanszék, egyetemi tanársegéd
(soos.eszter@pte.hu)

Dr. Stipich Béla, ELTE Doktori és Tudományszervezési Iroda, irodavezető / PTE
BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Ókortörténeti Doktori Program
(stipich.bela@gmail.com)

Szabó Antal, PTE BTK TTI Régészet Tanszék, egyetemi tanársegéd
(szabo.antal@pte.hu)

Dr. Szalánczi József Krisztián, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Újkor és
Modernkor Történeti Program (lordszalan@freemail.hu)

Prof. Dr. Visy Zsolt, PTE BTK TTI Régészet Tanszék, professor emeritus
(visy.zsolt@pte.hu)